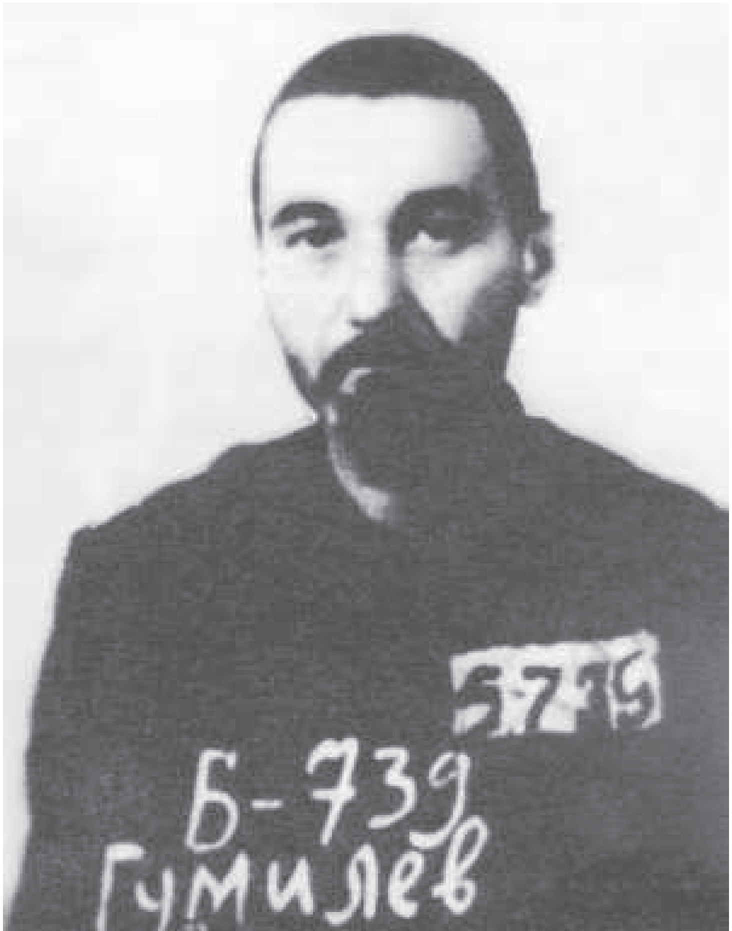
Микола Жарких

Життя і творчість Льва Гумільова

Київ 2004

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з веб-сайту „Мислене древо”, з HTML-версії роботи, за адресою www.MysleneDrevo.com.ua//uk/Sci/History/Gumilev.html
В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.
В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Робота опублікована в 200 4 р.
Дана версія документа згенерована 3 жовтня 2013 р.

Зміст

Передмова

Ця робота почалась в 1996 році і досить жваво продовжувалась десь до кінця 1997 року, коли було написано перші 11 авторських аркушів. Після цього настала велика перерва – аж до 2003 року. Я виправдовуюсь тим, що не сидів склавши руки: за цей час розпочалось і закінчилось видання «Бібліографії старої України», яке забрало дещо часу (200 авторських аркушів за один день не зробиш), запущено на орбіту програму «*Мислене древо*» (а це теж 100 авторських аркушів самого тільки тексту програми – рахуючі на звичні для науковців міри; а скільки сил вимагає відлагодження програми – того жоден не-програміст не годен зрозуміти: «Хто не жив посеред бурі…»). Тепер я вирішив відпочити від програмування і зайнятись чимось легшим, наприклад, наукою. І з цим я приступив другим наворотом до цієї роботи. Деякі розділи, які були написані в 1997 році і які мені подобаються нині, я не вважав за потрібне актуалізувати.

Складніше стала справа з назвою праці. Первісно я назвав її "Закони Льва Гумільова". Потім, з метою зробити назву прозорішою і зрозумілішою, розглядались варіанти "Етногенетичні закони Льва Гумільова", "Лев Гумільов і закони етногенезу", "Лев Гумільов або Закони етногенезу", "Або Лев Гумільов – або закони етногенезу". Зрештою, всі ці варіанти були відкинуті, і я вирішив поділити роботу на дві частини. Перша, присвячена Льву Гумільову, оце перед вами. Друга, присвячена моїм міркуванням з приводу законів етногенезу, зараз обмірковується й, – іншаллах! – буде колись написана.

Біографічні відомості про Л.М.Гумільова

"Освободят его или окончательно упекут?"
М.Е.Салтыков-Щедрин

Син свого батька

В соціалістичному раю

В соціалістичному чистилищі

Син свого батька

В 1903 році молодий петербурзький поет Микола Гумільов (1886 – 1921 рр.) познайомився з початкуючою поетесою Анною Ахматовою (1889 – 1966 рр.) [1]. В їхньому короткому й не дуже щасливому шлюбі в 1912 році народився син Лев [2]. Він не став поетом-акмеїстом [3], як його батько та мати, натомість зумів стати дуже визначним природознавцем, творцем нової моделі всесвітньої історії.

Малюнок 1. Микола Гумільов, Анна Ахматова та Лев. 1915 р.

Чому "зумів стати", а не просто "став"? Це там, на Гнилому Заході, все просто: схотів стати науковцем – і став. А в колишньому Советському Союзі все було непросто. По-перше, в 1921 році петроградська ЧК [4] розстріляла його батька –

звісна річ, без будь-якої провини з боку останнього. Що значить бути сином репресованого – ніхто, окрім колишніх радянських людей, не може собі уявити. Це щось на кшталт природженого гріха, який не можна нічим спокутувати і який назавжди відкидав людину в другий сорт. Якщо таким людям таланило отримати вищу освіту, то це виключно через більшовицьку безгосподарність: дітей благонадійних батьків було так мало, що ними не можна було заповнити всі посади, і тому доводилось допускати туди дітей неблагонадійних і навіть самих неблагонадійних.

До 1929 р. він жив разом з бабусею Анною Іванівною Гумільовою (до 1918 р. – в селі Слепнево біля Бежецька, в 1918 – 1929 рр. – у Бежецьку), навчався в школі у Бежецьку:

> "Вони не голодували, хліб був. Але вже картопля із лляною олією здавалась ласощами" [Варустин Л., с. 7; ЭС, с. 12].

Мати відвідувала його двічі, у 1921 і 1925 роках. Під час приїздів до Ленінграда він зупинявся у родичів А.І.Гумільової [*Варустин Л.*, с. 6 – 7; *Лукницкий П.Н.* Из дневников и писем. – "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 147].

Влітку 1929 р., закінчивши дев'ять класів школи у Бежецьку, він переїздить до матері в Ленінград:

> "Обставини загибелі його батька створювали ускладнення для продовження навчання. За допомогою брата [Миколи] Пуніна, Олександра, Льва Гумільова влаштували до школи, де той був директором" [5].

Десятий клас школи він закінчив у Ленінграді в 1930 р. Спробував поступити на німецьке відділення педагогічного інституту, але до іспитів його не допустили за класовим принципом: дворянське походження та відсутність трудової біографії [6]. І от перші чотири роки після закінчення школи Лев Гумільов працює чорноробочим – заробляє "пролетарську біографію". В цей час його більше захоплювала поезія. П.М.Лукницький записував у своєму щоденнику (21.06.1926 р.):

> "Я наводив такі приклади з моїх розмов з Льовою, що проти них не можна було заперечувати, що в 15-річному віці так відчувати вірші, як Льова – незвичайно!
>
> АА розмірковувала – потім: 'Невже буде поет?'
>
> АА хотілося, щоб Льова знайшов достойними своєї фантазії предмети, що його оточують, і Росію. Щоб не пірати, не давні греки фантастичними образами приходили до нього… Щоб він міг знайти фантастику в плакучій вербі, в березі…" [7]

- тобто мати не хотіла, щоб син повторив поетичний шлях його батька. В листі до М.Л.Лозинського 19.10.1933 р. вона пише:

> "Син Лев переклав вірші і мріє показати Вам свій переклад. Дозвольте Льву приїхати до Вас у зручний для Вас час і поговорити з Вами".

З цих коротких свідчень я виводжу, що на той час вправи з поезії розглядались як цілком поважне заняття, як майбутня професія. Однак Лев не став поетом. Можливо, він зрозумів, що на цьому шляху він завжди перебуватиме в тіні батьків. До своїх власних віршів він ставився дуже суворо й ніколи – наскільки мені відомо – сам їх не публікував [8]. Один з них, написаний 1936 р., носить дуже характерну назву "Історія" [текст: Р, с. 342]. Свої віршовані переклади давніх поетів він уміщував у своїх наукових працях, подекуди навіть не зазначаючи, що переклад

виконано ним самим. Так чи інакше, саме на початку 1930-х років відбувалось самовизначення Льва як історика.

Етапи свого пролетарського життя Гумільов докладно розповів у бесідах з Варустіним: спочатку він працював сторожем у трамвайному депо. Навесні 1931 р. він поступив в геологічну партію і влітку того року працював в експедиції на хребті Хамар-Дабан, що біля Байкалу. В 1932 р. він поїхав до Таджикистану як лаборант загону паразитологів у комплексній експедиції Академії наук; приїхавши до Таджикистану, він посварився з начальством і влаштувався малярійним розвідником в Дангарі [9]. У Таджикистані він познайомився з цікавою й високоосвіченою людиною – Аліфбеком Хийшаловим,

> "вченим ефталітом-памирцем, який одержав подвійну освіту: він пройшов навчання в ісмаїлітського 'пира'-старця, а потім курс в Сталінабадському педагогічному інституті" [ЭС, с. 14; Р, с. 369].

Це знайомство справило сильне враження на Гумільова, причому не тільки як поштовх до вирішення ефталітської проблеми [ЭС, с. 14]. Мені здається, що внаслідок цього знайомства Гумільов зацікавився питанням про роль ісмаїлізму в житті мусульманського суперетносу (він вважав цю роль дуже визначною), а через приклад ісмаїлізму він прийшов до поняття антисистеми, яке відіграє важливу роль в його етногенетичній концепції.

Малюнок 2. Л.М.Гумільов. Фото 1930-х років

Влітку 1933 р. він працює в археологічній експедиції Г.А.Бонч-Осмоловського, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджи-Коба у Криму, а після її закінчення (тобто восени 1933 р.) влаштувався на роботу в Геологічний інститут АН СССР. У грудні 1933 р. Гумільова вперше заарештували. Це сталось на квартирі арабіста Ебермана, з яким Гумільов обговорював свої переклади арабських віршів. Чекісти прийшли по господаря, а заодно прихопили й гостя. Гумільова відпустили через 10 днів.

В 1934 р. він поступає на щойно відкритий історичний факультет Ленінградського університету – у віці, коли інші студенти його закінчували [*Варустин Л.*, с. 11, 14].

Влітку 1935 р. він бере участь в археологічних розкопках М.І.Артамонова на хозарській фортеці Саркел на Дону [ОХ, с. 166]. З цього часу розпочалась його довга дружба та співпраця з М.І.Артамоновим, його зацікавлення хозарською проблематикою.

Примітки

[1] В молодості вона була українкою і мала прізвище Горенко; Ахматова – її поетичний псевдонім, який став і її прізвищем.

[2] Біографічних праць про Л.М.Гумільова на початку моєї роботи на було; в 2000 р. вийшла цінна книга С.Лаврова – про неї нижче. Біографічні відомості про нього можна знайти в дуже скупих згадках у працях самого Л.М.Гумільова та в біографіях Анни Ахматової, з них я користувався цінною книгою англійської дослідниці Аманди Хейт (*Хейт А.* Анна Ахматова: поэтическое странствие; дневники, воспоминания, письма А.Ахматовой. – М.: Радуга, 1991 г. – 383 с.), щоденником Л.К.Чуковської (*Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. Т. 1: 1938 – 1941 гг. – Нева, 1989 г., № 6, с. 3 – 74; № 7, с. 99 – 153) із змістовною біографічною довідкою про Л.М.Гумільова (с. 63). В цій довідці згадується робота Е.М.Герштейн, спеціально присвячена історії звільнення Гумільова, але я нею не зміг скористатись. Дуже цінною є біографічна стаття, написана Варустіним на підставі бесід з Гумільовим ("Повода для ареста не давал…" / С Л.Н.Гумилёвым беседует Л.Э.Варустин. – Аврора, 1990 г., № 11, с. 3 – 30; далі скорочено: *Варустин Л.*); вона висвітлює період до 1956 р. Місцем народження Льва інколи подають Царське Село. Це неправильно: Гумільов з Ахматовою тоді жили в Царському Селі, але народився Лев у пологовому будинку в Петербурзі (*Лукницкий П.Н.* Acumiana. – Париж: YMCA-PRESS, 1991 г., т. 1, с. 74).

У 2000 р. була надрукована книга проф.С.Б.Лаврова "Лев Гумилев. Судьба и идеи" (М.: Сварог, 2000 г. – 406 с.). Я її не бачив і ніколи не зміг би нею скористатись, якби добрі люди не розмістили у вебі її копію (на сайті gumilevica.kulichki.net). На цьому сайті взагалі є ціла маса корисних і цікавих статей про Льва Гумільова і його творчість.

Користуючись книгою Лаврова, я не ставив собі за мету вибрати звідти максимум інформації; вона для мене – тільки одне з джерел. Тим, хто хоче знати про Льва Гумільова більше, я рекомендую прочитати цю книгу повністю. Але читаючи Лаврова, слід пам’ятати, що він – російський імперіаліст, і для нього утворення незалежної України – гірше ножа гострого, тому що псує всі його "геополітичні" побудови, за якими Росії випадало б панувати над усім світом. І справді, є якась фундаментальна несправедливість у тому, що росіяни відкрили "геополітику", а користатись її плодами і панувати над усім світом випало Америці…

[3] Від грецього кореня "*akme*", що означає вищу ступінь чогось, походить назва поетичної течії та науковий термін Л.М.Гумільова "акматична фаза", походження якого я довго не міг зрозуміти.

[4] ЧК – "Чрезвичайная комісія", злочинна комуністична терористична організація.

[5] *Хейт А.*, с. 96. Подана в неї дата – 1928 р. – неточна; правильна дата – літо 1929 р. (*Варустин Л.*, с. 8).

[6] *Варустин Л.*, с. 9. Дворянство його було мнимим (це з'ясовано в книзі С.Б.Лаврова, розділ 2): батько його не був дворянином, а тільки любив зватись ним; і сам Лев так інколи звався, що, як бачимо, не лишилось без наслідків. У 1935 р. його виключили з університету через оце "дворянське походження"; у 1938 р. під час слідства в його анкеті проставлено – "з дворян" (*Головникова О., Тархова Н.* "И все-таки я буду историком!" – Звезда, 2002 г., № 8, с. 114 – 135. Я користувався веб-копією: magazines.russ.ru; далі скорочено – *Головникова О., Тархова Н.*).

[7] *Лукницкий П.Н.* Acumiana. – Париж: YMCA-PRESS, 1997 г., т. 2, с. 192, 196, 197 (додаткові його свідчення про ранні поетичні спроби Льва – т. 1, с. 20; т. 2, с. 188, 190, 191, 193, 240, 338; вони стосуються 1924 – 1927 рр.).

[8] А.Куркчи відзначає: "*Його переклади складають дві книги; він приймав участь у більше ніж п'ятнадцяти збірниках поезії*" (*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 42); тобто цей аспект творчості Гумільова заслуговує на окреме вивчення. Деякі матеріали для цього зібрані в моєму покажчику праць Л.М.Гумільова в розділах "Поетичні твори" та "Поетичні переклади".

[9] *Варустин Л.*, с. 9 – 11. Дангара, якщо я правильно розумію – місто за 75 км на південний схід від Душанбе.

В соціалістичному раю

27.10.1935 р. Льва Гумільова заарештували вдруге [10]. Притокою для арешту було те, що Лев не доніс про характер розмов у колі сім'ї [*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 33]. Ахматова активно піклувалась його долею, написала навіть листа до Сталіна [11]:

> "А.А. почала клопоти про звільнення, поїхала до Москви, прийшла до Сейфуліної, та відправилась до Поскребишева, секретаря Сталіна, й дізналась, як треба віддати листа, щоб він потрапив до рук Сталіна. Поскребишев сказав: 'Під Кутафьєю баштою Кремля біля 10-ї години, тоді я передам'. Наступного дня А.А. з Пильняком під'їхали туди машиною, і Пильняк віддав листа" [12].

Льва звільнили через два тижні після арешту (3.11.1935 р.), згідно спогадів Ахматової – наступного дня після передачі листа. Але з університету його усеж-таки встигли виключити (скоро після цього він добився зарахування знову) [13]. 5 грудня 1935 р. він розпочав роботу над книгою "Давні тюрки" [ДТ, с. 3]. Оскільки основні джерела до неї були надруковані значно пізніше (див. екскурс "Час написання книг Л.М.Гумільова"), то цю дату можна розуміти тільки як формування задуму чи головної теми праці, а не як дату початку написання тексту книги.

В 1937 р. Гумільов виступив з науковою доповіддю "Удільно-ліствична система тюрків у 6 – 8 ст." у Ленінградському відділенні Інституту сходознавства АН СССР [*Куркчи А.* Комментарии. – П94, с. 451]. Це свідчило про серйозність його намірів дослідника. Стаття Гумільова під такою назвою була надрукована в 1959 р.

Малюнок 3. Тюрма «Кресті» в Ленінграді, куди комуністи часто вкидали Л.М.Гумільова з метою створити йому якнайкращі умови для наукової роботи

10 березня 1938 року Л.М.Гумільова заарештували втретє [14]. Згідно спогадів Гумільова, притокою для арешту була його сварка з професором російської літератури Пумпянським відносно біографії Миколи Гумільова [15]. А у червоних професорів звичай був такий: якщо вони не могли переконати студентів словами, то вони подавали на них доноси, і студентів, незгодних з професорами, заарештовували. Щоб надати справі солідності, були заарештовані ще 2 студенти, і з них слідчі сформували "антисовєтську групу". Те, що ця група є витвором слідчих – видно хоча б з того, що М.П.Єреховича і Т.А.Шумовського заарештували 10 лютого 1938 р., а Гумільова, якого призначили "керівником", – лише через місяць. Якби ідея групи визріла у слідчих раніше, послідовність арештів була б інакшою.

Слідчі тяжко гарували, щоб зробити з підслідних совєтських людей; зокрема, Гумільова били цілих вісім днів [16]. Звинувачення було висунуте за статтями 58-8, 58-10 і 58-11, тобто "терористична діяльність", "антирадянська агітація" і "утворення організації". Машина будівництва соціалізму працювала на повну потужність: Гумільов як "керівник організації" одержав присуд – 10 років виправних таборів + конфіскація його особистого майна + 4 роки позбавлення політичних прав [17].

Деталі функціонування цієї машини і досі незрозумілі. Всі члени групи – цивільні особи, але судив їх військовий трибунал Ленінградського округу (чому?). Касаційну скаргу Гумільова відхилили, але справу вирішили повернути на додаткове розслідування (чому?). Хоча було призначене додаткове слідство, 3.12.1938 р. Гумільова відправили у табір біля Медвежогірська і зарахували в лісоруби на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу [18] – так, неначе вирок вступив у дію. Простою мовою, радянська бюрократична машина дала збій, і оце етапування Гумільова до табору і назад було зайвим; але воно могло коштувати йому життя, тому що за зиму 1938 – 1939 років, проведену в таборі, Гумільов дуже охляв.

На щастя, досить скоро (десь між 3.02 і 15.03.1939 р.) його повернули до Ленінграда для повторного розслідування. Це додаткове розслідування підтвердило висновки першого розслідування (ну, це ще можна зрозуміти), всі статті звинувачення залишені в силі, але судила тепер особлива нарада НКВД СССР (чому?). Вона присудила всім учасникам однакове покарання – 5 років таборів + 5 років заслання [19].

Хоча цей вирок був неначе остаточним, бюрокатична машина продовжувала обмолочувати його справу до жовтня 1940 р. Десятки людей у погонах надсилали

один одному запити, довідки, заяви, пояснення, справки, екстракти, витяги, реляції і знову екстракти, запити, довідки, і знову заяви, скарги, апеляції та касації. Будівництво соціалізму просувалось нечуваними темпами! Ахматова теж вставила свої п'ять копійок, написавши другого листа до Сталіна (6 квітня 1939 р.) [20].

30 липня 1940 р. було видано на гора висновок у справі Гумільова. В ньому написано, що у відношенні Гумільова "чужде соціальне походження і зв'язок з родичами, які притягались до відповідальності за контрреволюційну діяльність, не встановлені", а звинувачений він на підставі свідчень осіб, які проходили в інших справах і були виправдані. Цей висновок був абсолютно безпідставним і фальсифікаторським (і дворянське походження і батько, розстріляний за участь у Таганцевській справі, тепер неначе не існували), і він був відхилений заступником головного прокурора Червоної Армії 28 вересня 1940 р. (це якраз логічно).

Головникова і Тархова вважають ці коливання у відношенні до Гумільова відлунням коливань товариша Сталіна у відношенні до Ахматової та її віршів. Я думаю, що корисний для Гумільова висновок був результатом чиєсь спроби обдурити бюрократичного монстра, але вона не вдалася.

Ці події відкарбувалися в ахматовському "Реквіємі":

> "Магдалина билась и рыдала,
> Ученик любимый каменел,
> А туда, где молча Мать стояла,
> Так никто взглянуть и не посмел"

та в короткій згадці Л.М.Гумільова:

> "В 1938 – 1939 роках автор, маючи доволі незайнятого часу, почав обмірковувати історичні процеси різних держав," і т.д. [ЭС, с. 16].

В той час, коли Арнольд Тойнбі випускав томи своєї "Всесвітньої історії", його російський колега і автор альтернативної концепції тієї-таки історії перебував в ув'язненні. Як нестерпно гірко тепер читати такі слова Ахматової про сина:

> "Він дуже витривалий, тому що завжди звик жити у поганих умовах, не зманіжений. Звик спати на полу, мало їсти" [Чуковская Л.К., с. 7].

Десь 15 – 18 серпня 1939 р. Гумільова відправили з Ленінграда: поїздом до Красноярська, потім на баржі по Єнисею до Дудинки. В норільських таборах він працював землекопом, геотехніком, лаборантом-хіміком [*Варустин Л.*, с. 23]. Він був твердо ізольований від "великої зони", так що в травні 1942 р. Ахматова не знала, чи він живий [*Хейт А.*, с. 142]. Термін його ув'язнення закінчився 10.03.1943 р. [21], після табору він перебував на засланні в Туруханському краї [22]. Влітку 1943 р. він працював у геологічній експедиції на Хантайському озері [23]. З весни 1944 р. він працював техніком у магнітометричній експедиції Норільського комбінату на р.Нижня Тунгуска [24].

В кінці 1944 р. він домігся, щоб його мобілізували до армії; він воював у складі 1386-го зенітно-артилерійського полка, з яким у складі 1-го Білоруського фронту дійшов до Берліна [25]. Восени 1945 р. він повернувся до Ленінграда і оселився разом з матір'ю [*Герштейн Э.Г.* Беседы с Н.А.Ольшевской-Ардовой, с. 268]. В січні 1946 році він закінчив Ленінградський університет. Таким чином, навчання в університеті розтягнулось для Гумільова більш ніж на 10 років. Після закінчення університету він поступив в аспірантуру Інституту сходознавства АН СССР (навесні 1946 р.), за один рік склав усі іспити та підготував дисертацію [*Красильников В.Н.* Л.Н.Гумилёв и Петербургский университет. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 37]. В 1946

– 1947 рр. брав участь в археологічній експедиції під керівництвом М.І.Артамонова на Поділлі [ДР, с. 346]. Здається, це був перший і останній випадок в житті Гумільова, коли наукові інтереси привели його в Україну; але ніякого сліду в його творчості цей візит не зробив.

В грудні 1947 р. його відраховують з аспірантури, і тільки в березні 1948 р. він зумів влаштуватись на надзвичайно почесну, вигідну та високооплачувану роботу бібліотекаря у психотерапевтичній лікарні ім.І.М.Балинського, що на П'ятій лінії Василівського острова у Ленінграді [26]. В 1948 р. він проводить археологічні розвідки на Алтаї [ДТ, с. 70], під керівництвом С.І.Руденка веде розкопки третього Пазирицького кургану [ОХ, с. 53]. 28.12.1948 р. він захистив на історичному факультеті Ленінградського університету кандидатську дисертацію на тему "Політична історія першого тюркського каганату: 546 – 659 рр." [*Чуковская Л.К.*, с. 63; Р, с. 550; *Варустин Л.*, с. 27] В лютому 1949 року він посів першу в своєму житті наукову посаду – старшого наукового співробітника Музею антропології та етнографії. В тому ж році в збірнику праць музею була надрукована його перша наукова праця (див. бібліографію його праць).

В 1949 р. Гумільов був заарештований втретє:

> "Льову заарештували 6.11 [1949 р.], коли він зайшов додому під час обідньої перерви. Обшук закінчили швидко. Анна Андріївна лежала непритомна. Я допомогла Льові зібрати речі, дістала його полушубок. Він попрощався з мамою, вийшов на кухню попрощатись зі мною, його увели" [*Пунина И.Н.* Сорок шестой год… – "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 471].
>
> "В приступі відчаю Ахматова наважилась на такий крок, до якого вона не вдавалась ще ніколи, ні за яких обставин. Вона написала віршовий цикл 'Слава миру'. В нього було включено вірш, який прославляє Сталіна. Ці вірші були переслані нею з Ленінграда до Ніни Антонівни Ардової. А вона зв'язалась з О.О.Фадеєвим, генеральним секретарем Союза писателів [… Цикл надрукували в журналі 'Огонёк' в 1950 р.] [27]
>
> Анна Андріївна стала їздити до Москви, щоб передавати кожен місяць суворо визначену адміністрацією суму до Лефортовської тюрми. Так вона довідувалась, що син живий. Слідство тривало довго. А Льва Гумільова все-таки засудили на 10 років у таборі особливого режиму. Він повернувся тільки в 1956 р., реабілітований за відсутністю складу злочину" [*Герштейн Э.Г.* Беседы с Н.А.Ольшевской-Ардовой, с. 272].
>
> "Коли 30 вересня 1949 року був заарештований Микола Пунін, а 6 листопада – Лев Гумільов, ані в [Ахматової], ані у близьких до неї людей не лишалось сумніву, що всі ці події викликані однією обставиною – її зустріччю в 1945 р. з Ісайєю Берліним" [Хейт А., с. 172].

Хоча у присутніх "не лишалось сумніву", я твердо переконаний, що тут причинного зв'язку нема. І.Берлін – перший секретар британського посольства в Москві. Його зустрічі з Ахматовою відбулись 26 і 27.11.1945 р. [28] Якщо треба було покарати советську ревізську душу за нелегальну зустріч з іноземцем, для цього, по-перше, були всі законні підстави (такі зустрічі були заборонені, не треба ховатися з мотивами репресій); по-друге, не треба й не можна чекати чотири роки, на протязі яких отруєна зустріччю совєтська душа могла безперешкодно отруювати інших – треба й необхідно було ізолювати її негайно. Розплата за цю зустріч прийшла у вигляді постанови ЦК ВКП(б) про журнали "Звєзда" і "Ленінград" (14.08.1946 р.):

цілком можливо, що під час її розробки факт нелегальної зустрічі Ахматової використовувався як ілюстрація морального занепаду інтелігенції й обґрунтування необхідності жорстоких адміністративних заходів. Деяку фактичну опору цьому припущенню можна знайти знову-таки в оповіданнях Ахматової; І.Берлін під час зустрічі з нею в 1965 р. записав, нібито Сталін сказав: "Наша черниця тепер приймає візити іноземних шпигунів" – про це їй оповів хтось із свідків [спогади І.Берліна (*Найман А.Г.*, с. 283)]. Коли це справді так було, то цим свідком мав би бути Фадеєв; але для даного епізоду якнайкраще підходить оцінка Наймана: "Репліки Ахматової були не енциклопедичною інформацією, а анекдотом" [*Найман А.Г.*, с. 76].

Але арешти 1949 року, на мій погляд, ніякого відношення до цієї зустрічі й постанови не мали, а йшли зовсім по іншій лінії: і Пуніна, й Гумільова заарештували як "повторників", тобто таких осіб, які вже один раз були заарештовані. Механізм цієї найбездушнішої репресивної кампанії з усіх радянських кампаній добре розкрила Євгенія Гінзбург ("Крутий маршрут").

Тим не менше під час слідства від Льва Гумільова вимагали свідчень про шпигунську діяльність Ахматової на користь Англії, вимагали подробиць розмов Ахматової з Берліним [29]. Я вважаю цей бік слідства чистою формальністю, оскільки саму шпигунку Ахматову комуністи так і не знайшли часу ані заарештувати, ані допитати. І під час цього слідства його знову катували. Доводиться тільки шкодувати, що цей прекрасний метод підвищення продуктивності наукової праці не був застосований ані до Альберта Ейнштейна, ані до Арнольда Тойнбі.

Малюнок 4. Лев Гумільов в ув'язненні. 1951 р.

Малюнок 5. Лев Гумільов в ув'язненні. 1953 р.

На цей раз Гумільов був засуджений до 10 років таборів [30], але за яким "звинуваченням" – мені невідомо. В 1951 р. перебував у таборі в Караганді [31]; потім його перевели до Междуреченська, ще пізніше – до Омська [32].

Починаючи з 1953 р., він отримує від табірного начальства дозвіл писати, – звісна річ, не вірші, але наукову працю про хуннів [33]. Приємно бачити, як прогресує російська державність! У 1847 році, щоб заборонити Тарасові Шевченку писати, потрібен був спеціальний царський указ – а тепер заборона писати стала просто загальною нормою. Цей рукопис обсягом 20 аркушів він у жовтні 1955 р. переслав до Емми Герштейн. Та передрукувала його на машинці й передала славному сходознавцю Миколі Конраду [34]. Це був перший варіант книги Гумільова про хуннів (нижче ми побачимо, що книга активно поповнювалась новим матеріалом аж до 1958 р.).

Гумільов пригадував, що він повернувся з Омська до Москви з двома чемоданами рукописів наукових статей та двох монографій ("Хунну" та "Давні тюрки") [35].

В той же час А.А.Ахматова не шкодувала зусиль для звільнення сина. Л.К.Чуковська згадувала, що 27.01.1954 р. вона під диктовку АА писала листа до голови Верховної ради СРСР К.Є.Ворошилова з клопотанням про Л.М.Гумільова. Наступну згадку про цей лист занотовано під 5.02.1954 р.; до нього був доданий лист архітектора Льва Володимировича Руднева на ім'я того ж Ворошилова. Руднев на той час займався будівництвом Московського університету і був близьким знайомим Ворошилова [36]. Це звернення лишилось без наслідків.

25 березня 1955 р. Лев Гумільов пише відчайдушного листа до Емми Герштейн. Цей лист часто цитують дослідники, тому і я скажу про нього кілька слів.

> "Ви праві, у мами старечий маразм і розпад особистості, але мені від цього не легше […] рятувати мене, доводити мою невинність – це її обов'язок; нехтувати цим обов'язком – злочин […]
>
> Врятувати мене можна тільки одним шляхом: добитись того, щоб член уряду чи ЦК звернув на мене увагу і переглянув справу без упередженої думки […]
>
> Мама, як натура поетична, страшенно лінива та егоїстична. Їй лінь думати про прикрі речі і про те, що треба зробити якесь зусилля […] Для неї моя загибель буде тільки притокою для надгробного вірша про те, яка вона бідна – синочка втратила […]
>
> Максимум через півроку я втрачу працездатність і мені буде ще гірше – я не зможу займатись історією, яка одна мене тримає […] Що буде далі? Мабуть, я тихо скочусь в інвалідність і смерть, яка мене не лякає. Шкода тільки, що мій науковий талант вже розвинувся і тепер мені б давати й давати нашій науці якраз те, що найбільш актуально […]" [37]

Перше, що впадає у вічі – це знайомство Льва Гумільова з "Реквіємом" (натяк на надгробний вірш не можна зрозуміти інакше). Другий очевидний момент – що лист писався у стані крайнього душевного пригнічення; не буде перебільшенням сказати, що випробування перевищили міру терпіння і автор виглядає з листа духовно зламаним. Третій теж очевидний момент – що в ту хвилину (а може, і весь час перебування у таборі) Лев Гумільов справді був прикро невдоволений з поведінки матері.

Але при цьому не можна брати цього листа за якусь скрижаль, що містить абсолютну істину, і на підставі його одного роздавати подяки і догани, як роблять деякі біографи. Тут слід мати на увазі, по-перше, що кінець листа є першою спробою автонекролога (у 1988 р. буде ще друга спроба), і жанр зобов'язує до трагічного пафосу. По-друге, безпосередня мета листа – підштовхнути адресата до якихось дій, і тут перебільшення страждань автора і байдужості оточуючих цілком виправдані [38].

А третє і головне – це наївний план звернення до якоїсь "впливової особи" із ЦК. Минулися часи, коли начальство могло творити чудеса, коли в ЦК були такі справді впливові особи, як товариш Сталін. Тепер в ЦК сиділа така дрібнота як Ворошилови та Фадеєви, яка й мріяти про впливове становище не могла. Все, що вона могла вигадати – це "колективне керівництво", тобто систему, при якій ніхто персонально не міг віддати навіть поганого розпорядження, не кажучи вже про добре.

Одне слово, я не погоджуюсь з тими біографами Льва Гумільова, які засуджують Ахматову за буцімто недостатні зусилля.

В березні 1956 р. за клопотанням Ахматової партійний функціонер Олександр Фадеєв [39] написав листа до Генеральної військової прокуратури з проханням переглянути справу Льва Гумільова, де він, зокрема, писав:

> "При розгляді справи Л.М.Гумільова слід також врахувати, що він, Лев Гумільов, як син М.Гумільова й А.Ахматової, завжди міг представити 'зручний' матеріал для всіх кар'єристських та ворожих елементів для возведення на нього будь-яких звинувачень" [Хейт А., с. 177. Текст листа: Новый мир, 1961 г., № 12].

В перекладі з комуністичного новоязу виходить, що походження Гумільова було його провиною, але тепер часи вже не ті, й це не мусить розглядатись як провина; також це походження надавало більшої ваги безпідставним доносам. Рука Ахматової відчувається в тому, що в листі нема нічого про те, в чому конкретно звинувачували Гумільова, але є її погляд, що його провина – бути сином своїх батьків.

Лист Фадеєва був відправлений 2.03.1956 р., перегляд справи було призначено на 12.03 [40] (ось з якою швидкістю вміли совєтські органи виконувати вказівки, якщо вони виходили від найвищого начальства і якщо це начальство дійсно хотіло, щоб ці вказівки виконувались). Гумільова звільнили згідно Указу Верховного Совєта СССР від 24.03.1956 р. (конкретне рішення щодо звільнення Гумільова винесено 18.05.1956 р., а звільнили його 11.06.1956 р.) [41], і 15 травня 1956 р. Лев Гумільов повернувся до Москви, де зустрівся з матір'ю.

Підводячи підсумок заходам радянської влади щодо виправлення Льва Гумільова, можна сказати, що із 15 присуджених йому років таборів він відбув 11.5 років (тобто 76.5 %), а з 5 років заслання – 1.5 роки (тобто 30 %). Як бачимо, по обох позиціях має місце недовиконання плану.

Примітки

[10] "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 697; А.Хейт (с. 105 – 107) помилково вказує, що це трапилось на початку 1935 р. Сам Гумільов теж помилявся, коли клав цю подію на серпень 1935 р. (*Варустин Л.*, с. 14).

[11] *Хейт А.*, с. 112. Текст листа довгий час був невідомий; в 1939 р., коли Л.К.Чуковська запитала про його зміст, Ахматова переповідала його з пам'яті; про

цей лист – *Чуковская Л.К.*, с. 6. С.Б.Лавров наводить його у своїй книзі (гл. 4) разом з текстом аналогічного звернення Б.Пастернака і резолюцією т.Й.В.Сталіна: "*т.Ягода. Звільнити з-під арешту і Пуніна і Гумільова та доповісти про виконання*". Всі на світі дива від начальства відбуваються – зауважив у свій час М.Є.Салтиков-Щедрін.

[12] *Найман А.Г.* Рассказы об Анне Ахматовой. – М.: Художественная литература, 1989 г., с. 77. Дуже подібне свідчення Е.Герштейн: "*У Сейфуліної були зв'язки в ЦК. Анна Андріївна написала листа Сталіну, дуже короткого. Вона ручалась, що її чоловік та син – не змовники і не державні злочинці. Лист закінчувався фразою: 'Допоможіть, Йосипе Вісаріоновичу!' В свою чергу Сталіну написав Пастернак [...] Пильняк повіз Ахматову на своїй машині до комендатури Кремля, там вже було домовлено, що листа приймуть і передадуть до рук Сталіна*" (*Герштейн Э.Г.* Тридцатые годы. – "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 256 – 257). О.С.Булгакова занотувала у своєму щоденнику, що Ахматова приїхала у цій справі до Москви 30.10.1935 р., а лист був написаний за допомогою М.А.Булгакова 31.10 (*Соколов Б.* Булгаковская энциклопедия. – М.: ЛОКИД, 1996 г., с. 27). Додаткові подробиці містить стаття О.Головникової і Н.Тархової (див.вище).

[13] Є свідчення (Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 124; *Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 33; Лавров С.Б., гл. 4), що його відновили тільки в 1937 р. Це невірно: 1. сам ЛМГ згадував, що "*в березні 1938 р. мене узяли з четвертого курсу*" (*Варустин Л.*, с. 15); 2. в січні 1946 р. він складає екстерном іспити за 4-й та 5-й курси (*Варустин Л.*, с. 25). Отже, на момент арешту в 1938 р. він мав закінчених три курси (1934/5 – 1-й; 1935/6 – 2-й; 1936/7 – 3-й).

[14] Ахматова пригадувала, що вона дізналась про це 11.03.1938 р. (*Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. – Спб.-Хк.: Нева-Фолио, 1996 г., т. 2, с. 285). Найповніше історія цього "слідства" висвітлена у спеціальністі статті (*Головникова О., Тархова Н.*).

[15] *Варустин Л.*, с. 16; *Лавров С.Б.*, гл. 4; *Хейт А.*, с. 111 – 114. Дослідниця пише, що приводом до арешту було тільки те, що Лев – син М.Гумільова та А.Ахматової. Оскільки основне джерело її книги – оповідання самої Ахматової, це слід розглядати як точку зору останньої.

[16] Цей важливий факт подає у своїй книзі С.Б.Лавров (гл. 4). Якою нікчемною виглядає на цьому фоні англійська влада, яка ніколи не катувала Арнольда Тойнбі; та й гітлерівці, мавши принаймні три роки (1933 – 1936), так і не знайшли часу, щоб добряче побити Освальда Шпенглера.

[17] "Терористична діяльність" полягала у намірі убити А.О.Жданова (на той час – секретаря Ленінградського обкома ВКП(б)). Інші сюжети – донос Пумпянського, читання крамольного вірша О.Мандельштама про "кремлівського горця" – у справі не фігурували. Ця скромна, але реальна антирадянщина відступала на другий план перед блискучими вигадками чекістів. Згідно з їхніми планами, Гумільов мав вступити на шлях контрреволюційної діяльності цілком свідомо, бажаючи помститись за розстріляного батька; Ахматова ж за цими планами мала підбурювати Гумільова здійснити теракт над Ждановим (*Головникова О., Тархова Н.*). Тобто слідчі здобули цілком вагомі підстави для арешту Ахматової; але плани будівництва соціалізму змінились, і цей арешт так ніколи не відбувся. Сам Гумільов в кінці життя не пригадував, на кого, за задумом слідчих, він мав чинити замах (*Варустин Л.*, с. 18).

Ахматова писала: "*Мій син розповідав, що йому під час слідства читали показання Осипа Емільовича [Мандельштама] про нього і про мене і що вони були бездоганні*" (*Хейт А.*, с. 295). Це я розумію так, що слідчі не видобули з Мандельштама ніяких свідчень, які могли б зашкодити іншим. О.М.Панченко пише, що Лев Гумільов був дев'ятим з того десятка слухачів, яким Мандельштам прочитав роковий вірш про "кремлівського горця" (*Панченко А.М.* Идеи Л.Н.Гумилёва и Россия 20 века. – В кн.: Гумилёв Л.Н. От Руси к России. – М.: Ди Дик, 1995 г., с. 17). Лев був добре знайомий з О.Е.Мандельштамом, подовгу гостював у нього в Москві (*Герштейн Э.Г.* Тридцатые годы. – "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 253; *Герштейн Э.Г.* Беседы с Н.А.Ольшевской-Ардовой. – там само, с. 258). Е.Герштейн, а за нею М.Ардов вважають, що вірш Мандельштама, переписаний рукою Л.Гумільова, зберігався у справі Гумільова, і через це його не випускали аж до 1956 р.: "*Уявімо собі працівника прокуратури (та й будь-якого радянського чиновника): ось він відкриває теку зі справою засудженого Л.М.Гумільова…І уявімо, що мала відчувати ця людина… Якийледяний жах охоплював її, кола вона читала ці рядки. А якщо таке відбувалось за життя самого Сталіна?.. Я так і бачу тремтячі пальці, які закривають теку зі справою…*" (*Ардов М.* Жертва акмеизма. – газета "Время МН", 18 октября 2002 г.; я користувався веб-копією: portal-credo.ru). Полковник держбезпеки, який тремтить від прочитаної антирадянщини, міг би прикрасити будь-який готичний роман.

[18] Медвежогірськ – місто на північному кінці Онезького озера, за 400 км на північний схід від Ленінграду; за офіційною історією, Біломорканал був відкритий у 1933 р. (Большая советская энциклопедия, 1970 р., т. 3, с. 124), тому не зовсім зрозуміла фраза "вони розчищали русло для **майбутнього** каналу" (*Варустин Л.*, с. 16); скоріше, проводились якісь додаткові роботи.

[19] Про оцей доважок у вигляді заслання чітко сказано тільки у статті Юрія Панова "СибЛаг ГУЛага" (газета "Кузбасс", 21.10.1999 р., № 200; я користувався веб-копією: mega.kemerovo.su). Головникова і Тархова про нього чомусь не пишуть.

Взагалі як на звинувачення у тероризмі – покарання відносно легке. Я думаю, що план по терористах НКВД на той час уже виконало, і тепер формально позбувалось зайвих "терористів".

[20] Мемуаристи наводять інші дати – листопад 1938 р., 1940 р. Вони помилкові, як з'ясовано у статті Головникової і Тархової, де є і повний текст листа. Відповіді на нього Ахматова не одержала, але не через недбалість людей у погонах, а навпаки – через їх пильні старання: на цьому листі проставлено не менше семи відміток розгляду листа у різних інстанціях.

[21] Лист А.А.Ахматової до І.М.Томашевської 2.06.1943 р. (*Ахматова А.* Сочинения в 2 тт. – М.: Цитадель, 1996 г., т. 2, с. 219); *Варустин Л.*, с. 23.

[22] *Чуковская Л.К.*, с. 63; *Герштейн Э.Г.* Беседы с Н.А.Ольшевской-Ардовой. – "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 261. "*Сьогодні одержала листа від мого Льови. Не знала про нього нічого сім місяців і божеволіла*" – писала А.А.Ахматова до І.М.Томашевської 4.04.1943 р. (*Ахматова А.* Сочинения в 2 тт. – М.: Цитадель, 1996 г., т. 2, с. 218).

[23] *Варустин Л.*, с. 23. Це озеро – за 150 км на південний схід від Норільська.

[24] *Варустин Л.*, с. 23. Повідомлення, що в магнітометричній експедиції він працював у 1943 р. (*Хейт А.*, с. 331, 333, 378, 379; *Герштейн Э.Г.* Беседы с Н.А.Ольшевской-Ардовой, с. 261) – неточні.

[25] *Варустин Л.*, с. 25; твердження, що його зарахували "у штрафний батальйон Особливої ударної армії 1-го Білоруського фронту" (*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 33; дослівно повторене у статті *Богданов Я.* От идей Льва Гумилёва к национальной идеологии России. – left.ru) – помилкове. У склад 1-го Білоруського фронту входили 2-га, 3-я та 5-а ударні армії, з них лише 3-я та 5-а були націлені на Берлін (Большая советская энциклопедия, 1970 г., т. 3, карта "Берлінська операція").

[26] *Красильников В.Н.*, с. 37; *Варустин Л.*, с. 26; Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 124; *Панченко А.М.* Идеи Л.Н.Гумилёва и Россия 20 века. – В кн.: Гумилёв Л.Н. От Руси к России. – М.: Ди Дик, 1995 г., с. 16.

[27] Це було нестандартне поетичне звернення з проханням врятувати сина, яке потрапило на стіл впливової особи без допомоги Поскребишевих. Не знаю, що сказав на це товариш Сталін; але якби я був товариш Сталін, я подумав би так: "Усе іде як слід. Наші успіхи є незаперечними. Ми довго чекали, поки товариш Ахматова почне прославляти радянську владу, і нарешті дочекались. Це колесико машини соціалізму обертається як слід, і нічого міняти не треба", – і нічого не сказав би.

Важливу статтю на цю тему надрукували В.Шенталинський і О.Хлебников (Антитеррористическая операция против Ахматовой. – Новая газета, № 11, 20 марта 2000 г.; я користувався веб-копією: 2000.novayagazeta.ru). У статті надруковано повний текст доповідної записки, яку міністр держбезпеки Абакумов подав на ім’я Сталіна 14.07.1950 р. "Про необхідність арешту поетеси Ахматової". Цю необхідність міністр обґрунтовував показаннями М.М.Пуніна і Л.М.Гумільова. але товариш Сталін не дав на це згоди, як думають автори – саме через цикл віршів "Слава миру", який почав друкуватись у часописі "Огонёк" (№ 14 за 1950 р.). Тоді ж Ахматова знову написала листа до товариша Сталіна з проханням за сина (текст: Родина, 1993 г., № 2, с. 51) – вже третій з черги після листів 1935 і 1939 років.

[28] Примітка М.М.Краліна (*Ахматова А.* Сочинения в 2 тт. – М.: Цитадель, 1996 г., т. 2, с. 384); як не дивно, цієї точної дати нема ані в А.Хейт (можливо, Ахматова її не пам’ятала), ані в спогадах самого І.Берліна (відповідний уривок: *Найман А.Г.*, с. 275).

[29] *Панов Ю.* СибЛаг ГУЛага. – (газета "Кузбасс", 21.10.1999 р., № 200; я користувався веб-копією: mega.kemerovo.su).

[30] А.Куркчи (Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 36) твердить, що вирок було винесено Особливою нарадою Ленінграда. Це не зовсім зрозуміло з огляду на те, що слідство велось у Москві (не могла ж АА помилитись у назві тюрми, до якої вона їздила).

[31] "Славянские ль ручьи сольются в русском море?..": диалог Л.Н.Гумилёва, А.М.Панченко, К.П.Иванова. – Литературная учёба, 1990 г., № 6, с. 74. Є відомості, що він перебував у таборі Чурбай нора біля Караганди у 1949 – 1956 рр. (*Шевченко Ю.Ю.* Послесловие к интернет-изданию монографии Л.Н.Гумилева "Старобурятская живопись. Исторические сюжеты в иконографии Агинского дацана" – gumilevica.kulichki.net). Думаю, що кінцеву дату цього перебування слід уточнити.

[32] *Варустин Л.*, с. 30, 27. Междуреченськ – місто в передгір’ях Алтаю, 60 км на схід від Новокузнецька.

[33] На момент смерті товариша Сталіна (5.03.1953 р.) Гумільов був у таборі бібліотекарем, не ходив на загальні роботи (*Панченко А.М.* "Я потерял

собеседника…" – Невское время, № 188 (1591), 15 октября 1997 г.; я користувався веб-копією: gumilevica.kulichki.net).

[34] *Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. – Спб.-Хк.: Нева-Фолио, 1996 г., т. 2, с. 133, 498. За свідченням Чуковської, Конрад навіть хотів залучити ув'язненого Гумільова до роботи над "Всесвітньою історією", де Конрад був членом головної редакційної колегії. З цього, звісно, нічого не вийшло, принаймні серед авторів 2 та 3 томів (Всемирная история. – М.: Политиздат, 1956 г., т. 2; 1957 г., т. 3), де пишеться про хуннів та тюрків – Гумільова нема.

[35] *Гумилёва Н.В.* 15 июня. – П94, с. 20; *Варустин Л.*, с. 28. Як буде показано далі (в екскурсі "Час написання книг Л.М.Гумільова"), в книзі "Давні тюрки" активно використані джерела, надруковані в 1958 – 1959 роках. Тому рукопис, що його Гумільов писав у таборі, не міг бути дуже близьким до завершення. Скоріш за все, це треба розуміти так, що Гумільов уже опрацював якусь частину "Тюрків".

[36] *Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. – Спб.-Хк.: Нева-Фолио, 1996 г., т. 2, с. 68 – 69. Лист Л.В.Руднева до К.Є.Ворошилова з приводу звільнення Л.М.Гумільова [01 – 02.1954 р.] надруковано: Шпион, 1994 г., № 3 (5), але я цієї публікації не бачив.

[37] Повний текст листа – у статті Ю.Панова "СибЛаг ГУЛаг-а" (газета "Кузбасс", 2.12.1999 р.; я користувався веб-копією: mega.kemerovo.su). М.Ардов датує його роком раніше – 25.03.1954 р. (*Ардов М.* Жертва акмеизма. – газета "Время МН", 18 октября 2002 г.; я користувався веб-копією: portal-credo.ru).

[38] З цим листом пов'язана ще одна обставина, якою не слід нехтувати. Хто така Емма Герштейн, окрім того, що вона – єврейка? З її спогадів (*Герштейн Э.* Лишняя любовь: сцены из московской жизни. – Новый мир, 1993 г., №№ 11 – 12; веб-копія: magazines.russ.ru) ми дізнаємось, що у 1934 – 1938 рр. вона була дружиною Льва Гумільова (ясна річ, неофіційною). Їхня любов була зайвою для будівництва соціалізму, і сім'ї вони так і не створили. Спогади написані десь 1985 р., хронологія подій у них сплутана, про що сама мемуаристка чесно повідомляє читачів. Цікавлять її тільки дві теми – секс і євреї. Про секс вона пише мляво (куди їй до Оксани Забужко!), а про євреїв – багато і з повним знанням справи. Для розуміння розглядуваного листа важливо, що Лев Гумільов писав до своєї коханої, і міг дозволити собі такі вислови, які не призначались для сторонніх. Цей лист – інтимний, ось що!

[39] О.Фадеєв довгий час був членом ЦК КПСС (1939 – 1956 рр.), але на 20-у з'їзді постраждав: його розжалували в кандидати в члени ЦК КПСС. Наскільки мені відомо, вперше Ахматова звернулась до нього з клопотанням про долю сина в серпні 1940 р., через рік після вироку. Клопотання було невдалим (*Чуковская Л.К.*, с. 122, 129).

[40] *Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. – Спб.-Хк.: Нева-Фолио, 1996 г., т. 2, с. 146, 148.

[41] *Панов Ю.* СибЛаг ГУЛаг-а. – газета "Кузбасс", 2.12.1999 р. (я користувався веб-копією: mega.kemerovo.su); *Гумилёва Н.В.* 15 июня. – П94, с. 20. З хронології подій видно, що персональні клопоти О.Фадеєва за персону Л.Гумільова були запізнілими і зайвими (не дожену, так зігріюсь). На той час вже було прийнято загальнодержавне рішення про звільнення політв'язнів, і Гумільова звільнили в цьому загальному порядку.

В соціалістичному чистилищі

З 1956 р. Лев Гумільов працює – спочатку на посаді двірника в Етнографічному музеї [42] (невже його біографія все ще не здавалась досить пролетарською?), потім – бібліотекарем в Державному Ермітажі, зокрема, продовжувалась співпраця з М.І.Артамоновим по хозарській проблемі. В 1959 – 1963 рр. Л.М.Гумільов проводив археологічні пошуки на нижній Волзі та на Тереку, пов'язані з проблемою хозарських пам'яток [Р, с. 286, 513 – 514; ОХ]. В рамках цього циклу польових досліджень ним була організована одна з перших підводних археологічних експедицій. П'ятидесятирічний вчений опановує підводне плавання з аквалангом і влітку 1961 р. обстежує затоплені оборонні споруди Дербента [ОХ, с. 72 – 89].

В 1960 р. він починає читати лекції на історичному факультеті Ленінградського університету про кочівників Центральної Азії [Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 124]. Це був, очевидно, спецкурс; я не маю відомостей, щоб Гумільов колись читав якісь базові курси лекцій. З 1966 р. він викладав спецкурс "народознавство" на географічному факультеті [*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 37].

Малюнок 6. Лев Гумільов і Анна Ахматова. 1960 р.

Десь на кінець 1961 року припадає якийсь прикрий конфлікт між Львом Миколайовичем та його матір'ю. У викладі Ахматової це виглядало так:

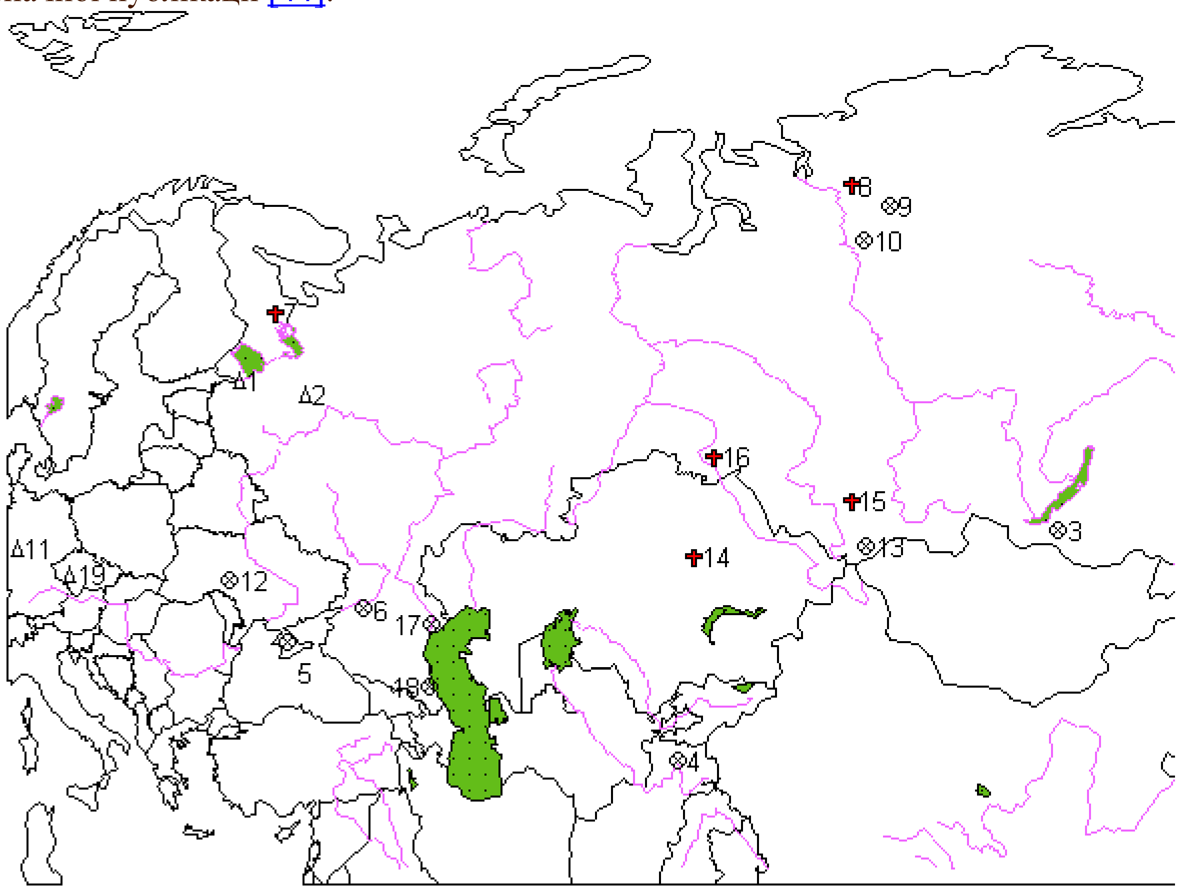
> "Цей великий вчений не був у мене в лікарні три місяці. Він прийшов до мене додому в самий момент інфаркту, образився на щось і пішов […] Він хвора людина. Йому там сплюндрували душу. Йому там втовкмачували: твоя мати така знаменита, що варто їй тільки слово сказати, і ти будеш вдома" [43].

В листі до брата (Віктора Андрійовича Горенка), датованому 20.07.1963 р., А.А. пише:

> "Передати вітання Льву не можу – він не був у мене вже два роки, але за переказами захистив докторську дисертацію і успішно веде наукову роботу" [Ахматова А. Сочинения в 2 тт. – М.: Цитадель, 1996 г., т. 2, с. 237].

Це напруження у стосунках тривало до самого кінця життя Анни Андріївни. За спогадами М.Алігер, восени 1965 р. під час перебування в Москві А.А. захворіла і потрапила до Боткінської лікарні. Друзі склали графіка, хто коли мав її відвідувати, щоб її не перевантажувати. Лев Миколайович після довгої розлуки приїхав до Москви, щоб побачити матір, але його не допустили, тому що його не було в списку (не так тії вороги, як добрії люди…). А.А. дуже обурювались цим випадком [*Алигер М.* В последний раз. – "Воспоминания об Анне Ахматовой", М., 1991 г., с. 367]. Звичайно, такого не могло трапитись за нормальних відносин.

З 1959 р. розпочався безперервний та рясний потік наукових публікацій Л.М.Гумільова. В 1961 р. він оборонив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Тема її – "Давні тюрки 6 – 7 ст." [*Чуковская Л.К.*, с. 63] З 1962 р. він знову посідає посаду старшого наукового співробітника (це найвище його місце в табелі рангів), на цей раз – в науково-дослідному інституті географії при географічному факультеті Ленінградського університету. На цій посаді він працював 28 років [*Красильников В.Н.*, с. 38]. В 1962 році виходить велика книга М.І.Артамонова "Історія хозар". Гумільов був науковим редактором цієї книги (не часте для нього заняття) і цілком справедливо пишався своєю причетністю до цієї визначної публікації [44].

Малюнок 7. Мандри Л.М.Гумільова

✝ – місця, де Л.М.Гумільов працював у експедиціях;

⊗– місця, де Л.М.Гумільов перебував в ув'язненні;

Δ– інші місця, пов'язані з життям Л.М.Гумільова.

Числами позначено:

1 – Царське Село і Санктпетербург (Ленінград), де ЛМГ народився, довгий час жив і помер;

2 – Слепнево і Бежецьк (1913 – 1929 рр.);

3 – хребет Хамар-Дабан (1931 р.);

4 – Дангара (1932 р.);

5 – ур.Аджи-Коба (1933 р.);

6 – Саркел (1935 р.);

7 – Медвежогірськ (1938 – 1939 рр.);

8 – Норільськ (1939 – 1943 рр.);

9 – Хантайське озеро (1943 р.);

10 – р.Нижня Тунгуска (1944 р.);

11 – Берлін (1945 р.);

12 – Поділля (1946 – 1947 рр.);

13 – ур.Пазирик (1948 р.);

14 – Караганда (1950? – 1951? рр.);

15 – Междуреченськ (1952? – 1953? рр.);

16 – Омськ (1953? – 1956 рр.);

17 – дельта Волги (1959 – 1963 рр.);

18 – Дербент (1961 р.);

19 – Прага (1966 р.).

Але перешкоди на шляху репресованого сина репресованого не закінчились. В Совєтському Союзі, щоб займатись наукою, обов'язково треба було посідати якусь наукову посаду. Наукової самодіяльності комуністи не терпіли, цілком слушно вважаючи, що коли наука не допомагає будувати комунізм, то вона є шкідливою. Перебуваючи на науковій посаді, людина знаходилась під наглядом "компетентних органів" (ними фактично були парткоми [45], а якщо вони нездужали – їм на допомогу приходили "органи" у вузькому значенні слова, тобто таємна поліція, яка звалась КГБ). Вважалось, що в такій ситуації науковець не зможе шкодити будівництву комунізму.

Щоб піднятись на вищий щабель – наприклад, стати завідувачем кафедри, що давало значні можливості розширити дослідження – обов'язково треба було бути членом КПСС. Завідувач кафедри, який не був би членом КПСС – це річ так само нечувана, як гаряче морозиво [46]. Не вмію сказати, був чи не був у КПСС Л.М.Гумільов (здається, таки не був), але спроба його посісти кафедру етнографії (десь після 1973 р.) закінчилась нічим [ЭБЗ, с. 617]. Ясна річ, що така номенклатурна годувальниця, як Академія наук СССР, була перед ним зачинена.

В 1966 р. Гумільов відвідав Прагу і виступив з доповіддю "Коливання ступеня зволоження та міграції народів в південно-східній Європі з 2 по 4 ст." на 7-му міжнародному конгресі з передісторії [Р, с. 27] [47]. Ця поїздка не зробила великого впливу на сферу наукових контактів Гумільова, яка обмежувалась Ленінградом та Москвою. За межами цих центрів він опублікував лише 14 робіт (по 2 – в Баку,

Будапешті, Парижі; по 1 – в Алма-Аті, Душанбе, Казані, Новосибірську, Пермі, Празі, Тарту, Чебоксарах). У "світовій науці" (тобто науковому співтоваристві католицького суперетносу) він залишився невідомим.

В 1967 році Л.М.Гумільов оженився з Наталею Вікторівною Симоновською. Його дружина – за фахом художник-ілюстратор книг – стала його надійною помічницею:

> "Для його книги 'Пошуки вигаданого царства' я зробила оправу та чотири розвороти, для 'Хуннів у Китаї' – обкладинку з химерами" [Гумилёва Н.В. 15 июня. – П94, с. 18].

В 1974 р. Л.М.Гумільов оборонив дисертацію "Етногенез та біосфера Землі" на здобуття вченого ступеня доктора географічних наук. Вчена рада географічного факультету Ленінградського університету схвалила роботу, але Вища атестаційна комісія її не затвердила. Наукові публікації Л.М.Гумільова зустрічали шалений опір – про це він сам докладно оповідає в надзвичайно цікавій записці [ЭБЗ, с. 632 – 638], в якій він вирахував, що за 11 років (1975 – 1985 рр.) йому вдалось надрукувати 16 авторських аркушів своїх праць, а відхилено праці обсягом 82 аркуші, тобто 87 %.

> "До початку 80-х років в університеті у нього не було жодного помічника, бодай лаборанта, не кажучи про наукових співробітників. Його дослідження не вводились навіть у план науково-дослідних робіт […] Заробітна плата старшого наукового співробітника та єдиний на рік **негласний** виїзд до Москви за свій кошт – ось і все, що мав від університету вчений. Лекції, звісно, читались безкоштовно, але навіть за таких умов їх часто забороняли" [48].

Що за часи! Що за звичаї! Всемогутній КГБ, який ще зовсім недавно без будь-яких проблем запроторював людей на десятки років ув’язнення, не має влади ані заборонити вповні таємні мандрівки з Петербурга до Москви, ані дозволити їх! Ось вам ознака того параліча влади, який не зовсім точно був названий "застоєм" і який не міг не закінчитись розвалом імперії зла, тобто СССР.

Малюнок 8. Лев Гумільов і Анатолій Найман. 1990 р.

Отже, в університеті Лев Гумільов працював в науковому підрозділі і не мав безпосереднього відношення до навчання студентів. Він читав тільки спецкурси, які часто забороняли на тій підставі, що вони антимарксистські [*Красильников В.Н.*, с. 38]. Це – чи не єдиний випадок відносин Гумільова з советською владою, коли висунуте проти нього звинувачення відповідало дійсності (див. екскурс "Легенда про марксистський характер теорії етногенезу"). Але й ставши науковим працівником, Л.М.Гумільов не здолав усіх перешкод. Щоб займатись історією, знову-таки треба було бути членом КПСС; Л.М.Гумільов до громади советських істориків не належав, основні його статті надруковані з рамена Географічного товариства СССР. Необхідність маскуватись під географа, якось обґрунтовувати свою наукову службу на географічному факультеті некорисно відбилась на аргументації етногенетичної теорії Л.М.Гумільова (див. екскурс "Легенда про географічний характер теорії етногенезу").

Ще гірше було те, що він хотів займатись проблемою загальних закономірностей історичного процесу. Як окрема наукова спеціалізація вона ще не виділилась, і тому не має спеціальної назви. Інколи цю дисципліну звуть історіософією, але я волів би звати її теоретичною історією або історіологією [49]. Для того щоб займатись цією проблемою в Советському Союзі, треба було бути не просто членом КПСС, а генеральним секретарем ЦК КПСС. У комуністів існувала впевненість, що загальні закономірності історичного процесу відкриті Марксом і Енгельсом і сформульовані у "науці" під назвою "історичний матеріалізм". Виходячи з цього заложення вони вважали, що робити якісь вдосконалення у цій "науці" личить тільки генеральним секретарям, але ніяк не простим людям. Історичний матеріалізм вважався священним джерелом комуністичної влади (щось на зразок помазання на царство), і тому стороннім вхід туди було заборонено. Тим більше неприхильні були комуністи до спроб створення альтернативних щодо "історичного матеріалізму" моделей всесвітньої історії.

І не дивлячись на всі ці перешкоди, Л.М.Гумільов створив таку альтернативну модель. Тому я й кажу, що він **зумів стати** визначним вченим.

У 1988 р. Гумільов надрукував статтю під назвою "Біографія наукової теорії, або Автонекролог" [50], в якій з гіркотою передбачав, що як він помре, то не знайдеться кому написати некролога. Він практично не помилився: тільки "Вісник Санктпетербурзького університету" відгукнувся коротеньким, сповненим неточностей анонімним некрологом [51].

Л.М.Гумільов помер 15.06.1992 р. в Санктпетербурзі, похований на Микільському цвинтарі Олександро-Невської лаври. Географи Санктпетербурзького університету проводять читання пам'яті Л.М.Гумільова [52]. 23.05.1996 р. президент Казахстану Н.Назарбаєв видав указ про перетворення Акмолинського університету у Євразійський університет ім.Л.М.Гумільова, що й було виконано [53]. Центр етнології Санктпетербурзького університету також носить ім'я Л.М.Гумільова. 1.10.1997 р. на будинку по вул.Коломенській 1/15 у Санктпетербурзі відкрито меморіальну дошку Л.М.Гумільову [54], у цьому будинку створена квартира-музей Л.М.Гумільова.

Примітки

[42] *Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. – Спб.-Хк.: Нева-Фолио, 1996 г., т. 2, с. 172 (23.08.1956 р.).

[43] *Чуковская Л.К.* Записки об Анне Ахматовой. – Спб.-Хк.: Нева-Фолио, 1996 г., т. 2, с. 363, запис за 1.01.1962 р. (а ще 21.06.1961 р. відносини між ними були спокійними – с. 350). Чуковська прийшла до висновку, що "*Льова й насправді вірить, буцімто він пробув у таборі так довго через байдужість та бездіяльність Анни Андріївни*" (с. 364).

[44] А.Куркчи пише: "*Гумільову належать в ній фрагменти з історії гуннів, кінця Хозарського каганату, багато історичних співставлень та хронологія*" (*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 78) – тобто це вже не редагування, а співавторство. Але це питання детально не з'ясоване.

[45] Партком – "партійний комітет", низова ланка злочинної комуністичної організації, яка мала назву "Комуністична партія Советського Союзу" (далі скорочено КПСС) і контролювала всю владу в цьому союзі.

[46] КПСС для обдурювання громадськості спеціально висувала не-членів КПСС на визначні посади (наприклад, академік-мічуринець Т.Д.Лисенко, письменник М.Горький, авіаконструктор А.М.Туполєв); кожен випадок такого висування розглядався й затверджувався найвищим керівництвом КПСС, тому таких людей правильніше вважати не "безпартійними", а номенклатурою найвищого рівня, принаймні рівня ЦК КПСС.

[47] В некролозі сказано: "*Він регулярно отримує запрошення на міжнародні конференції та симпозіуми, але за кордон його не пускають. Побувати йому вдалося тільки в Чехословаччині та Угорщині, та й то лише за особистим запрошенням*" (Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 124). Для того, хто не знає реалій совєтського життя, поясню: якщо совєтський вчений їхав за кордон за офіційним запрошенням, то кошти на це виділялись тією установою, від якої він був відряджений, із спеціального фонду закордонних відряджень; а якщо він їхав за приватним запрошенням, то за власний кошт або коштом сторони, що приймала його. Отже, дати відрядження якомусь Гумільову – значить відібрати ласий шмат закордонної поїздки у номенклатурника чи родича номенклатурника. А хто ж собі ворог?

С.Б.Лавров (гл. 2) вніс уточнення: в 1966 р. Гумільов відвідав Прагу та Будапешт, в 1973 р. був у Польщі (інтерв'ю Гумільова для краківської газети "Tygodnik powszechny" надруковано 11.08.1974 р.; якщо це правильно, то він був у Польщі у 1974 р.). Так чи інакше, але ці випадкові міжнародні зв'язки не вплинули істотно на його творчість.

[48] *Чистобаев А.И.* Первые Гумилёвские чтения. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 126; виділення моє – М.Ж.

[49] *Кареев Н.И.* Историология: теория исторического процесса. – Пг.: тип.М.М.Стасюлевича, 1915 г. – 320 с.

[50] В цьому жанрі він наслідував давньотюркському герою – мудрому Тоньюкуку (надгробний напис Тоньюкука Гумільов назвав "автонекрологом" [ДТ, с. 288]).

[51] Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 123 – 125. Неточності: після виключення з університету в 1935 р. він був відновлений в 1937 р. [насправді – в 1935 р.]; в 1938 р. був засуджний на 5 років, весь цей термін він відбував у Норільську [дуже спрощено].

[52] *Чистобаев А.И.* Первые Гумилёвские чтения. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 126 – 127; *Чистобаев А.И.* Вторые Гумилёвские чтения. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 4,

с. 92 – 93; *Чистобаев А.И.* Третьи Гумилёвские чтения. – ВСУ, 1996 г., сер. 7, № 2, с. 159 – 160. Про читання 2002 р. була інформація у вебі: rangifer.org + інші статті.

В Москві також проводяться Гумільовські читання, які не треба змішувати з петербурзькими, бо вони мають окрему нумерацію (2-і – 2-4.06.1998 р.; 3-і – 8-10.06.1999 р.; 4-і – 23.09.2000 р.).

[53]gumilevica.kulichki.net. Усі держави, що утворились після розвалу СССР, успадкували параліч влади, і тому кожен випадок, коли розпорядження таки виконується, заслуговує на особливу відзнаку.

[54] *Панченко А.М.* "Я потерял собеседника…" – Невское время, № 188 (1591), 15 октября 1997 г.; я користувався веб-копією: gumilevica.kulichki.net.

Характеристика наукової діяльності Гумільова

Наукова активність Гумільова

Видавнича доля творів Гумільова

Послідовність формування теорії етногенезу

Наукова активність Гумільова

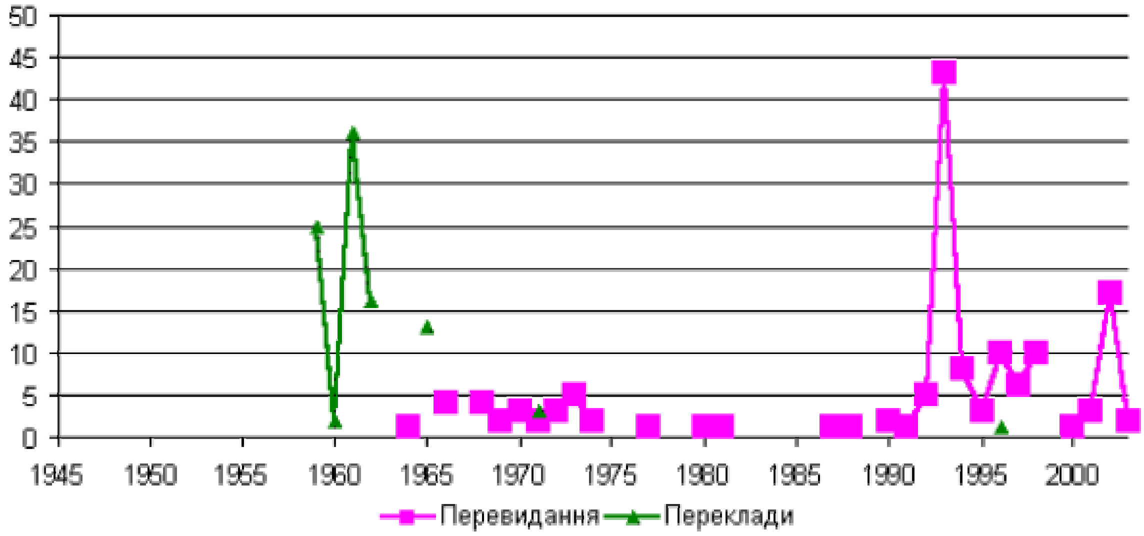

Малюнок 9. Діаграма наукової активності Л.М.Гумільова [перевидання враховуються на окремій діаграмі]

З діаграми наукової активності видно, що діяльність Л.М.Гумільова можна розділити на три періоди: перший – до 1963 р.; другий – 1964 – 1974 рр.; третій – 1975 – 1992 рр. В першому періоді основна увага вченого присвячена проблемі історії кочових народів Центральної Азії. Він закінчився з обороною докторської дисертації. Другий період, характерний найвищою активністю – закінчення кочівникознавчого циклу праць і початок формування концепції етногенезу. Він почався з перших статей з циклу "Ландшафт та етнос" (1964 р.) і закінчився монографією "Хунни в Китаї" та спробою захисту дисертації на тему "Етногенез і біосфера Землі" (обидві – 1974 р.). В третьому періоді активність публікацій зменшується, основна увага вченого прикута до шліфування концепції етногенезу, написання прикладних праць з позицій цієї концепції та … боротьбі з начальством за право публікуватись. При уважному розгляді виявляється, що був ще четвертий період, але про нього пізніше (в екскурсі "Четвертий період").

Свої наукові статті Гумільов публікував у 52 різних часописах. З них найбільше публікацій умістив "Вісник Ленінградського університету" – 14 статей; потім ідуть "Известия Всесоюзного географического общества" – 11 статей; в інших виданнях Всесоюзного географічного товариства розміщено 11 статей; в журналі "Природа" – 9 статей. В решті часописів опубліковано по кілька статей; наприклад, часопис "Декоративное искусство" опублікував 5 статей Гумільова. Питається – чому? яке відношення мають твори Гумільова до декоративного мистецтва? – Ажніякого не мають; просто головний редактор часопису Айдер Куркчи був великим симпатиком творчості Гумільова, і ось так, по блату [1], статті Гумільова з’явились у цьому часописі.

Діаграма публіцистичної активності визначається загальним ходом совєтської історії: поки начальство було сильним, воно ніякої гумільовської публіцистики не допускало; коли начальство підупало на силі до такої міри, що почалась "пєрєстройка", журналісти ухопились за Гумільова як за стандартний "смажений факт", що й відбилось в 11 статтях протягом 1988 року. Потім факт став простигати й вивітрюватись (тобто від нього все менше тхнуло смаженим), і в міру цього спадав інтерес журналістів.

Малюнок 10. Діаграма перекладацької активності Л.М.Гумільова та перевидань його праць

Діаграма публікацій перекладів виразно показує, що перекладацька активність Гумільова сконцентрована у першому десятилітті після звільнення; пізніше він не мав ані часу, ані натхнення займатись перекладами. Діаграма перевидань показує, що за життя Гумільова його твори перевидавались не часто (але все ж таки перевидавались, що само по собі заслуговує на увагу). Після смерті Гумільова його книги перевидаються досить стабільно.

Гумільов все життя працював сам, як вчений-одинак. Переважна більшість його праць, в тому числі всі монографії, написані ним особисто, без співавторів. Співавторів у нього всього було 15, з них тільки з двома співпраця була тривалою (по п’ять спільних статей). Це знавець історії Тибету Борис Кузнецов та співробітник географічного факультету Костянтин Іванов. З них лише останній міг претендувати на звання учня Льва Гумільова. Гумільов не мав можливості створити свою наукову школу.

Забігаючи трохи наперед, відзначимо, що зміни поглядів Гумільова на корінні причини історичних явищ також відповідають відзначеним вище трьом періодам: якщо у першому періоді такими визнаються соціальні та економічні явища, то в другому – ландшафтні й кліматичні, а в третьому – власне етнологічні (пасіонарність і фази етногенезу).

Зменшення числа публікацій можна пояснити спільною дією трьох причин:

- якщо в другому періоді основна форма публікації – стаття, то в третьому – монографія; за науковими здобутками значення третього періоду, безумовно, перевищує значення другого;

- на кінець другого періоду основа концепції етногенезу була сформульована, що вплинуло на зміну форми наукових публікацій;
- певне значення мав опір, що його комуністичне начальство чинило публікаціям Л.М.Гумільова.

Гумільов вважав цей останній фактор найважливішим. В 1987 році він звернувся з листом до А.І.Лук'янова [2], який на той час працював у Центральному комітеті КПСС (здається, завідував відділом), в якому описував перешкоди на шляху публікації своїх праць і просив, щоб їх розглядали неупереджено. В перекладі з совєтського новоязу – він просив, щоб його публікації були дозволені. Цей лист зареєстровано в ЦК 17.03.1987 р., а 6.04.1987 р. Лук'янов направляє його до О.М.Яковлєва з резолюцією:

> "Шановний Олександр Миколайович! Чи не можна все ж таки чітко і певно з'ясувати у видавництвах, чим вони керуються, відмовляючи в публікації ідей сина Гумільова. По нашій лінії до нього ніяких претензій нема" [с. 85].

О.М.Яковлєв 11.04.1987 р. дав доручення двом завідувачам відділів. Доручення полягало тільки у двох словах: "Прошу розібратись". Думаю, що на словах Яковлєв наказав їм зняти заборону, бо коли через сім тижнів завідувачі розібрались, вони доповіли Яковлєву про **уже** вжиті ними заходи щодо деблокади Гумільова. з'ясували ж у ЦК КПСС таке:

- що науковці АН СССР негативно оцінюють роботи Гумільова і вважають їх шкідливими (цю довідку ми ще будемо аналізувати);
- що *"ряд положень т.Гумільова використовується, наприклад, деякими письменниками та публіцистами Казахстану для усякого роду націоналістиних побудов, обґрунтування переваг кочового трибу життя і кочівників над іншими народами (А.Сейдимбеков 'Куполи, що співають'. – Алма-Ата: 1986 р.; К.Салгарин 'Предки і потомки' – Алма-Ата: 1986 р., казахською мовою)"*; [якби не ЦК КПСС, я б і не довідався про цих шанувальників творчості Гумільова!]
- що праці Гумільова "Феномен етносу" (1977 р.) та "Народознавство" (1981 р.) отрималі різко негативні відгуки рецензентів – вчених АН СССР та Академії суспільних наук при ЦК КПСС і на цій підставі відхилені видавництвами;
- що *"стаття т.Гумільова 'Деякі маловивчені аспекти історії кочівників', направлена ним до журналу 'Вопросы истории', двічі обговорювалась на редколегії і не була рекомендована до друку у зв'язку із ігноруванням наукових даних та безпідставним перебільшенням ролі кочівників в історії світової цивілізації"* [с. 88].

Отже, картина гранично чітка: з одного боку, науковці одностайно негативно оцінюють праці Гумільова; з другого боку, публікація його праць розпалює націоналістичні пристрасті і шкодить державним інтересам СССР. Здавалось би, треба й надалі забороняти праці Гумільова. Але вжиті працівниками ЦК заходи йдуть у пряму супереч з цими висновками:

- виконувач обов'язків директора ВІНІТІ т.Болошин отримав вказівку поновити копіювання роботи "Етногенез та біосфера Землі";

- директор видавництва "Наука" т.Чибиряєв отримав вказівку *"уважно й об’єктивно розглядати роботи, що представлені т.Гумільовим"*;
- таку саму вказівку отримали ректор Ленінградського університету т.Меркурьєв та головний редактор журналу "Вопросы истории" т.Трухановський [с. 88].

Остання вказівка в перекладі з новоязу означає: вище начальство незадоволене тим, як оцінюються праці Гумільова – то щоб надалі так не було. От в цьому і полягала горбачовська "пєрєстройка" – приймались і виконувались рішення, які прямо суперечили усій попередній політиці КПСС.

Так чи інакше, Гумільов зумів скористатися цим несподіваним фавором: у тому ж 1987 р. журнал "Вопросы истории" публікує його статтю "Люди й природа Великого степу: спроба пояснення деяких деталей історії кочівників" (здається, це та сама стаття, що вже була двічі відхилена); видавництво Ленінградського університету в 1989 р. видало працю "Етногенез та біосфера Землі"; ленінградське відділення видавництва "Наука" в 1990 р. видало працю "Географія етносу в історичний період". Так виконували вказівки ЦК КПСС люди, які їх отримали.

Але не можна не сказати, що в останніх своїх працях Лев Гумільов явно виписався. Ці праці рясніють самоцитуванням на протязі цілих сторінок [3], натомість нових формулювань в них зовсім не так багато, як можна було б сподіватись з огляду на число та обсяг праць (докладніше – в екскурсі "Четвертий період"). Звичайно, треба пам’ятати вислів Сови ("Вінні-Пух та інші") про речі, які можна спокійно пояснити двічі, не боячись, що хтось зрозуміє, про що йдеться. Теорія етногенезу належить до таких речей. Так чи інакше, можна стверджувати, що Гумільов у своїх працях встиг висловити все, що він хотів сказати, і ми маємо повний виклад його системи без необхідності щось домислювати.

Свій загальний план автор викладає так:

> "Для опису подій, які відбувались у східній Євразії, була застосована методика подання за трьома рівнями. Найдрібніші деталі, необхідні для уточнення ходу подій, були описані в статтях традиційними засобами історичного дослідження. Цих статей – історичних, географічних та археологічних – довелось написати понад сто.
>
> Другий рівень – узагальнення – дав життя п’яти спеціальним монографіям (Хунну – 1960 р.; Хунни в Китаї – 1974 р.; Давні тюрки – 1967 р.; Пошуки вигаданого царства – 1970 р.; Відкриття Хозарії – 1966 р.). Всі вони були виконані також традиційними прийомами, за одним винятком – вони написані не академічною мовою, а 'забавным русским слогом', що підвищило засвоюваність тексту та розширило коло читачів.
>
> Але головна ціль не була досягнута, тому що лишилось без відповіді запитання: де 'початки та кінці', тобто границі історично-географічних феноменів? Тому довелось спеціально розібрати теорію походження та зникнення етносів на фоні змінного природного середовища. Тільки після цього з’явилась можливість перейти від опису історії до розуміння її як ряду закономірних процесів біосфери та соціосфери" [ДР, с. 3].
>
> "З 1930 р. до нашого часу автор збирав матеріал та писав про діяння хуннів, тюрків, хозар та монголів. Його праця вилилась у створення 'Степової трилогії', опублікованої у семи книгах та 150 статтях. Статті виконували роль каменів, з

яких мурувався фундамент споруди; книги були стінами, а даний нарис [4] – покрівля, що увінчує будівлю" [Р, с. 71].

Ми в даній праці будемо розглядати другий та третій рівні цього плану, звертаючись до окремих статей Гумільова лише у випадку необхідності. Видання, якими я користувався, перелічені у списку скорочень в кінці книги.

Отже, для з'ясування суті теорії етногенезу ми маємо два теоретичних трактати – "Етногенез та біосфера Землі" й "Географія етносу в історичний період" і збірник статей "Етносфера". Приклади застосування етногенетичної теорії дано в наукових книгах "Хунни в Китаї", "Давня Русь і Великий степ", "Тисячоліття довкола Каспію" і науково-популярних книгах "Від Русі до Росії" та "Чорна легенда". На допомогу читачам надруковано три словники етногенетичної термінології Гумільова [ЭБЗ, с. 605 – 611; Т, с. 325 – 333 – уклав В.Ю.Єрмолаєв; ЭС, с. 493 – 542 – уклав В.А.Мічурін; цей останній словник є найдокладнішим]. Інші книги Гумільова належать до кочівникознавчого циклу його праць і мають лише непрямий стосунок до теорії етногенезу (якщо не рахувати вкрай невдалої спроби переписати в етногенетичних термінах книжку "Хунну").

Примітки

[1] "По блату" – вираз і явище, характерне для совєтського життя; воно означає спосіб дії за рахунок особистих знайомств зі впливовими особами, в обхід офіційно встановлених процедур. У постсовєтському житті "блат" перестав діяти, оскільки до особистих знайомств тепер треба прикладати долари, а класичний "блат" не передбачав грошової винагороди для впливових осіб.

[2] Публикация моих работ блокируется: кто и почему отвергал Л.Н.Гумилёва. – Источник, 1995 г., № 5, с. 84 – 88. Ця прецікава підбірка документів з архіву ЦК КПСС складається з листа Гумільова до Лук'янова (10.03.1987 р.); висновків комісії АН СССР щодо праць Гумільова (30.03.1987 р.); листа Д.Лихачова, В.Яніна, Д.Балашова і Б.Романова до секретаря ЦК КПСС О.М.Яковлєва з проханням дозволити друкування праць Гумільова (15.05.1987 р.); звіту двох завідувачів відділами ЦК КПСС (науки та учбових закладів – В.Григор'єва та пропаганди – Ю.Склярова) про стан справ і вжиті ними заходи (3.06.1987 р.).

[3] Особливо велика кількість уривків переїхала зі статті "Хунны в Азии и Европе" (1987 р.) до статті "Из истории Евразии" (1992 р.).

[4] Нарис "З історії Євразії" надруковано по смерті автора в 1993 р.

Видавнича доля творів Гумільова

В кінці життя Л.М.Гумільов був потішений руйнацією комуністичної системи і хвилею перевидань своїх книг. За період 1989 – 1995 рр. я нарахував 20 окремих книжкових видань творів Гумільова; їх загальний тираж перевищує 585 тис. примірників і, напевно, наближається до 800 тис. Ця нечувана для історичної літератури видавнича хвиля [1] знаменувала собою закінчення періоду боротьби за та проти Л.М.Гумільова. Нині публіка має змогу ознайомитись з поглядами Гумільова у повному обсязі, і я вважаю, що настав уже час розглянути, що ж саме було предметом боротьби.

Гумільова нині видають багато й охоче, але як видають! Бий мене сила божа! Ділки, які спеціалізуються на виданні Чейза та Едуарда Тополя, відчули смак наживи

– а як же, заборонена література! – і заходились видавати й перевидавати Гумільова тими самими засобами, як прибуткове "чтиво". Ось факти.

"**География этноса в исторический период**" – якісно видана в Ленінграді видавництвом "Наука" в 1990 г. Є покажчики імен історичних діячів (але не авторів наукових праць), географічних та етнічних назв, що значно полегшує користування книгою. Спеціально звертаю на це увагу, бо покажчики до видань праць Гумільова трапляються рідко. Слід зауважити, що під час перевидань перевидавці вирішили вдосконалити текст Гумільова і дали книзі назву "Кінець і знову початок". В оригінальному тексті ця фраза слугувала назвою вступного розділу. Я цих перевидань не бачив і думав – усе, кінець, аж тут вигулькнув новий початок у вигляді веб-передруку, звідки я довідався, що "Кінець і знову початок" – це дещо спотворена книга "География этноса в исторический период".

"**Древняя Русь и Великая степь**" – є дуже якісне видання московського видавництва "Мысль" 1989 р., просто зразкове для наукових видань, але мені доводиться користуватись перевиданням московського товариства "Клышников, Комаров и Ко." (1992 р.): якнайдешевший і найгірший газетний папір, науковий апарат у вигляді підрядкових приміток набрано таким дрібним кеглем, що він не надається до читання (в Чейза підрядкових приміток нема, на них можна і треба економити). Сила помилок у примітках. Неякісні ілюстрації не можна розібрати. І в кінці – примітка Л.Гумільова: "*Автором підготовано покажчики, термінологічний словник та примітки, які будуть уміщені у наступних виданнях цієї книги*" [ДР, с. 509]. Я дуже добре пам'ятаю, що такою обіцянкою закінчувалось видання 1989 р. І ось ми маємо "наступне видання" з механічно відтвореною приміткою і, звісна річ, **без** заповіджених додатків. Я думаю, що це піратське перевидання, не узгоджене з автором, тим більше що на звороті титульного аркуша гордо красується © – символ авторського права панства Клишникова, Комарова та спілки, без зазначення авторських прав Гумільова. Перевидання цієї книги у "Мысли" в 1992 і 1993 роках містять так необхідні для неї покажчики.

"**Древние тюрки**" того-таки панства Клишникова, Комарова та спілки (1993 р.). Обгортковий папір та підрядкові примітки, що неможливо прочитати – це ми вже проходили. Помилки набору набувають розмаху справжнього стихійного лиха. Варто тільки подивитись на "Песню о Воланде" (= Роланде), в якій "бой вешался атакой…" (= решался) – це на с. 335. Або "*На площади Лхасы был устроен диспут между сторонниками чёрной веры, причём последние, конечно, победили*" (с. 419 – напевно, пропущено слова "та буддістами", бо далі йдеться про перемогу буддістів). Це смішно, але ще не дуже заважає розумінню. А ось коли ми читаємо: "*Полководец убил своего зятя, уйгурского хана, к двукратному возвращению столицы*" (с. 396) або "*Победившие шесть племён больше всего не желали, уничтоженное положение возродилось*" (с. 421) – то тут зміст спотворено так, що його не можна відновити. І все це розійшлось в накладі двісті тисяч примірників по всьому "постсовєтському простору". Добре, що нема відповідальності за забруднення інформаційного середовища. Подекуди в підрядкових примітках наведено написання слів з джерел східними алфавітами – звісно, ці слова лишились невписаними, і пояснення щодо особливостей їх прочитання – незрозумілими. І це у виданні наукової книги! На с. 63 подано посилання на роботу "Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок в 6 – 8 вв." як на працю Гумільова (примітка 44), а на с. 95 та інших – як на роботу Бернштама. Це насправді – робота Бернштама, але нашим видавцям такі

дрібниці ні до чого: що Гумільов – не Бернштам (у них навіть прізвища різні!), що Гумільов незгоден з Бернштамом по цілому ряду питань [2]. То все наука. На прибуток не впливає. Останні п'ятдесят сторінок книги не нумеровані – ну який дурень читатиме хронологічні таблиці, генеалогічні дерева, покажчики назв і список літератури? Подякуйте за те, що якісь покажчики взагалі є! Наскільки художньо виправдано набирати заголовки частин на кшталт **ВЕЛИКИЙ ТЮРКСЬКИЙ КАГАНАТ** шрифтом, що імітує **кириличні** стародруки 16 – 17 ст.?

"**От Руси к России**" видано московським видавництвом "Экопрос" (1992 р.) досить якісно. Це науково-популярна книга без будь-якого наукового апарату. Слід зауважити, що є перевидання книги з такою назвою видавництва "Танаїс" в 1995 р. – про нього докладніше нижче.

"**Поиски вымышленного царства**" наших добрих знайомих Клишникова, Комарова та спілки (1992 р.). Здається, це їх перша спроба на ниві видання Гумільова: папір обгортковий, але підрядкові примітки ще можна прочитати. Назва твору, дана автором – "Поиски вымышленного царства" – чомусь не сподобалась видавцям, і вони вирішили її покращити на "В поисках вымышленного царства". Остання сторінка з технічною інформацією про видання сповіщає, що перед нами книга "Древняя Русь и Великая степь" – але яка, зрештою, різниця? Головне, що на попередніх сторінках розміщено "Поиски…". До книги не додано ніяких покажчиків, так само як нема їх і в "Давній Русі та Великому степу". Такі дрібниці, як неоковирна верстка і страшна кількість помилок набору [3], бліднуть перед тим фактом, що в книзі відсутня бібліографія праць європейськими мовами. Посилання на джерела в книзі подано скорочено, а повні описи дано в бібліографії; а як її нема, то й знайти ці праці неможливо. Таке ось наукове видання! "*Гряде чумазий, і можна сказати – вже прийшов*" … [*М.Е.Салтыков-Щедрин* "Благонамеренные речи"] Після цього нездалого видання було дбайливе видання "Танаїсу" – про нього нижче.

"**Тысячелетие вокруг Каспия**" було перевидано в Москві товариством "Мишель и Ко." в 1993 р. Папір гарний – це найбільший позитивний момент видання; підрядкові примітки читаються – на загальному фоні також плюс. Шрифт титульного аркуша та обкладинки злегка стилізовано під арабський квадратний шрифт, а не під кириличні стародруки (теж прогрес). Попри це – сила помилок набору [4]. На с. 176 кілька уступів повторено двічі з незначними змінами. Це вже не помилка набору, а редакційний недогляд. На с. 67 показане "VI ст. до н.е." замість потрібного 4 ст. до н.е. Ніколи не вживайте римських цифр, якщо Ви – не римлянин! На с. 4 сказано, що словник термінів складено В.Ю.Єрмолаєв**ою**, а на с. 325 – що В.Ю.Єрмолаєв**им** (останнє, як мені здається, ближче до істини). Малюнки зроблені недбало. Покажчиків нема ніяких. Все як завжди, навіть без ознак бажання зробити як краще.

"**Хунны в Китае**" перевидано в Петербурзі видавництвом "Абрис" в 1994 р. – якісно й легко читається. В одному місці видавці застерегли помилку: в 1 виданні надруковано "446 р.", а за контекстом видно, що йдеться про 444 р. [ХК, с. 193]. Звідси випливає, що під час перевидання текст з рукописом автора не звірявся; це трохи дивно, оскільки в анотації сказано, що перевидання здійснюється з рамена "Фонда Льва Миколайовича Гумільова". Від себе додам, що ще одна аналогічна помилка лишилась непоміченою: 423 – 426 рр. замість потрібних за контекстом 523 – 526 рр. [ХК, с. 222]. На с. 233 відтворена діаграма чисельності населення Китаю зі старим підписом: "Вертикальний масштаб 10 млн в 1 см", але риски на вертикальній

шкалі поставлено через 4 мм (вертикальний масштаб зменшено в 2.5 рази), що погіршило якість діаграми. До кожного розділу праці додано цінні історичні карти, які, на жаль, цілком позбавлені підписів. Крім того, на цих картах не позначено навіть найбільші міста, не кажучи вже про напрямки походів чи місця битв. Напевно, так були підготовані карти для 1 видання, а для другого видання їх не здогадались відредагувати. Покажчиків знову нема ніяких.

"**Хунну**" перевидані в Петербурзі видавництвом "Тайм-Аут-Компасс" в 1993 р. Поліграфічний рівень видання пристойний (такі дрібниці, як список літератури, обрубаний на 121-й позиції заради того, щоб зекономити одну сторінку, і наявність в цьому списку 23 позицій, на які нема посилань з тексту, в рахубу не йдуть). До відсутності покажчиків ми вже звикли. Набагато істотніше те, що текст для цього перевидання перероблено:

> "**Редакційні купюри**, присутні в першому виданні, не можуть сьогодні задовольнити читача. Дане видання виходить в редакції, запропонованій самим Львом Миколайовичем Гумільовим […] Наукове редагування згідно волі автора здійснив В.Ю.Єрмолаєв. Таким чином, ми пропонуємо читачам **перше** досить повне і коректне по відношенню до автора видання" [ХН, с. 5, виділення моє – М.Ж.]

Це якась містифікація: текст книги насичено етногенетичною термінологією Гумільова, яка подається як самозрозуміла, але яка не була розроблена на момент написання цієї книги в 1960 р. – вона була вироблена щойно в 1970 – 1975 рр. Безсумнівно, що ця переробка належить Гумільову, але твердження, що у виданні 1960 р. ця термінологія була скреслена редакційними купюрами, не відповідає дійсності й тільки спотворює правдиву картину вироблення теорії етногенезу. До того ж під час перевидання редактори не дали собі клопоту показати, які саме місця не потрапили до видання 1960 р. (а вимога науковості це передбачає). Тому дане перевидання не можна вважати науковим [5].

Я порівняв це видання з виданням "Ді-Діка" (1998 р.) [6]. Виявилось, що у виданні 1993 р. повністю переписана передмова, зроблено кілька "етногенетичних" вставок і ряд дрібних правок. Разом цих розбіжностей налічується кілька десятків, ось деякі показові.

Таблиця 1. Порівняння текстів двох видань книги "Хунну"

Місце	Ді-Дік, 1998 р.	Тайм-Аут, 1993 р.
Передмова, перше речення	"Про існування народа хунну стало відомо з китайських джерел"	"Євразійський континент не монолітний"
Розділ 13 "Розкол", кінець	"Розкол хуннів в 47 р. відбувся не за родовою ознакою: так, наприклад, представники роду Хуян були і у північних, і у південних хуннів"	"Розкол хуннів в 47 р. відбувся **зовсім** не за родовою, **а за пасіонарною** ознакою,: так, наприклад, представники роду Хуян були і у північних, і у південних хуннів"
	"Всі ці зміни істотні не самі по собі, а як показник внутрішніх процесів **становлення**	"Всі ці зміни істотні не самі по собі, а як показник внутрішніх процесів **зміни пасіонарності в ході**

	суспільства. *Порівняльна етнографія дає можливість заключити, що у застійному суспільстві установи не змінюються*. Сама потреба у перебудові обумовлена процесом **розвитку** і віддзеркалює його. Вивчення поверхні явищ дозволяє нам судити про глибинні **суспільні** течії."	**етногенезу**. Сама потреба у перебудові обумовлена цими процесами і віддзеркалює його. Вивчення **соціальної** поверхні явищ дозволяє нам судити про глибинні **природні** течії."
	"Загальний підйом **хуннського суспільства** був використаний Моде для придушення сепаратистських тенденцій родів та об'єднання їх у монолітну **державу**."	"Загальний підйом **пасіонарності у давньохуннському етнічному субстраті** суспільства був використаний Моде для придушення сепаратистських тенденцій родів (**субетносів**) та об'єднання їх у монолітний **етнос**."

Тобто видавництво "Тайм-Аут" виправдало свою назву і довело, що його видання – це справді аут; тим більше прикро, що він подається як "виправлення тексту". Звичайно, історію хуннів можна і треба вивчати з позицій етногенезу, але така робота потребує окремої книги, для якої монографія Гумільова 1960 р. дає висхідний матеріал. Зрештою, сам Гумільов неодноразово підкреслював, що етногенетичні узагальнення повинні будуватись на фактах, перевірених історичною критикою і відділених від джерел. Але цей другий (етногенетичний) поверх історії хуннів Гумільов у кінці життя уже не зміг написати і вдався до поверхової і несерйозної правки тексту 1960 р. Гіршої дискредитації етногенетичної теорії годі й вигадати: адже якщо для перетворення "звичайної" історії на "етнічну" досить замінити "суспільне" на "природне", "державу" – на "етнос" і час від часу вставляти в текст слово "пасіонарність", то ясно, що обом цим "теоріям" ціна гріш і ніякого відношення до науки вони не мають.

В 1993 р. московське видавництво "Экопрос" з інтервалом 4 місяці випустило два збірники праць Л.М.Гумільова – "**Этносфера**" та "**Ритмы Евразии**". Це наукові видання з претензіями на якість, до того ж оформлені в єдиному стилі, що мало б підкреслити їх належність до якогось єдиного плану. Та ба! Ніякого єдиного плану нема. По-перше, статтю "Етноландшафтні регіони Євразії" вміщено в обох збірниках; по-друге, цикл "Ландшафт і етнос" розтягнуто між двома збірками (ЭС – 9 статей, Р – 3 статті); по-третє, навіть обидві збірки разом не містять повного циклу (12 статей з 14). Чи це повага до вченого? Якщо він об'єднував певні статті в цикл, то добачав у цьому внутрішню логіку, і видавці, якщо вони претендують на науковість, мали б донести до читачів цю цілісність. По-четверте, розподілу обов'язків між збірниками нема. "Етносфера" більше присвячена теоретичним проблемам етногенезу, а "Ритми Євразії" – останнім працям Гумільова (1990 – 1992 рр.) та його інтерв'ю. Слід відзначити, що "Ритми Євразії" мають при собі покажчики авторів праць та історичних діячів, хоча й не досить повні [7], а покажчиків географічних та етнічних назв зовсім нема. "Етносфера" ж не містить ніяких покажчиків. Сила друкарських помилок [8]. "Вам треба ще дуже довго вчитися, щоб переконатись, що ви нічого не вмієте…"

В 1994 р. справу видання творів Гумільова спробувало перебрати на себе "**бібліотечне об’єднання Танаїс**". Стомлене безладною штовханиною навколо спадщини Гумільова, воно заявило:

> "Згідно волі Н.В.Гумільової, виключне право на друкування його праць належить бібліотечному об’єднанню 'Танаїс' […] Видавництво 'Екопрос' випускає 3 книги, видавництво 'Наука' (Спб.) – 2 книги [і зась. На цьому анархія закінчується]. Жодне інше видавництво не має прав на видання книг Л.М.Гумільова" [9].

Пікантність заяви полягає в тому, що "Танаїс" – НЕ видавництво. Видані за його участі книги несуть видавничу марку фірми "Ді Дік", а на книгах, виданих фірмою "Ді Дік", стоїть видавнича марка "c&t" (не вмію пояснити, що це мало б означати). Щоб позбутись всіх можливих непорозумінь й остаточно з’ясувати, хто є ким і що є чим, видавництво "Ді Дік" десь з 1998 року почало іменуватись "Інститут Ді Дік". Звичайно, було б цікаво довідатись, чи зуміли їхні юристи відсудити щось у видавців "с большой дороги" – принаймні, моральна шкода для Гумільова від їхніх неякісних піратських видань очевидна.

"Танаїс" оголосив амбітний план – на протязі 1994 року видати 15 (п’ятнадцять) томів творів Л.М.Гумільова. Кожен том має бути 30 аркушів завгрубшки, опоряджений картами, коментарями, додатками та документами. Все це блискуче, але…

Таблиця 2. План видання творів Л.М.Гумільова

	Згідно оголошення: Арабески истории. – М.: Ди Дик, 1994 г., т. 1, с. 4 [Таке саме оголошення уміщене на початку книги "Поиски вымышленного царства" (М.: Ди Дик, 1994 г.)].	Згідно оголошення: ЭБЗ, с. 4 [Таке саме оголошення уміщене в кінці книги "От Руси к России" (М.: Ди Дик, 1995 г.)].	Виконання
1	Пошуки вигаданого царства	Пошуки вигаданого царства	Пошуки вигаданого царства. – 1994 р.
2	Жовтий хрестовий похід, або Легенда про пришестя "дьяволів"	Кінець і знов початок	
3	Кінець і знов початок: прихід на Землю народів	Етногенез та біосфера Землі	Етногенез та біосфера Землі – 1994
4	Євразійська трагедія	Від Русі до Росії	Від Русі до Росії – 1995
5	Між Руссю та Росією	Давня Русь і Великий степ (у 2 кн.)	Давній Тибет – 1996
6	Давня Русь та Великий степ	Етнос, історія і культура	Відкриття Хозарії – 1996
7	Тисячоліття довкола Каспію. Образ Євразії	Мистецтво. Живопис буддизму. Філософія. Картографія	Давня Русь і Великий степ, т. 1 – 1997

8	Трактат про етногенез та біосферу Землі	Велика історія Хозарії. Зигзаг історії	Давня Русь і Великий степ, т. 2 – 1997
9	Етнос, історія і культура	Жовтий хрестовий похід, або Легенда про чорне пришестя "дьяволів"	Історія народу хунну, т. 1 – 1998
10	Мистецтво. Живопис буддизму. Філософія. Покажчики імен. Карти	Історія народу хунну	Історія народу хунну, т. 2 – 1998
11	Історія народу хунну	Хунну в Китаї. Гуни в Європі	
12	Історія давніх тюрків	Тисячоліття довкола Каспію	
13	Легенди і факти вторгнення: хунну в Китаї, гуни в Європі	Євразійська трагедія	
14	Велика історія Хозарії. Зигзаг історії	Давні тюрки	
15	Додаток. Справжня історія Росії та Євразії	Справжня історія Росії та Євразії	

Аналіз видавничого плану показує, що це справді євразійська трагедія. Я читав багато різних видавничих планів, але такого нездалого і некомпетентного не пригадую. Те, що на протязі одного року план перетрясався – дрібниця, але він і після перегляду лишився так само нездалим, як і був. По-перше, у плані нема ідеї (ані хронологічної, ані тематичної). По-друге, є традиції формування зібрань творів. Якщо сам автор не уклав зібрання, то видання формується за хронологічним принципом, в міру необхідності – з підрозділом на серії. Наприклад, твори І.Франка розділено на дві серії (художні твори; наукові та публіцистичні твори, з яких виділена підсерія листів); всередині кожної серії порядок праць хронологічний. По-третє, у плані майже нема усталених назв праць, даних самим автором. В зв’язку з цим треба нагадати, що традиція формування зібрань передбачає публікацію творів за останнім прижиттєвим виданням; відхід від цього принципу вимагає серйозного текстологічного обґрунтування. Публіці під виглядом творів Гумільова пропонують щось невідоме. Виконання, в свою чергу, тільки в трьох пунктах відповідає плану.

Практично на початок 1997 р. план було виконано незначною мірою: випущено 1, 3 та 4-й томи (згідно другого плану; оголошено, що вийшов і 2-й том, але я його не бачив); випущено також 2 томи збірника "Арабески історії". Оскільки "Арабески" розпочинають цю серію, то з них і почнемо.

Перший том "**Арабесок**" – безладна мішанина з:

- 4 глав із різних книг Л.М.Гумільова (невідомих його праць нема);
- 2 глав з книги М.І.Артамонова "Історія хозар";
- наукової статті А.Н.Насонова "Тмуторокань в історії східної Європи в 10 ст.";
- уривків з науково-популярних праць;
- уривків з пригодницького роману.

За ідеєю це – науково-популярне видання, яке теж потрібне; але чому тоді глави з наукових праць дано з повним науковим апаратом? кому потрібен складний апарат до гумільовських "Давніх тюрків", коли в ньому видання подано скорочено, а списку скорочень нема? До того ж редактори збірника не дали собі труду показати, звідки який уривок взято, де він був надрукований вперше.

Якість видання – на клишниковсько-комаровському рівні. Ось що можна прочитати на с. 14: "*Эти зигзаги описали Л.Н.Гумилева и многие замечательные ориенталисты*" [здогадуюсь – описали ДО Л.М.Г.]; "*Григорий Грумм-Гржимайло, учитель Л.Н.Гумилев, был…*" [здогадуюсь – Л.М.Гумільов-А]; "*Дмитрий Михайлович Каратеев*" [не здогадуюсь, а дивлюсь на с. 426: Михайло Дмитрович Каратеєв. Не знаю, як правильно]. І в кінці – грізне попередження: "*І так буде надалі*" (с. 16). Якщо виникне питання про моральну шкоду, заподіяну таким виданням, то хто тепер буде стороною поводовою, а хто – відповідальною?

"**Поиски вымышленного царства**" (1994 р.) в серії "Мир Л.Н.Гумилёва" (серія 1, т. 1). Ціна його, як пам'ятаю, була в півтора рази вище, ніж у Клишникова, але якість першого незрівнянно вища. Це видання містить корисні додатки: спогади Н.В.Гумільової про свого чоловіка, вступну статтю А.Куркчи "Гумільов та його доба", коментарі А.Куркчи до основного тексту книги та бібліографію як російською, так і європейськими мовами. Є в ньому й певні недоліки: так, у передньому слові відзначено, що дане видання випущене за виданням 1970 р., тому слово "кровопротыя" (с. 372) тут збережено у повній недоторканості [10]. Покажчиків нема.

Книга "**Этногенез и биосфера Земли**" видавалась раніше в Ленінграді. Видання з рамена "Танаїсу" ("Мир Л.Н.Гумилёва", серія 1, т. 3) виглядає дуже ошатно, помилок набору практично нема (отже, "надалі" стало трохи "не так", як було обіцяно, але з користю для справи). До цього видання долучено корисні біографічні документи про Л.М.Гумільова, але покажчиків нема і в цьому виданні (це тим більше незрозуміло, що покажчики були у виданні 1990 р.). Нема також і заповіджених коментарів, не вказано навіть джерел тексту. Мимоволі пригадуєш:

> О жертва бедная двух адовых исчадий!
> Тебя убил Дантес и издаёт Геннади.

Книга "**От Руси к России**" (1995 р. – "Мир Л.Н.Гумилёва", серія 1, т. 4) мало не вдвічи грубша за згадане вище видання "Екопросу". Насправді власне книга Гумільова займає стор. 22 – 313, тобто точно така за обсягом, як і раніше; перед нею вміщено зображення російських державних регалій з Оружейної палати та коротку вступну статтю О.М.Панченка "Ідеї Л.М.Гумільова і Росія 20 ст." (с. 14 – 21), після неї – ще ілюстрації (с. 318 – 351), уривки з джерел (с. 353 – 490), синхроністичні таблиці (с. 492 – 532), родослівні таблиці (с. 534 – 545). Ніяких коментарів та покажчиків нема, джерело тексту не вказане. Це чисто науково-популярне видання, всі додатки до нього мають характер елементарної хрестоматії. Можливо, такий склад видання пояснюється тим, що воно рекомендоване Міністерством освіти Росії як посібник для вчителів. "*Книги з такою назвою на російській мові не було*" – твердить упорядник видання А.Куркчи у своїй передмові. Лукавить пан Айдер! Книга саме з такою назвою, і саме в російській мові, з'явилась за три роки перед даним виданням в "Екопросі". Скажу навіть більше – це була та сама книга!

Гумилёв Л.Н., Куркчи А.И. "**Чёрная легенда**" – відповідно до детективної назви має й детективну історію видання.

Вперше праця під такою назвою з’явилась в часописі "Хазар" в 1989 – 1990 рр. (отже, ще за життя Л.М.Гумільова). Що це за часопис – я пояснити не вмію, і який текст був там опублікований – сказати не можу, не бачив. Не знаю я і складу авторів цієї публікації [11].

Після цього науково-популярне видання без наукового апарату, але з великою кількістю друкарських помилок [12] вийшло в Баку в 1995 р. Попри суворе попередження "Танаїсу", воно вийшло із символом У видавництва "Азернешр", без будь-якого посилання на "виняткові права" "Танаїсу". Можливо, "Азернешр" вважає, що ці виняткові права діють лише на північ від Дербенту. Ситуація тим більше цікава, що Айдер Куркчи є головним редактором гумільовської серії "Танаїсу", отже, конвенцію порушує сам її ініціатор. З цього можна зробити висновок: авторське право на терені нашого суперетносу нежиттєздатне, натомість діє відкритий Аркадієм Райкіним закон: "Що охороняєш – те й маєш". Це видання у мене є, і я можу впевнено сказати, що воно вийшло за підписом двох авторів: покійного вже на той час Л.М.Гумільова та А.Куркчи. Ніяких згадок про інші варіанти книги Гумільова з такою назвою там немає; немає і вказівок, в чому могло б полягати співавторство А.Куркчи.

Чорна легенда (або Друга євразійська трагедія) про цю "Чорну легенду" полягає в тому, що за рік до бакинського видання книжка з такою самою назвою вийшла в Москві. С.Б.Лавров (розділ 10.5) пояснює, що книги з такою назвою у Гумільова не було, а дане видання зібране зі статей Гумільова Вячеславом Єрмолаєвим [13]. Чому Лев Толстой написав тільки один роман під назвою "Війна і мир", а коли почав писати другий роман, то вже назвав його "Анна Кареніна"? – аби плутанини не було. А тут видавці об’єднують "Севастопольські оповідання" з уривками з "Хаджи-Мурата" і випускають під назвою "Війна і мир". І роблять це не вороги, не інтервенти, а люди, які видають себе за учнів Льва Гумільова…

В січні 1997 р., працюючи над цим розділом, я вирішив поповнити свої запаси книг Гумільова і для цього обійшов усі розкладки, розвали, базари і крамниці Києва, де тільки продаються книжки. Праць Гумільова нема, відчутно менше стало Едуарда Тополя, тримається один тільки Чейз. Видавничо-комерційна хуртовина ущухла так само раптово, як і піднялась.

У 2004 р., продовжуючи працю, я вже не ходив ані на розкладки, ані на базари, а тільки до WWW. Там я прочитав, що Айдер Куркчи мав авторське (?) право на видання творів Гумільова з 1993 по 1998 р., а з 1999 р. це право має тільки видавництво "Сварог" [14]. Право-то воно має, але жодної книги не випустило (принаймні, в моєму списку праць таких видань немає); випускають книги Гумільова найбільше видавництва "Айріс-прес" та "АСТ", але чи мають вони якісь права – поки що невідомо.

Примітки

[1] ДТ – наклад 200 тис.! Для порівняння: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991 р., т. 1 – 100 тис.; *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М.: Наука, 1989 г., т. 1 – 350 тис.; *Соловьёв С.М.* Сочинения в 18 кн. [головно "История России"]. – М.: Мысль, 1990 г., кн. 5 – 200 тис. Але загальні оглядові історичні праці розраховані, здавалось би, на незрівнянно ширше коло читачів, ніж високоспеціалізовані "Давні тюрки".

[2] Навіть більше і гірше: Гумільов твердив, що в 1930-х рр. Бернштам подав на нього донос [Р, с. 25].

[3] Ось один, але доволі яскравий приклад: "В 1257 г. ревнивая султанша **отправила** своего супруга за измену" [П, с. 159] – замість "отравила". Але чого прискіпуватись? Хіба не ясно – якщо "отправила", то "на тот свет" – зміст той самий. Дякуйте, що "отправила", а не "послала"… Слово "кровопитья" помилково надруковано як "кровопротыя" [П, с. 246], причому на цю помилку вказав ще Б.О.Рибаков в 1971 р. в рецензії на перше видання книги. Звичайно, ані пан Клишников, ані пан Комаров, ані їхні спільники Рибакова не читали.

[4] "Гуран" замість "Гурган" [Т, с. 64]; "бочпорцев" замість "боспорцев" [с. 132]; "Юеленджер" замість "Беленджер" (с. 159); "Манджурия" замість "Манчжурия" [с. 159]; "тюргешеф" замість "тюргешей" [с. 170]; "Бильге-зан" замість "Бильге-хан" [с. 168, 171, 173].

[5] Мені не налазить на вуха (і жоден читач мені не повірить), але дослідник творчості Л.М.Гумільова С.Б.Лавров (в розділі 8.4) хвалить це видання 1993 р. і солідаризується з твердженням, що видання виходить без купюр у редакції самого Л.М.Гумільова. Невже пан Лавров взявся оцінювати твори Гумільова, не читавши ані першого, ані другого видань книги?

На веб-сайті "Гумільовіка" було висловлено пояснення, що текст цього видання зіпсував В.Ю.Єрмолаєв (*Новикова О.Г.* Список "пиратских" изданий книг Л.Н. Гумилёва. – http://gumilevica.kulichki.net/fund/fund10.htm). Я в це не вірю. Переробка носить характер переписування, а не редагування. Дане пояснення – спроба врятувати Гумільова від самого Гумільова (докладніше – в екскурсі "Четвертий період").

[6] Здавалось би, чому б не порівняти таймаутівський текст просто з авторським текстом видання 1960 року. Виявилось, що в Києві цього видання 1960 р. немає ані в наукових бібліотеках, ані у моїх знайомих. "У Зоні прямо не ходять" ("Сталкер").

[7] Наприклад, каган Бумин згадується не тільки на с. 108, що відмічено, але й на с. 348, що не відмічено.

[8] "Фикция лакун" замість "фиксация" [Р, с. 77]; "Адаманские острова" замість "Андаманские" [Р, с. 450]; "контитент" замість "континент" [Р, с. 453]; "гужи" замість "гузы" [Р, с. 537]; 846 р. замість 864 р. [Р, с. 546].

[9] Арабески истории. – М.: Ди Дик, 1994 г., т. 1, с. 2. "Екопрос" справді випустив три книги Гумільова, але дві його книги в петербурзькій "Науці" так і не з’явились.

[10] В коментарях відзначено, що ця книга перевидана польською, чеською, угорською, англійською мовами [с. 450]. В некролозі сказано: "В 1970-х роках праці ЛМГ перекладаються на численні мови світу, книги його перевидаються за кордоном" (Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 124). Реально, за складеним мною списком праць Гумільова, можна говорити про переклади "Поисков вымышленного царства" польською, чеською та англійською мовами, "Древних тюрков" – польською мовою, серії статей "Ландшафт и этнос" – англійською мовою.

[11] У веб-передруці (gumilevica.kulichki.net) зазначено, що він здійснюється з часопису "Хазар", де робота опублікована за підписом Гумільова та Куркчи. За що я цю інформацію купив – за те й продаю.

[12] Наприклад: "Візантія народилась в 2 ст. **до н.е.**" [ЧЛ, с, 10] – хоч скрізь Гумільов писав, що вона народилась в 2 ст **н.е.** (це не одне й те саме).

[13] З анотації видавництва "Айріс-прес" до перевидання "Чорної легенди" в 2002 р.: "*В даний* ***збірник*** *включено праці Л.М.Гумільова, присвяченій одній з найгостріших історичних проблем – проблемі упередженого відношення до народів Великого степу, про які склалось уявлення як про одвічно диких, жорстоких та відсталих […] Закінчує книгу панорама думок, висловлених з обговорюваного 'болючого' питання істориками й мислителями різних, в тому числі й прямо протилежних один одному напрямків*". Тобто це зовсім інакша книга, аніж видана в Баку. Тільки назва у них співпадає.

І це не єдиний приклад, як сучасні видавництва "поліпшують" твори Гумільова. У 1990 році він мав необережність випустити невелику (125 сторінок) книжку своїх бесід з О.М.Панченком під назвою "Чтобы свеча не погасла". І ось у 2002 р. "Айріс-прес" перевидає книгу з такою назвою за авторством **одного тільки** Гумільова, обсягом 560 сторінок (більше як учетверо!) і поясненням: "*Книга незвична і по складу включених до неї творів: це діалоги та інтерв'ю, присвячені проблемам російської історії та збереження вітчизняного культурного і державного надбання, статті з мистецтвознавства та історії релігій. Заключні розділи книги включають поетичну спадщину визначного вченого, а також переклади Л.М.Гумільова з перської та інших східних мов*". Знову бачимо, що це зовсім інша книга, яка не має нічого спільного з тим, що писали Гумільов і Панченко, окрім назви.

Змінюються часи, змінюються гравці на полі видання праць Гумільова, але незмінними залишаються священні принципи недбалості, сваволі та байдужості до авторського тексту.

[14] *Новикова О.Г.* Список "пиратских" изданий книг Л.Н. Гумилёва. – http://gumilevica.kulichki.net/fund/fund10.htm. Знак запитання я поставив не випадково. Річ у тому, що авторське право належить автору або його правонаступникам. Воно не може бути відчужене. Предметом відчуження може бути право на видання в тому чи іншому обсязі, а не само авторське право.

Послідовність формування теорії етногенезу

Щоб з'ясувати послідовність роботи Л.М.Гумільова над теорією етногенезу, треба встановити час написання праць, оскільки, як ми вже встановили, не завжди можна довіряти тим даним, які подають видавці. Для цього я розробив спеціальну методику, яка може бути застосована і в інших випадках.

В результаті аналізу (подробиці – в екскурсі "Час написання книг Л.М.Гумільова") баламуцтво, внесене таймаутівським виданням книги "Хунну" з його "етногенетичною" термінологією, спростовано. В 1960 році цієї термінології ще не існувало.

Сам автор зазначає:

> "Пасіонарність! Це слово разом з його внутрішнім змістом та багатообіцяючим наповненням в березні 1939 р. проникло в мозок автора як удар блискавки" [1] [ЭС, с. 31].

Згідно спогадів Гумільова, він тоді вирішив для обґрунтування своєї гіпотези перечитати праці С.М.Широкогорова, Ф.Ратцеля, М.Я.Данилевського, К.М.Леонтьєва, О.Шпенглера та В.І.Вернадського (працю "Біосфера Землі") [02].

Наступний етап дозволяє намітити лист П.М.Савицького до Л.М.Гумільова від 1.01.1957 р. [Р, с. 205 – 211]. Він написаний як відповідь на великий лист Гумільова (на жаль, він досі не надрукований – а дуже важливий!), де оголошено про намір написати "Історію серединної Азії" в трьох томах (потім Гумільов називатиме її "Степовою трилогією"). Савицький відмічає: "Ви робите спробу глибокого соціального аналізу історії кочівників" [Р, с. 205] – з чого можна вивести, що в планах Гумільова щодо цієї праці етнологічний аналіз ще не займав великого місця. Далі Савицький схвалює намір Гумільова вилучити "географічну главу" з цієї праці і розгорнути її в окрему книгу:

> "Ви з великою чіткістю простежили значення 'поєднання різнодарів [3]' для етногенезу […] Коли будете писати Вашу книгу 'Етногенез та географічний фактор' (назва, звичайно, дуже приблизна!), стережіться формулювань, які могли б подати привід для звинувачень Вас у 'географічному матеріалізмі'." [Р, с. 208, 210]

Отже, вже в 1956 р. Гумільов обмірковував ідеї етногенезу та його зв’язку з географією. Забігаючи наперед, відзначу, що повністю уникнути висловів у дусі географічного детермінізму Гумільову не пощастило (див. розділ "Коливання клімату та рухи кочівників" з відповідними прикладами).

Але перші його книги ("Хунну" [4], "Давні тюрки" [5]) виконано в дусі соціальної історії. В них нема мови ані про географію з її природними зонами та циклами зволоження, ані про етногенез з його пасіонарними поштовхами та стереотипами поведінки. Звичайно, читаючи про давніх тюрків через 30 років, з висоти розвиненої теорії етногенезу, неважко побачити в деяких місцях проекти майбутніх ідей:

> "Не було ніяких економічних, політичних, ідеологічних причин, які б стимулювали ворогування між двома відламами одного племені. Але в 7 ст. кревна помста була тим же, чим в 16 ст. стала війна за віру, а в 19 ст. – боротьба за прибутки. Родичі вбитих дружинників Чулохоу не могли й не хотіли примиритись із західними тюрками. Така можливість просто не могла прийти їм в голову" [ДТ, с. 116]

– але терміну "стереотип поведінки" ще нема.

> "Ми не можемо намітити ніяких програм у сторін, що боролися. Приналежність до того чи другого угруповання пояснюється особистими симпатіями та антипатіями тюркських воїнів чи бегів" [ДТ, с. 118].
>
> "Китайці та кочівники ніяк не могли дійти спільної мови; навіть маючи потребу один в одному, вони не вміли лагодити, бо їх психології були взаємно чужими. Зіткнення виникали стихійно і в кінці кінців розвалили імперію Тан" [ДТ, с. 325]

– але терміну "компліментарність" ще нема.

> "В добу воєнної демократії в Азії брались до уваги не походження, мова, спосіб ведення господарства, релігія, а тільки субординація щодо верховної влади; до племен прирівнювались будь-які злютовані колективи, що входили в структуру елю" [ДТ, с. 163]

– але терміну "субетнос" ще нема.

> "Об’єднання двох чужих по культурі та економіці народів шляхом прямого насильства правильніше розглядати як тимчасове порушення ходу історичного процесу, тобто як прояв історичної випадковості. З цієї точки зору стають

> зрозумілими й ті постійні надзусилля, які підтримували цілісність імперії Тан, і її жахливий кінець. Виходячи з цього засновку, ми зможемо пояснити причини постійних заколотів та ворохобень, незадоволення китайського народу, який жив незрівняно краще, ніж за старої династії, та кочових племен, що отримували багаті подарунки" [ДТ, с. 206 – 207]

– але терміну "етнічна химера" ще нема.

Прецінь фази розвитку тюркського суспільства викладено у відповідності з марксизмом (вища ступінь варварства та перехід до цивілізації [ДТ, с. 63]). Пізніше Гумільов відкине цю класифікацію.

Отже, в своїх книгах "Хунну" та "Давні тюрки" Гумільов веде виклад історичних явищ з позицій традиційної історичної методики, яка вважає: все, що відбувається з суспільствами, відбувається внаслідок внутрішніх процесів у самих суспільствах. Ні географічний, ні етногенетичний фактор в цих книгах не вживаються для пояснень, натомість є сліди захоплення популярною в 1930-ті роки теорією торговельного капіталу. Дуже часто в цих книгах зустрічаються пояснення війн та інших політичних подій з точки зору інтересів торгівлі, обміну шовком, функціонування Великого шовкового шляху; важливу роль, на думку автора, відігравали прагнення китайських урядів установити свою торговельну монополію, кочівників – домогтися вільної торгівлі з китайськими селянами (без посередників) і так далі.

Таблиця 3. Цикл статей Л.М.Гумільова "Ландшафт і етнос"

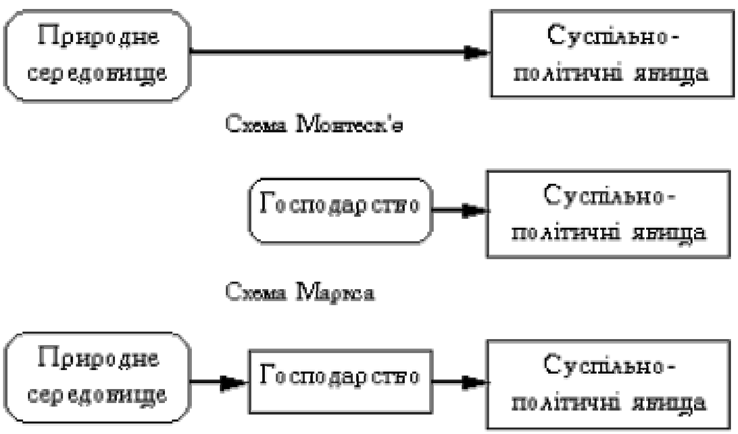
№	Назва	Рік першої публікації	Перевидання
1	Хазария и Каспий.	1964	
2	Хазария и Терек.	1964	
3	По поводу предмета исторической географии.	1965	ЭС, с. 131 – 142.
4	Гетерохронность увлажнения Евразии в древности.	1966	Р, с. 271 – 284.
5	Гетерохронность увлажнения Евразии в средние века.	1966	Р, с. 285 – 298.
6	По поводу "единой" географии.	1967	ЭС, с. 143 – 156.
7	Об антропогенном факторе ландшафтообразования.	1967	ЭС, с. 157 – 172.
8	Две традиции древнетибетской картографии .	1969	Р, с. 438 – 456.
9	Этногенез в аспекте географии.	1970	ЭС, с. 173 – 189.
10	О соотношении природы и общества согласно данным исторической географии и этнологии.	1970	ЭС, с. 190 – 205.
11	Этнос – состояние или процесс?	1971	ЭС, с. 206 –

			219.
12	Сущность этнической целостности.	1971	ЭС, с. 220 – 233.
13	Этнология и историческая география.	1972	ЭС, с. 234 – 250.
14	Внутренняя закономерность этногенеза.	1973	ЭС, с. 251 – 265.
15	Факторы этногенеза.	подана до друку в 1976 р., не надрукована [ЭБЗ, с. 634].	

Наступний етап розвитку поглядів Гумільова на загальні закономірності історичного процесу можна назвати географічним. Він викладений в книгах "Відкриття Хозарії" (1966 р.), "Пошуки вигаданого царства" (1970 р.) та в перших статтях циклу "Ландшафт і етнос":

> "Ми встановлюємо тільки еластичність меж ландшафтних зон в залежності від кліматичних коливань і розглядаємо етнічне середовище як показник, що чутливо реагує на зміну зовнішнього середовища, тобто природи" [ОХ, с. 54].
>
> "Теза, покладена нами в основу географічного аналізу, зовсім інша [ніж у Монтеск'є], а саме: історична доля народності, яка є результатом її господарської діяльності, не визначається, але пов'язана з динамічним станом вміщуючого ландшафту" [П, с. 25].
>
> "Звісно, таланти та мужність вождів за інших рівних умов мали велике значення, але долі народів лісостепової зони Євразії вирішували дощі та зелена трава" [П, с. 53].

Що не кажіть, а проголошення етнічного середовища (суспільства) індикатором стану природного середовища повністю відкидає можливість зміни стану суспільства під дією внутрішніх чинників: адже якщо індикаторна величина залежить від спільної дії двох сил, то вона не може слугувати індикатором для жодної з цих сил. Такі формулювання були підставою для закидів у географічному детермінізмі, й виправдання Гумільова, що він пропонує зовсім не те, що Монтеск'є [ОХ, с. 146 – 148], не змінюють ситуацію. Насправді ж далі проголошення тез Гумільов не пішов, бо добре розумів, що між природою та суспільством лежить господарська підсистема. Його концепцію географізму можна виразити таким малюнком:

Малюнок 11. Концепції географічного детермінізму. Скруглені прямокутники відповідають незалежним факторам; звичайні прямокутники – компонентам, залежним від інших.

Погляди Гумільов на етногенез в цій фазі його наукової праці виглядають так:

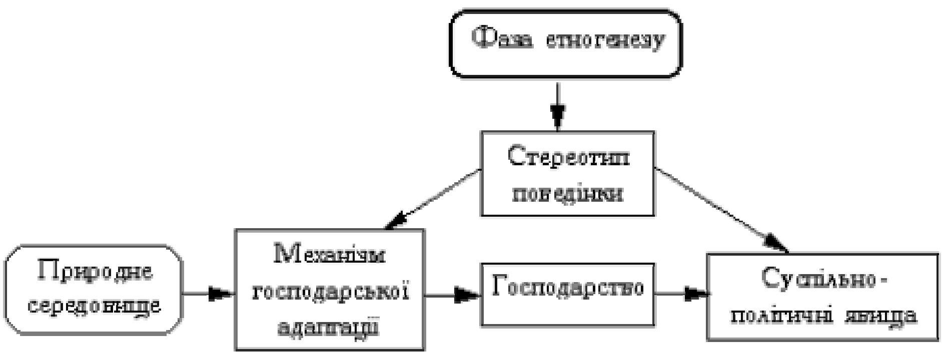
"Ми прослідкували **взаємозв'язок явищ природи та господарства** на терені північного Прикаспію. Візьмемо тепер **світову торговельну політику** за той же час і розглянемо, як складались міжнародні відносини, що рухались зажерливістю купців та феодалів. Якщо в обох випадках ми не припустили великої помилки, то обидві лінії закономірностей мусять співпасти, і ми збагнемо, як склався, розвивався та загинув хозарський народ" [ОХ, с. 94].

"Столітнє перебування гунів у прикаспійських степах не могло лишитись безслідним. За цей час йшла **метисація** гунів з місцевим сармато-аланським населенням, **обмін звичаями** ведення господарства, уявленнями про світ і, нарешті, **мовні запозичення**. Коротко кажучи, всі умови для появи нового етнічного утворення були в наявності" [ОХ, с. 101; головні чинники етногенезу підкреслені мною – М.Ж.].

- тобто на цей час ще не було мови ані про пасіонарність, ані про новий стереотип поведінки. Ці складові частини теорії етногенезу ще не були створені.

Отже, Гумільов створив нову версію географічного детермінізму, об'єднавши Монтеск'є та Маркса. Марксизм, як відомо, повністю відкидає будь-який вплив природи на суспільний розвиток і визнає тільки один фактор, який визначає стан суспільства – це матеріальне виробництво. Навіть "класова боротьба" розглядається в марксизмі як похідна від виробництва. Звичайно, географічна концепція Гумільова є значним вдосконаленням марксизму, але марксисти-ленінці замість подяки оголосили Гумільова ворогом марксизму (докладніше – в екскурсі "Легенда про марксистський характер теорії етногенезу") [6].

Гумільов віддячив їм тим, що поступив зі своїм географічним ученням як гоголівський герой ("я породив такого – я й уб'ю") і створив цілком нову, етногенетичну концепцію історичного процесу. Зв'язковою ланкою між цими концепціями була ідея Гумільова про ландшафт як місце розвитку етносу.

Малюнок 12. Етногенетична концепція Л.М.Гумільова

Визначальним тут є не ландшафт, а інше природне явище – фаза етногенезу. Вона визначає стереотип поведінки в суспільстві, а той, в свою чергу, визначає механізми взаємодії етносу та ландшафту й особливості суспільної та політичної структури суспільства.

Перший виклад нової концепції – велика стаття "Етногенез та етносфера" в журналі "Природа" за 1970 р. Робота над нею розпочалась в 1967 р., первісно Гумільов бачив її як спільну роботу із знаменитим генетиком М.В.Тимофеєвим-

Ресовським [7]. Далі Гумільов розвивав її в трактаті "Етногенез та біосфера Землі", який склав основу однойменної дисертації 1974 р.

Перше конкретно-історичне дослідження, написане з позицій етногенетичної теорії – "Хунни в Китаї". Перший начерк цієї книги під назвою "Далекий Схід на межі давнини та середньовіччя" писався в 1957 р. [8] Робота над книгою закінчена в 1972 р. (див. екскурс "Час написання книг Л.М.Гумільова"). До книги передбачалось додати теоретичну вступну частину під назвою "Феномен етносу в історії" обсягом 7 аркушів [ЭБЗ, с. 634]. Ця частина була вилучена в останній момент, причому недбало, бо посилання на неї в тексті книги лишилось: "Згадаємо кілька тез з нашого етнологічного 'Вступу'" [ХК, с. 63], а самого вступу в книзі нема. В результаті обсяг книги зменшився на одну третину і нині становить 14 аркушів [9]. Сталось так, що в автора не лишилось примірника цього вилученого розділу, а видавничий примірник йому не повернули, і доля цього розділу на сьогодні невідома. Його слід вважати загубленим.

Книга "Етногенез та біосфера Землі" активно писалась до 1977 року, а період найактивнішого пошуку та засвоєння літератури закінчився в 1975 році (див. екскурс "Час написання книг Л.М.Гумільова"). З її публікацією вийшла велика затримка, яка коштувала багато сил і нервів авторові. Перший варіант книги був представлений у видавництво Ленінградського університету в 1975 р. [ЭБЗ, с. 634]. Тоді книга мала 22 авторських аркуші. Видавництво її відхилило. В 1977 році книга з тою самою назвою і тим самим обсягом була подана до видавництва "Наука" [ЭБЗ, с. 635]; видавництво відхилило її в 1978 році.

В 1979 р. трактат було депоновано у Всесоюзному інституті науково-технічної інформації [10]. В зв’язку з тим, що він налічував 30 авторських аркушів (тобто 720 сторінок на друкарській машинці), його розділили на три теки, які не мали відношення до внутрішньої структури твору (він має 9 частин і 38 розділів). При ціні копіювання – 10 копійок за сторінку – повний текст твору виносився на 72 рублі (якраз моя місячна заробітна плата на посаді інженера в 1979 р.). Тим не менше твір копіювали, і довкола цього навіть з’явилися легенди:

1. "*Інтерес до ЕБЗ був такий великий, що за числом замовлениъ копій ця книга побила всі рекорди у ВІНІТІ*" [Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 124].

2. буцімто за три роки (кінець 1979 – кінець 1982 рр.) виготовлено понад 2000 копій, в зв’язку з чим дирекція ВІНІТІ вирішила його більше не тиражувати [11].

3. буцімто за 1979 – 1981 рр. виготовлено, за офіційними даними, 2000 копій, а за неофіційними – 30 000 (тридцять тисяч) копій, а дирекція ВІНІТІ припинила копіювання у зв’язку з негативними відгуками на працю Л.М.Гумільова [12].

4. буцімто число копій, зроблених тільки для України, на 1979 рік перевищило 10 000 (десять тисяч) [13].

Фантастичність легенд очевидна: 30 тисяч копій за два роки – це 50 копій в день або 35 тисяч сторінок в день (відповідно 2000 копій – 2500 сторінок на день). Не знаю потужностей копіювальної апаратури тогочасного ВІНІТІ (думаю, що до появи імпортних копіювальних апаратів з автоподачею паперу ці потужності не були великі), але зважте, що для копіювання треба кожну сторінку спочатку покласти в апарат, а потім вийняти. На що перетворився б оригінал після кількох сотень подібних маніпуляцій? – на непридатне лахміття. В даному випадку обидві сторони були зацікавлені в перебільшенні: начальство – в перебільшенні поширення

"шкоди", прихильники Гумільова – у перебільшенні поширення свого впливу. Думаю, що реально за весь час до 1989 р. було виготовлено не більше кількох сотень копій, але й вони не справили ніякого враження на наукову громадськість. Принаймні рясних слідів використання цих копій в наукових публікаціях інших авторів я не помітив.

Автор продовжував працювати над книгою, і коли вона нарешті була надрукована, її обсяг зріс до 40 авторських аркушів. Друкування праці не припинило творення легенд довкола неї:

> "ЭБЗ в Ленінці нарозхват – я сама бачила на столах у консультантів листки з крупно написаними шифрами цієї книги – настільки часто її запитують читачі" [Р, с. 134].

Невдача з друкуванням трактату "Етногенез та біосфера Землі" некорисно відбилася на подальшій праці Гумільова. Книга "Географія етносу в історичний період" – спроба врятувати ідеї основного трактату, подавши їх під новим титулом, замість неприємного начальству "Етногенезу…" Неодноразово цитована вже довідка Л.М.Гумільова показує, як він намагався обійти цензурні заборони й оприлюднити бодай основні ідеї твору то у вигляді курсу лекцій "Феномен етносу" (1982 р.) [ЭБЗ, с. 637], то у вигляді циклу виступів на Ленінградському радіо, але все було даремно. Тільки падіння більшовицького режиму відкрило книгам Гумільова шлях до читача.

Книга "Давня Русь і Великий степ" була першою оприлюдненою працею, цілком побудованою на засадах теорії етногенезу і тому на той час незрозумілою. Автор працював над нею десь до 1987 р. і в останній момент додав посилання на видання "Етногенезу", яке вийшло в 1989 р. Але на момент закінчення роботи над "Давньою Руссю" автор ще не мав видрукованого примірника "Етногенезу", тому в цих посиланнях ніде не проставлено сторінок. Гумільов намагався компенсувати порушену послідовність ознайомлення зі своїми поглядами, роблячи теоретичні пояснення в "Давній Русі", але вони не рятували ситуацію: без попереднього ознайомлення з "Етногенезом" чи "Географією етносу" "Давня Русь" рішуче виглядала ребусом. Вона була написана після книги "Тисячоліття довкола Каспію", але надрукована раніше.

Книга "Тисячоліття довкола Каспію" писалась паралельно з "Географією етносу" (див. екскурс "Час написання книг Л.М.Гумільова"). Вона розглядалась автором як заключна частина книги "Етногенез", в кінці якої заповіджена книга про химерні утворення [ЭБЗ, с. 586]. "Тисячоліття" не вповні відповідає цьому заповіту (скажімо, в книзі "Хунни в Китаї" міркування про етнічні химери займають набагато більше місця; можливо, закінчуючи "Етногенез", Гумільов мав на увазі текст, який увійшов частиною в книгу "Давня Русь", друга частина якої саме присвячена химерам). "Тисячоліття" – це спроба автора зробити загальний огляд всіх своїх праць з кочівникознавства і подати опис викладених подій з точки зору теорії етногенезу. Тому в ній переважають посилання на власні праці Л.М.Гумільова, а виклад має узагальнений, оглядовий характер.

Ще один огляд історії Великого степу під безбарвною назвою "З історії Євразії" надруковано вже по смерті в автора в 1993 р. В ньому він писав: "*Сподіваюсь на вдячність нащадків, заради яких автор працював все життя*" [Р, с. 72]. В наступній главі ми розглянемо, як нащадки сприйняли творчість Гумільова.

Примітки

[1] Гумільов ніколи не пояснював генези цього терміну. Нагадаю, що під час громадянської війни в Іспанії (1936 – 1939 рр.) СССР підтримував комуністів, на чолі яких стояла Долорес Ібарурі, що мала прізвисько "Пасіонарія", тобто "Полум’яна". Іспанська війна була постійною темою совєтської пропаганди тих часів.

[2] "Повода для ареста не давал…" / С Л.Н.Гумилёвым беседует Л.Э.Варустин. – Аврора, 1990 г., № 11, с. 22.

[3] "Разноодарение" – новий російський термін П.М.Савицького, який він пропонував замість німецького "ландшафт".

[4] В екскурсі "Час написання книг Л.М.Гумільова" доведено, що видання книги "Хунну" 1994 р. не є переробкою видання 1960 р. (не додано жодного посилання на літературу 1960 – 1993 рр.), а є спотворенням первісного тексту недоречними "етногенетичними" вставками.

[5] В передмові до "Давніх тюрків" зазначено, що книга розпочата 5.12.1935 р. [ДТ, с. 3], але аналіз джерел (див. екскурс "Час написання книг Л.М.Гумільова") показує, що основна робота була виконана після 1958 р., коли була надрукована збірка документів Лю Мао-цая.

[6] Дуже характерною ознакою еволюції світогляду Гумільова є дві статті про ефталітів. Якщо в 1959 р. для пояснення долі ефталітів вживаються міграції та змішування звичаїв [Р, с. 358 – 374], то в 1967 р. з’являються і гетерохронність зволоження, і шляхи циклонів, і зміни клімату [Р, с. 375 – 386].

[7] Документи до роботи над цією статтею: ЭБЗ, с. 615 – 629.

[8] Лист П.М.Савицького до Л.М.Гумільова від 1.05.1957 р. [Р, с. 211]. Савицький радив змінити назву на "Далекий Схід в 3 – 5 ст. н.е."

[9] Твердження А.Куркчи: "*Книга була випущена лише через 10 років рецензування*" (*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 41) помилкове. Насправді вона активно писалась аж до 1970 р. і закінчена в 1972 р., тобто видавничої тяганини з нею не було.

[10] Ідея депонування полягала в тому, що в наукових чи реферативних журналах публікувалась анотація праці, а ксерокопію самої праці зацікавлені люди могли замовити у ВІНІТІ. Але як і все корисне десь – в СССР пішло нанівець, бо встановилась негласна ієрархія: стаття, надрукована в журналі – якісна; стаття, депонована у ВІНІТІ – погана. До цього спричинились самі редакції наукових журналів, які з власної волі направляли на депонування статті, які не здавались придатними до публікації, але які було шкода відхиляти. Так робили, принаймні, в журналі "Электрохимия".

[11] ЭБЗ, с. 636; це твердження повторене Гумільовим у листі до А.І.Лук’янова (Публикации моих работ блокируются. – Источник, 1995 г., № 5, с. 84).

[12] "Славянские ль ручьи…", с. 78; "Повода для ареста не давал…" / С Л.Н.Гумилёвым беседует Л.Э.Варустин. – Аврора, 1990 г., № 11, с. 23 (повторено про 2000 копій); *Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 48 (повторено про 30000 копій); *Богданов Я.* От идей Льва Гумилёва к национальной идеологии России. – left.ru – 30000 копій за три роки (краще, ніж за два, але все одно фантастично).

[13] *Шевченко Ю.Ю.* Теория этничности, теория этноса и теория этногенеза, или феномен Льва Николаевича Гумилева. – gumilevica.kulichki.net.

Суспільний резонанс праць Гумільова

Факт лишається фактом: при надзвичайно великій кількості назв надрукованих книжок і фантастично великих накладах науковий резонанс від праць Л.М.Гумільова лишається дуже незначним, можна сказати – нульовим. Його не можуть компенсувати заяви типу:

> "Гумільов – оригінальний та різнобічний вчений зі **світовим** іменем" [Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 123].
>
> "Перед ним була ціль – розвинути й описати своє розуміння історії людства […] Теорія Гумільова знаходиться над багатьма конкретними науками, це – одне з щасливих осяянь **загальнолюдської** думки" [*Красильников В.Н.* Л.Н.Гумилёв и Петербургский университет. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 38 – 39].
>
> "Вперше в стінах університету було офіційно заявлено про **величезний** внесок вченого в розвиток **світової** науки" [*Чистобаев А.И.* Первые Гумилёвские чтения. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 126; виділення моє – М.Ж.].
>
> "Книга 'Етногенез і біосфера Землі' – рубіж наукової та, якщо хочете, публіцистичної думки Росії […] Ленінградський університет надрукував, можливо, одну з найреволюційніших книг 20 ст." [ЭБЗ, с. 24 – з передмови А.Куркчи].

Розглянемо детальніше вплив праць Гумільова на сучасну йому науку, обмежуючись головним чином періодом до 1992 року.

Відгук на конкретно-історичні праці

Праці з кочівникознавства

Серед науковців гросмейстерським прийомом щодо праць Гумільова чомусь вважається повне ігнорування [1]. Наприклад, книга Т.І.Султанова [2] присвячена питанням **етнічної** та соціальної історії. В ній використані К.Маркс та Ф.Енгельс, але нема посилань на Гумільова, неначе його ніколи не було на світі.

Книга Р.М.Мавродіної [3] присвячена історіографії печенігів, торків та половців. Знову згадуються визначні кочівникознавці К.Маркс, Ф.Енгельс, до них додається ще В.І.Ленін (напевно, автор численних праць про печенігів та половців, які лишились мені невідомими), є навіть досить вірний та об’єктивний виклад поглядів М.С.Грушевського – але Гумільов таки не згаданий. Між тим останні використані в огляді роботи датовані 1978 роком і тому замовчування праць Гумільова не може бути виправдане – адже йдеться вже не про конкретні питання історії, а про історіографію, тобто хід розвитку історичного знання. Таким прийомом

автор ставить під сумнів науковість свого огляду: якщо викреслено Гумільова, то хто зна, які ще автори викреслені? Слід відзначити, що Гумільов не став платити тією ж монетою і активно використав огляд Мавродіної в книзі "Давня Русь та Великий степ".

В 1986 р. надрукована колективна монографія "Історія народі східної та центральної Азії з найдавніших часів до наших днів". В ній є розділи "Хунну", "Монголія", "Тюрки", "Тангути", "Південний Сибір", "Тибет", але нема згадок про роботи Гумільова.

В 1990 році з дуже цікавою книгою про хозар виступив А.П.Новосельцев [4]. Автор дуже старанно використав наукову літературу (щоправда, тільки до 1984 року видання), використав навіть надзвичайно рідкісну книгу А.Н.Поляка про хозар, видану мовою іврит в Тель-Авіві у 1944 році; згадав і про книгу Гумільова "Відкриття Хозарії". Але історію гуннів 2 – 4 ст. він на с. 69 – 71 викладає так, неначе ніяких книг Гумільова про гуннів не існує в природі. Далі автор переходить до розгляду подій давньотюркського часу і зауважує, що "*скільки-небудь повне дослідження історії Західнотюркського каганату мені невідоме*" (с. 94) – виходить, що й книги Гумільова "Давні тюрки" з досить-таки докладним описом історії цього каганату теж все одно що не існує – хоч вона видана російською мовою у Москві в 1967 році. Так само поза увагою Новосельцева залишились студії Гумільова про аварів та ефталітів.

В.Л.Єгоров, аналізуючи погляди, висловлені Л.М.Гумільовим у книзі "Давня Русь та Великий степ", пише:

> "Автор наполегливо намагається переконати читача в тому, що Русь прагнула до завоювання Великого степу" [5].

Не знаю, у який спосіб Єгоров зробив це відкриття. Кожен, хто заглядав у цю книгу, може легко пересвідчитись, що її суть зовсім в іншому: Гумільов твердив, що Русь і Степ утворювали єдину суперетнічну систему. З цим можна погоджуватись або не погоджуватись, але перш за все треба зрозуміти зміст розглядуваної концепції. Єгоров цього розуміння не показав. (Прочитавши довідку комісії АН СССР про роботи Гумільова, я дізнався про спосіб, у який Єгоров зробив своє відкриття. Він узяв його з цієї довідки, адресованої до ЦК КПСС. Відповідна цитата з довідки вміщена нижче. Сказано ж ясно: Комуністична партія – керівна і спрямовуюча сила, в тому числі і на фронті історії половців).

Л.М.Гумільов вважав, що удільно-ліствичну систему на Русі запозичили від тюрків. Сучасний дослідник не погоджується з цим твердженням, вважаючи, що вона виникла незалежно, оскільки поширена дуже широко в різних народів [6].

Екскурс Гумільова у царину давньомонгольської релігії (тобто такої, що передувала поширенню буддизму в Монголії) – розділ "Двоєдиний" у книзі "Пошуки вигаданого царства" – знайшов продовження у найновішій книзі Т.Д.Скриннікової [7]. Співставлення показує, що ігнорування праць Гумільова продовжує залишатись найпопулярнішим прийомом оцінки цих праць. Дослідниця відзначає, що основним божеством було Вічне небо (*тенгрі*) [с. 62]; другим божеством, що виступає в опозиції до нього, є Матір-земля (*делхій, етуген*) [с. 71 – 72], але провідна роль належить Небу [с. 63]. Важливо, що обидва божества є неперсоніфікованими, безособовими [с. 71]. Багато уваги присвячено розмежуванню давньомонгольської релігії та шаманізму; дослідниця рішуче заперечує уявлення, буцімто шаманізм був релігією монголів, і переконливо доводить, що релігійні обряди виконувались

світськими правителями (не шаманами), яким був, наприклад, прорицатель Теб-Тенгрі [с. 122, 124, 131 – 138, 141, 195 – 196]. Дослідниця відзначає паралелі між віруваннями монголів та релігійними уявленнями, поширеними в Тибеті та Ірані [с. 58, 160 – 168].

Даруйте, але все це ми вже знаємо з Гумільова! І *тенгрі* – Вічне небо, і Матір-земля – *етуген*, і перевага неба [все – П, с. 215], і безособовість божеств [П, с. 220], і навіть розуміння особи Теб-Тенгрі як світського володаря, а не шамана [П, с. 209]! Що вже казати, що Гумільов заперечував ототожнення релігії монголів із шаманізмом [П, с. 210, 218, 226 – 227], відзначав тибетські та іранські корені давньомонгольської віри [П, с. 222 – 223] – тобто всі відзначені вище тези Скриннікової вперше відкриті Гумільовим і нею тільки підтверджені. Тим не менше **жодної згадки** про існування Гумільова в книзі Скриннікової нема (докладніше – в екскурсі "'Двоєдиний' Гумільова та сучасне розуміння давньомонгольської релігії").

Ірина Калинець у своїй розвідці про гунів висловила незгоду з гумільовським тлумаченням походження гунів:

> "Наскільки фантастичними можуть бути пояснення дослідників, засвідчує приклад Л.Гумільова, який висунув гіпотезу про долю тієї гілки північних монголів, які начебто перемішалися з уграми, тікаючи від племені сяньбі […] Гіпотезу про переселення цілого народу на чужу територію можна було б розглядати, якщо б вона стосувалася щонайпізніше епохи ранньої бронзи […] Ні мовні, ні археологічні, ні письмові дані не підтверджують гіпотези, що європейські гуни є нащадками далекосхідних монгольських племен" [8].

Я з жалем мушу констатувати, що твердження А.Куркчи: "*Гумільов залишиться творцем вітчизняного кочівникознавства*" [*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 25] є дуже сильним перебільшенням.

Примітки

[1] Приємним винятком була книга Г.О.Федорова-Давидова "Суспільний лад Золотої Орди" (М.: 1973 р.), в якій праці Гумільова використано не менше як у 6 місцях. Звичайно, щось із сказаного Гумільовим він заперечує, але це – нормальний процес розвитку науки.

[2] *Султанов Т.И.* Кочевые племена Приаралья в 15 – 17 вв.: вопросы этнической и социальной истории. – М.: Наука, 1982 г. – 132 с.

[3] *Мавродина Р.М.* Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы): историографический очерк. – Лг.: Наука, 1983 г. – 86 с.

[4] *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990 г. – 263 с.

[5] *Егоров В.Л.* Русь и её степные соседи в 10 – 13 вв. – Отечественная история, 1994 г., № 6, с. 185. До речі: Великий степ у розумінні Гумільова тягнеться до Маньчжурії, його Русь ніяк не могла завоювати; напевно, в даному місці Єгоров називає "Великим степом" половецький степ від Дністра до Дона, що був реально досяжний для Русі.

[6] *Трепавлов В.В.* Россия и кочевые степи: проблема восточных заимствований в русской государственности. – Восток, 1994 г., № 2, с. 52.

[7] *Скрынникова Т.Д.* Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – М.: Восточная литература, 1997 г. – 216 с.

[8] *Калинець І.* Гуни – нащадки Ізраїля. – Льв.: Місіонер, 1997 р., с. 10 – 12. Дослідниця посилається на [ХН, с. 201]. Не вдаючись в оцінку нової гіпотези, вираженої в назві книги, мушу зазначити, що Гумільов вважав протомонголами сяньбійців, а хуннів вважав прототюрками.

Відкриття та закриття Хозарії

З хозарською проблемою пов’язана єдина в житті Л.М.Гумільова самостійна археологічна експедиція 1959 – 1963 рр. Завдання її він формулював так:

> "Хто такі хозари і що таке Хозарія – ніхто достеменно не знав, тому що на відміну від інших народів, які мали предків та нащадків, у хозар ані тих, ані других не віднайдено […] Народність, яка майже ціле тисячоліття мешкала в такій добре вивченій місцевості, як міжріччя Волги, Дона і Терека, чомусь не лишила по собі ніяких археологічних пам’яток" [ОХ, с. 10].
>
> "Давній спір про те, чи були хозари кочівниками чи землеробами, був би вирішився, якби стало відомо, де розташовані їхні селища: в сухих степах, що оточували нижню течію Волги, чи в річкових долинах?" [ОХ, с. 12].
>
> "До сих пір не була відкрита територія, на якій мешкав власне хозарський народ, хоча досить точно були відомі кордони Хозарського каганату" [ОХ, с. 15 – 16].

Впевненість в тому, що міжріччя Волги, Дона і Терека добре вивчені, виявилась трохи передчасною [1], але на той час Гумільов був переконаний, що хозарські пам’ятки можна знайти тільки там, де ще не було проведено первісного археологічного обстеження – в дельті Волги. В результаті його пошуків в дельті було виявлено біля 30 пам’яток 8 – 9 ст., тобто хозарської доби. Якусь частину цих пам’яток Гумільов пов’язував із сусідами хозар, а більшу їх частину він однозначно зв’язав з хозарами.

На підставі цих робіт Гумільов сформулював такі тези щодо хозар:

- хозари утворились внаслідок метисації гунських вояків і сарматських жінок;
- вони мешкали в дельті Волги і були осілими землеробами та рибалками, а не кочовими скотарями;
- їхня столиця Ітиль знаходилась на острові проти села Селітреного на Ахтубі, її залишки повністю розмиті повенями;
- їхнє велике місто Семендер знаходилось на лівому березі Терека (Шовківське городище);
- Хозарія загинула внаслідок трансгресії Каспійського моря в 10 – 13 ст.;
- наступ моря змусив хозар виселитись із звичних місць мешкання, що привело до їх поділу на два етноси: нащадками хозар стали астраханські татари та гребенські й донські козаки.

> "Хозари були численні й заможні. Займались вони головним чином землеробством та риболовством, а також відгінним скотарством. Виноградники й сади були невіддільною власністю кожного хозарського роду. Все це показує, що хозари мешкали не в сухих степах, а по берегах річок дельти Волги […]
>
> Підйом рівня Каспійського моря в 10 ст. і багатоводдя Волги, яке тоді наступило, різко змінили становище Хозарії […] Площа дельти скорочувалась.

Поля, пасовиська та рибні угіддя опинились під водою [...] Хозари втратили біля двох третин своєї території, а отже і свого багатства. Економіка Хозарії зруйнувалась. Розгром напівзатопленої країни був невідворотнім" [Р, с. 513, 516 – 1964 р.].

"Хозари – мешканці річкових долин, землероби та риболови, що нагадували за побутом гребенських козаків та астраханських татар" [ОХ, с. 66].

"До середини 10 ст. дві третини хозарської території опинились під водою і мешканці були змушені тіснитись на схилах берівських горбів" [ОХ, с. 92].

"Територія, де є хозарські пам'ятки, менше всього придатна для кочового скотарства [...] риболовам та садоводам кочовий побут завжди чужий, а мешканці дельти Волги були саме такими. Скоріше за все, традиції кочового побуту збереглись у нащадків тюркютів, що оселились в Хозарії, і це дало привід багатьом дослідникам вважати хозар кочовим народом" [ОХ, с. 128 – 129].

"Потужна трансгресія 13 ст., коли Каспій піднявся на 15 м, дуже різко відгукнулась на долі Хозарії [...] Більша частина родючої землі, яка годувала хозарський народ, опинилась під водою" [Р, с. 241 – 1970 р.].

"Більше всіх постраждала від новокаспійської трансгресії Хозарія. Хозари жили в низів'ях Волги, в її дельті та заплаві. Вони займались не стільки скотарством, скільки виноградарством та рибною ловлею [...] маючи міцну економічну базу, хозари панували над розрідженим населенням сухих степів, що оточували низів'я Волги. Але море піднялось і затопило їх землю, змусивши останніх хозар виселитись на високі місця" [Р, с. 318 – 319 – 1972 р.].

"В 10 ст. Хозарія позбулася і своєї сільськогосподарської бази. Дельта Волги в 10 ст. була майже на дві третини залита водами Каспію, який підняв свій рівень на три метри" [Р, с.528 – 1980 р.].

"Підйом рівня Каспійського моря в 6 – 14 ст. на 18 м не дуже вплинув на його південні гористі береги, однак на півночі величезна й населена територія Хозарії опинилась затопленою. Це лихо так підірвало її господарство, що, з одного боку, змусило хозар, покинувши батьківщину, розселитись по Дону та середній Волзі, а з другого – повело до розгрому Хозарського каганату в 965 р. дружинами київського князя Святослава" [Р, с. 330 – 1987 р.].

В цих тезах полягає відкриття Хозарії, здійснене Гумільовим. Як бачимо, він дав чіткі відповіді на всі запитання, які поставив, і не відступав від цих поглядів на протязі всього життя. Розглянемо, наскільки це відкриття сприйняте сучасною наукою.

Я не є фахівцем-археологом, але читання книги Гумільова як наукової праці, а не як історично-географічної поеми викликало у мене ряд запитань "загальноосвітнього" плану.

По-перше, Гумільов відкрив місце Ітиля на підставі **одного** черепка 9..11 ст. [ОХ, с. 26]. Звичайно, цього замало для **великого** міста, що існувало не менше 200 років. Наприклад, велике місто Сарай проіснувало біля 300 років. Його залишки біля с.Селітрене знаходять на площі біля 35 кв.км. Хозарське городище біля с.Верхній Чир-Юрт (евентуальний Беленджер) займає 120 га і має культурний шар від 0.5 до 3 м завтовшки [2] – тобто найменшою мірою 600 000 кубічних метрів культурного шару, що значно більше, ніж один черепок. Міркування Гумільова щодо розмиву культурного шару Ітиля не видаються мені переконливими. В дельті ріка не стільки

розмиває береги, скільки відкладає алювій, розмитий вище за течією, про що, до речі, свідчать і наноси товщиною 2.3 м [ОХ, с. 26] чи 1.4 м [ОХ, с. 183], які перекривали славний черепок. До речі, в Києві на Подолі виявлено аналогічну стратиграфічну ситуацію: найдавніший культурний шар 10 ст., який мусив тут бути за письмовими джерелами і який на протязі довгого часу не вдавалось знайти, було відкрито на дуже великій глибині під потужними шарами піску, відкладеними під час повеней Дніпра [3]. Тому я думаю, що справжній Ітиль не розмито, а поховано під пізнішими наносами дельти Волги, але де саме – таки невідомо.

По-друге, не зовсім зрозуміло, як в процесі змішування двох кочових народів (гунів та сарматів) міг утворитися осілий землеробський етнос – хозари.

По-третє, могильник хозарського часу на горбі Степана Разіна, на думку Гумільова, має невиразне археологічне датування від 6 до 13 ст. Він звужує цю дату на підставі історичних міркувань до середини 7 ст. [ОХ, с. 153]. Цьому суперечить посудина з першого поховання, яку Гумільов чітко визначає як салтівську [ОХ, с. 37]. Салтівська культура має досить тверду дату: від середини 8 до середини 10 ст. [4], тобто найраніша дата цієї посудини на 100 років пізніша за дату, викомбіновану Гумільовим. На цій підставі відкритий Гумільовим могильник слід відносити до пізнішого часу, до доби переселення хозар на нижню Волгу після арабських війн 1 половини 8 ст. Простою мовою – дана пам’ятка відноситься до пізнішого етапу існування Хозарського каганату, а не до епохи його утворення. Виразних ранньохозарських пам’яток (6 – 7 ст.) серед знахідок Гумільова нема, тому говорити на їх підставі про віднайдення найдавнішого центру Хозарії слід було з певною резервою. Але Гумільов не відчув цієї загрози, яка містилась у його ж таки матеріалах і категорично оголосив дельту Волги корінною територією хозар.

По-четверте, в цьому могильнику є поховання печеніга з повним обрядом. Печеніги – класичні кочівники, яким ніхто не приписував ані рибних ловель, ані виноградників. Тим не менше він похований разом з іншими жителями, яких Гумільов вважає осілими на підставі ландшафтного розташування могильника. Це мало б змусити замислитись: чи існує такий прямолінійний зв’язок між ландшафтом і способом життя населення, як це твердив автор?

Таким чином, загибель Хозарії Гумільов пов’язував із наступом Каспійського моря, яке затопило дельту Волги – єдиний ареал хозарських пам’яток, який був на той час відомим. В подальшій роботі він намагався внести корективи до свого відкриття у зв’язку з відкриттями в Дагестані:

> "Хозари – осілий народ, який мешкав у дельті та заплаві Волги, а не в степах, які її оточували і були непридатні для землеробства […] Найдавніші хозари мешкали не на Волзі, а в рівнинному Дагестані […] Якщо ми врахуємо, що рівень Каспійського моря 5 ст. був на 4 м нижчим, ніж нині, то вийде, що місцем мешкання хозар була велика площа, нині вкрита водою. Природні умови дельт Терека та Волги подібні, і ми можемо припустити, що поширення хозар йшло з Кавказу, але не через сухі 'чорні землі', де їх сліди не віднайдені, а вздовж тодішньої берегової лінії Каспію" [Р, с. 376 – 377 – 1967 р.].

– але в цілому Дагестан не займає поважного місця в хозарській теорії Гумільова. Зокрема, це видно з наведених вище цитат пізніших років.

Подальші дослідження не підтвердили більшості з цих сміливих гіпотез.

Дельта Волги – батьківщина хозар. На картах археологічних пам’яток степу 5 – 1 половини 8 ст. в дельті Волги не показано жодної пам’ятки [СЕА, с. 103 – 105]; в

переліку володінь хозар на початку 8 ст. цей район не згадано [5]. Але знахідки хозарських матеріалів у затопленій частині дельти Волги є безсумнівними і вимагають подальших підводних археологічних спостережень для з'ясування їхнього місця у загальній картині Хозарії.

Місце, де стояв Ітиль. В 1976 р. С.О.Плетньова погоджувалась з припущенням про повний розмив його залишків рікою [6]. В 1981 р. на складеній нею історичній карті Хозарії евентуальне місце Ітиля позначено згідно з Гумільовим [СЕА, с. 153]. В 1990 р. вона висловила дуже обережне припущення, що залишки Ітиля зруйновано будівництвом сучасного Волгограда [7]. Отже, з альтернативними поясненнями зникнення великого міста дуже сутужно.

Семендер. М.Г.Магомедов у своїй книзі спочатку заперечує гумільовське ототожнення Семендера з Шовківським городищем, а потім висуває власне пояснення. Згідно з ним, було два міста на ім'я Семендер: давніше, більш залюднене і важливіше знаходилось в 4 днях шляху від Дербента (це велике Таркинське городище біля Махачкали з потужним культурним шаром), а після арабських війн Семендер був перенесений на лівий берег Терека, на 8 днів шляху від Дербента. Це Шовківське городище, на якому культурний шар практично відсутній [8]. У такий спосіб Магомедов розвинув і вдосконалив ідентифікацію Гумільова.

Могили хозар. Запропонована Гумільовим інтерпретація могильника на горбі Степана Разіна, де спостережено п'ять варіантів поховального обряду, не викликала особливого ентузіазму його колег. Тільки поховання печеніга [ОХ, с. 135 – 137] є просто хрестоматійним для даного етносу і повністю відповідає загальноприйнятим уявленням про печенізький обряд [СЕА, с. 218]. Знайдене Гумільовим тілоспалення [ОХ, с. 132 – 133], яке він на підставі письмових джерел приписав тюркюту, напевно, нині вважається не досить виразним. Принаймні в оглядовій праці неодноразово повторено, що пам'ятки цього обряду ще не знайдені [СЕА, с. 19, 31, 32] і висловлено припущення, що тюркюти поступово відмовились від спалення. Поховання, що їх Гумільов вважав належними телесцям, барсилам та хозарам [ОХ, с. 134 – 135, 137 – 145, 148 – 151], сучасні дослідники не наважуються так рішуче пов'язувати з окремими етнічними групами:

> "Якщо катакомбні та ямні поховання легко пов'язуються з певними етнічними групами – аланами та болгарами, а підкурганні поховання у підбоях, цілком імовірно, були залишені хозарами, то належність тілоспалень поки що лишається невизначеною" [СЕА, с. 72].

Особливості поховальних споруд, які покладено в основу етнічної інтерпретації пам'яток, в публікації Гумільова практично не відбиті – можливо, через піщаний ґрунт на горбі їх не вдалося простежити.

Предки і нащадки хозар. С.О.Плетньова вважала, що термін "хозари" має два значення: як етнонім він позначає хозарський (тюркський) рід Ашина; як політична назва – означає всіх мешканців Хозарського каганату незалежно від етнічної належності [9]. М.Г.Магомедов уявляє собі хозар групою тюрків-кочівників з середньої Азії; ця група посіла панівне становище в каганаті, а потім розчинилась серед місцевого автохтонного населення (яке, отже, він не вважав хозарами). Згідно з цим поглядом, хозари були етнічною меншиною і ніде не утворювали компактної групи поселень із суцільно-хозарським населенням (як варяги на Русі чи монголи у Золотій Орді). Під впливом матеріалів Магомедова погляд Плетньової дещо змінився:

> "Інтерпретація цих поховань [підкурганних з підбоями] не викликає спорів – звичайно їх називають тюркськими, а деякі дослідники вже впевнено пов'язують їх з хозарами […] В наш час ясно, що, по-перше, хозари дійсно були найбільш кочовою частиною населення Хозарії, по-друге, вони були явно заможніші за решту жителів каганату" [10].

Тут ми бачимо, що проблема інтерпретації археологічних пам'яток напряму залежить від того, як дослідники розуміють зміст слова "хозари" – чи це етнос з компактною територією проживання, чи панівна група, розсіяна по всій державі. Тому й питання про осілість чи кочівництво хозар залежить від цього розуміння. Ніякі нові археологічні відкриття тут не допоможуть, тому що проблема знаходиться на логічному рівні, на рівні категоріального апарату.

Все це – непрямі сліди сприйняття чи несприйняття археологами тверджень Л.М.Гумільова. Лише гіпотеза про затоплення Хозарії викликала дискусію в науковій літературі. Найбільше прямих відгуків зібрала гіпотеза хозарської Атлантиди. В 1976 р. С.О.Плетньова писала:

> "Зовсім недавно в совєтській історіографії з'явилась нове теорія про загибель Хозарського каганату під хвилями Каспійського моря. Її автор Л.М.Гумільов вважає, що в результаті трансгресії 7 – 8 ст. хозарські поселення дагестанської низини були розмиті і повністю знищені морем" [11]

– що є трохи неточним, бо в Гумільова йшлося про дельту Волги; але оцінки цих поглядів вона не дала.

В 1983 р. вийшла книга М.Г.Магомедова "Утворення Хозарського каганату" [12]. Оцінюючи гіпотезу Гумільова, він пише:

> "На початку 60-х рр. пошуки археологічних слідів хозар в приморських районах Дагестана провів Л.М.Гумільов […] Безрезультатні пошуки хозарських пам'яток в Дагестані знайшли відбиття в ряді статей та в монографії Л.М.Гумільова, в яких причини відсутності слідів хозар у Приморському Дагестані він намагається пояснити коливаннями рівня Каспійського моря" [с. 18].
>
> "Яскравим свідченням того, що Хозарія не загинула у хвилях Каспійського моря, є сам факт існування пам'яток та густе їх розташування в міжріччі Терека і Сулака. Значні культурні нашарування, що відклалися на пам'ятках, не несуть слідів ранньосередньовічної трансгресії чи коливання рівня Каспійського моря. І навіть на таких пам'ятках, як Некрасовське городище і фортеця Тенг-Кала, розташованих в низів'ях Терека і Сулака, сліди різких коливань рівня моря і викликаних ним 'катастроф' в хозарський час археологічно не простежені. Таким чином, теорія Л.М.Гумільова про 'Хозарську Атлантиду' стосовно прикаспійської Хозарії в світлі нових археологічних досліджень в Дагестані виявляється неспроможною" [с. 181 – 182].

Ці рядки викликали різку дражливу відповідь Гумільова, яка абсолютно не відповідала ситуації, що склалася:

> "Викликає здивування спроба М.Г.Магомедова заперечувати факт коливань рівня Каспійського моря на тій підставі, що каспійські хвилі не заторкнули передгірських степів, які лежали на 20 м вище максимального рівня […] Цитуючи книгу Л.М.Гумільова "Давні тюрки" (с. 41 та 153 – 158 – про хозар там нічого нема), він показує повне нерозуміння цитованого тексту. І що найдивовижніше, такий серйозний археолог як С.О.Плетньова, бувши

редактором цитованої книги, не вказала М.Г.Магомедову на його помилки. Ось приклад того, як небезпечно довіряти перевірку своєї роботи людям, які ігнорують географію. Адже їм все одно, про що йдеться: про передгір'я Дагестану чи про дельту Волги" [ДР, с. 28 – тут ми бачимо непрямий відгук на цитований вище фрагмент з книги Плетньової].

"Зрозуміло, що слідів затоплення не може бути в передгір'ях Дагестану, що лежать набагато вище відмітки 19 м. Хозарські пам'ятки там і віднайдені. Але те, що очевидне для географа, не конче зрозуміло для будь-якого археолога" [Т, с. 158].

Спробуємо розібратися в тому, хто що стверджував і хто кого спростував, не вимагаючи наперед, щоб якісь твердження були очевидними чи помилковими. При цьому я не буду розглядати питання про правильність чи неправильність атрибуції та інтерпретації археологічних пам'яток, а лише питання про розуміння суті написаного.

Перш за все, слід відзначити, що роздратування – поганий радник. Закид Гумільова, буцімто Магомедов неправильно цитував книгу "Давні тюрки" і не розумів написаного, невірний: я уважно передивився науковий апарат книги Магомедова і з'ясував: роботи Гумільова згадуються на с. 18, 41, 52, 143, 181. В кожному разі йдеться про книгу "Відкриття Хозарії" та статті про Хозарію, і жодного разу не згадана книга "Давні тюрки". Так що Магомедов у свою чергу міг би закинути Гумільову нерозуміння свого тексту, і це було б слушно.

Таблиця 4. Розбіжності тверджень про Хозарію.

Твердження	Л.М.Гумільов	М.Г.Магомедов
Пошуки хозарських пам'яток в Дагестані	Шукав і не знайшов	Шукав і знайшов
Пошуки хозарських пам'яток в дельті Волги	Шукав і знайшов	–
Висновок про розташування корінної Хозарії	Вона знаходилась в дельті Волги	Вона знаходилась в передгір'ях Дагестану
Розташування хозарських пам'яток в Дагестані	Вони розміщувались в зоні трансгресії Каспійського моря і тому не збереглись	Автор не стверджує і не заперечує можливості розташування пам'яток в зоні трансгресії, але займається пам'ятками, які не могли затоплюватись
Роль коливань рівня Каспійського моря	Визнається визначальною в долі Хозарії,	Не заперечується, але відзначено, що ці коливання не були вирішальними,
Чому роль коливань така	тому що Хозарія лежала в дельті Волги	тому що Хозарія лежала в передгір'ях Дагестану

Отже, Гумільов побудував свою гіпотезу на сукупності фактів, що були на той час відомі: оскільки відомі хозарські пам’ятки лежали в дельті Волги, то він розмістив там і всю Хозарію. За двадцять років, що пройшли з часу його пошуків, нагромадились нові археологічні факти, які змусили Магомедова переглянути попередню гіпотезу і висунути нову (наскільки я можу зрозуміти – слушну) гіпотезу про розташування історичного центру Хозарії в зоні скупчення археологічних пам’яток на р.Сулак (поширення хозар на нижню Волгу він пов’язував з перебігом арабо-хозарських війн і датував серединою 8 ст.). Тільки це він і стверджував у наведених вище цитатах; він не зважав на коливання рівня моря не через незнання географії чи сплутування дельти Волги з Дагестаном, а саме через те, що досліджені ним пам’ятки не могли затоплюватись.

В 1990 р. Плетньова констатувала, що Магомедов вдруге відкрив Хозарію, "потоплену" Гумільовим, не вдаючись у розгляд коливань рівня моря [13].

Тим не менше географи продовжують цитувати спростовану гіпотезу Гумільова [14].

А.П.Новосельцев оцінив книгу Гумільова у таких словах:

> "Знаменита хозарська столиця Атиль так і не була знайдена. Гумільов цілком правдоподібно пояснив це змінами нижньої течії Волги і особливо устя цієї ріки на протязі століть після зруйнування хозарського центру. Разом з тим в цій роботі Гумільова немало гіпотез та легковажних побудов. До таких відносяться його роздуми про нащадків хозар, до числа яких він відносить донських козаків" [15].

Історично-географічних гіпотез Гумільова Новосельцев не торкається; обговорюючи питання про осілість хозар (с. 57, 114), він посилається на Б.Заходера, але не на Гумільова. Походять хозари, на думку Новосельцева, від суміші тюрків та сарматів (с. 81, 92), про що перед ним писав Гумільов, але Новосельцев і тут Гумільова не згадав.

В.О.Голобуцький в своїй праці про запорозьке козацтво аналізує погляди Гумільова на походження козацтва (висловлені останнім в книзі "Відкриття Хозарії"):

> "Почата Грабянкою, продовжена автором 'Історії русів' теорія хозарського походження козаків у наш час знайшла в особі видатного російського історика Л.М.Гумільова свого палкого захисника […] Він пов’язує козаків з бродниками […] Ось основні аргументи ЛМГ: бродники, нащадки стародавніх хозар-християн, воювали на боці київських князів у війнах з половцями. У зв’язку з тим що київські князі пішли на союз з половцями, бродники мусили шукати дружби з монголами, за допомогу яким бродникам дозволялося спокійно жити по берегах Дону і Терека. Вже з 16 ст. нащадки бродників звуться тюркським словом козаки" [16]

– але свого ставлення до цієї аргументації Голобуцький не висловлює.

Чи помилився Гумільов щодо волзької Хозарії? Через багато років виявилось, що помилився. Всі можуть помилятись, але ми добре пам’ятаємо, кому властиво наполягати на власних помилках. Магомедов не спростовував гумільовську інтерпретацію пам’яток, що були відомі Гумільову, а протиставив цим пам’яткам новознайдену групу пам’яток, нові факти. Заперечувати ж нові факти безглуздо: ще Салтиков-Щедрін писав, що супроти фактів безсила навіть поліція [17].

Оцінюючи ж відгук на хозарські відкриття Гумільова в цілому, можна відзначити, що тут ми маємо не частий для гумільовської спадщини випадок, який слід вважати нормою: якісь його погляди підтверджуються, якісь спростовуються, його заслугам віддається належна увага без надмірного захвалювання, без суцільного засудження і без повного ігнорування.

Примітки

[1] "*Слід констатувати, що попри уповні доведений факт існування ядра Хозарського каганату на прикаспійських та нижньволзьких рівнинах, саме ця територія археологами-хозарознавцями досліджувалась слабо*" (*Плетнёва С.А.* Хазарские проблемы в археологии. – СА, 1990 г., № 2, с. 88).

[2] *Магомедов М.Г.* Образование Хазарского каганата. – М.: Наука, 1983 г., с. 196.

[3] Ці спостереження опубліковані багато разів, наприклад: *Гупало К.М., Толочко П.П.* Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. – "Стародавній Київ", К., 1975 р., с. 40 – 79.

[4] Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981 г., с. 64. Далі це видання скорочено позначається як СЕА.

[5] *Плетнёва С.А.* Хазары. – М.: Наука, 1976 г., с. 24.

[6] *Плетнёва С.А.* Хазары, с. 49.

[7] *Плетнёва С.А.* Хазарские проблемы в археологии, с. 82.

[8] *Магомедов М.Г.*, с. 40 – 41, 52 – 60.

[9] *Плетнёва С.А.* Хазары, с. 22, 46.

[10] *Плетнёва С.А.* Хазарские проблемы в археологии, с. 82.

[11] *Плетнёва С.А.* Хазары, с. 73.

[12] *Магомедов М.Г.* Образование Хазарского каганата. – М.: Наука, 1983 г. – 225 с.

[13] *Плетнёва С.А.* Хазарские проблемы в археологии, с. 87 – 88.

[14] "*Коливання рівня Каспійського моря, на думку Л.М.Гумільова, були однією з причин зникнення племені хозар та створеної ними потужної держави*" (*Свиточ А.А., Янина Т.А.* Будущее Каспия – в его прошлом.- Природа, 1996 г., № 2, с. 45); також А.Куркчи продовжує наполягати: "*Гумільов відкрив Хозарію*" [П94, с. 39, 458], в тому числі наполягає на гіпотезі хозарської Атлантиди.

[15] *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.-М.:1990 г., с.59.

[16] *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994 р., с. 101.

[17] "*Научите же меня, как могу я уничтожить эти факты, которые, как уже совершившиеся, не в состоянии уничтожить сама полиция?*" (*Салтыков-Щедрин М.Е.* Собрание сочинений в 20 тт. – М., 1968 г., т. 6, с. 544).

Самообман та спроби його подолання

або Чому Гумільова вважають фантазером

"Эк куда хватил! В уездном городе измена"
Н.В.Гоголь

В книзі "Пошуки вигаданого царства" є додатковий розділ, який не має ніякого відношення ані до вигаданого "царства попа Івана", ані до проблеми резонансу цієї легенди в католицькому світі. Цей розділ присвячено "Слову о полку Ігоревім" (СПІ). Самообман дослідників СПІ, на думку Гумільова, полягав у тому, що вони розуміли текст як стій і тому відносили його до подій 12 ст., а якщо цей самообман подолати, розуміти текст алегорично, то він краще пасує до подій 13 ст.

Я спеціально переглянув кілька тематичних збірників праць про СПІ за 1985 – 1990 рр.; в них містилось 83 статті про "Слово", і тільки в **одній** з них є **одне** посилання на "Пошуки вигаданого царства". Чи треба пояснювати, що це був бібліографічний покажчик [1] і що там ця книга віднесена до розділу "Час написання СПІ" (вона не згадана ані в розділі "Узагальнюючі роботи про СПІ", ані в розділах "СПІ та Русь 11 – 12 ст.", "Жанр СПІ", "Тлумачення темних місць", хоча з усіх цих питань Гумільов висловлювався). Стаття А.А.Горського в тому ж збірнику [2] ігнорує навіть цей хронологічний аспект, який Творогов визнав вартим уваги. Горський розглядає 4 гіпотези, які лежать в межах 1185 – 1199 рр. В книзі М.О.Баскакова про СПІ [3] використано книги Гумільова "Хунну", "Хунни в Китаї", "Відкриття Хозарії", але не "Пошуки…" Нема згадки про цю роботу Гумільова і в найновішій енциклопедії [4]. Висновок: "Слово"знавці цілком і повністю відкинули всі гіпотези Гумільова і не пустили його до своїх зімкнутих рядів. Чи мають вони рацію?

Основні тези Гумільова щодо СПІ такі:

1. жанр СПІ – політичний памфлет; попередні дослідники визначали жанр СПІ невірно або не визначали взагалі;
2. основний літературний прийом СПІ – натяк, який його сучасники буцімто розуміли на льоту, а сучасні дослідники не розуміють;
3. під "половцями" СПІ слід розуміти монголів-несторіан;
4. політична ситуація, відбита в СПІ, відповідає періоду 1249 – 1252 рр.;
5. автор СПІ – прихильник прозахідної концепції зовнішньої політики Русі, прихильник лінії князів Данила Галицького та Андрія Ярославича, супротивник Олександра Невського та його політики союзу з Ордою;
6. основний зміст СПІ – агітація за об'єднання сил Русі на прозахідній основі для збройної боротьби проти Орди.

Аргументацію цих тез можна поділити на дві частини: пряму, оперту на тлумаченні джерел, і непряму, оперту на гумільовському розумінні політичних та літературних тенденцій досліджуваної доби. Перш ніж перейти до її розгляду, я хочу спинитися на теоретичній засаді автора – на принципі датування літературного твору за політичним контекстом, який в ньому відбився. Цей принцип Гумільов пояснює у таких виразах:

> "Ми виходимо з того, що будь-який літературний твір написано в певний момент, з певного приводу й адресовано читачам, яких він мав у чомусь переконати. Якщо нам вдасться зрозуміти, для кого й заради чого написано твір, що нас цікавить, то зворотнім ходом думки ми знайдемо той **єдиний** момент, який відповідає змісту й спрямованості твору" [П, с. 230 – 231].
>
> "В образах є своя закономірність, підказана жанром, і вони поруч із сюжетною колізією дозволяють знайти ту **єдину** дату, коли складання такого твору було актуальним" [П, с. 252; підкреслення мої – М.Ж.].

Сам по собі такий принцип не є чимось нечуваним в практиці дослідників: наприклад, ним широко користується І.Греков для московської літератури кінця 14 ст. [5] Але вживаючи його, треба пам’ятати:

- не кожен твір можна прирівняти до газетної статті, яка з’являється під безпосереднім впливом події;
- політична ситуація певного історичного моменту, якою вона уявляється нам на підставі досліджень, не обов’язково мала такий самий вигляд в очах сучасників: щось вони знали докладніше за нас, а чогось не знали;
- оцінка політичної ситуації, яку ми робимо виходячи з політичного досвіду свого суспільства, не конче співпадає з політичними оцінками сучасників подій чи автора твору;
- політичні ситуації мають властивість повторюватись.

Наприклад, збираючись датувати "Кавказ" Шевченка таким методом, ми б зупинились перед вибором між совєтсько-чеченською війною 1943 – 1944 рр., совєтсько-афганською війною 1979 – 1989 рр., російсько-чеченською війною 1994 – 1996 рр. і були б здивовані, довідавшись, що твір написано під враженням російсько-чеченської війни 1840-х рр.

Прямі аргументи. Гумільов відзначає, що не пояснено слово "хіни" [6] і вважає, що це – назва підданих імперії Цзинь або Кин (держави чжурчженів в Китаї) [7]:

> "Під 'хінами' слід розуміти монголо-татар Золотої Орди і, отже, сам сюжет 'Слова' не що більше як зашифровка" [П, с. 237].

Далі йдуть "хіновські стріли" [П, с. 237 – 240] – Гумільов вважає, що це технічний термін для монгольських отруєних стріл. Він докладно пояснює, звідки пішов звичай отруювати стріли, але чому "хіновські стріли" отруєні – таки неясно.

Наступне неясне слово – "харлуг" – пояснюється як тюркський термін "каралук" [8] (воронена сталь) з заміною тюркського початкового "к" на монгольське "х" [П, с. 240] [9].

Неясне слово "деремела" Гумільов розуміє як "піддані монгольського баскака на ім’я Дармала" [П, с. 241]. Вірю автору, що ім’я Дармала було в монголів, але цей баскак відомий тільки з розв’язку даного рівняння (за умови, що воно розв’язане правильно) [10].

Гумільов вважає неясним слово "троян" [П, с. 241 – 246]. Це ключовий момент всієї аргументації. Гумільов пише:

> "Троян – дослівний переклад поняття 'Трійця', але не з грецької мови і не руським перекладачем, а людиною, в рідній мові якої відсутня категорія

граматичного роду. Тобто це переклад терміну 'уч идук', зроблений тюрком на руську мову. Можна гадати, що перекладач не намагався підкреслити тотожність 'Трояна' та 'Трійці'. Ці поняття для нього співпадали не повністю, хоча він розумів, що й те і друге відносяться до християнства" [П, с. 244].

Одне слово, Троян – це несторіанська трійця. Тоді "тропа Трояня чрес поля на гори" – це половецький степ (поля) та Кавказ чи Тянь-Шань (гори), а все разом – опис шляху до країни несторіан; земля Трояна – Чернігівське князівство; сьомий вік Трояна свідчить, що з ним зв’язана спеціальна хронологічна система [11] (1068 р. – (600..700 років) = 368..468 рр., період відокремлення несторіанства від православ’я).

Заради справедливості слід відзначити, що існування "ери Трояна" як хронологічної системи визнає й Б.О.Рибаков, але він вважає, що початок відліку тут – поразка антів від готів. Ми знаємо давню історію значно краще, ніж автор СПІ, і тому можемо видобувати бозна яку глибину просто з нічого.

Вираз "*Мислене древо*", на думку Гумільова, розуміють неправильно [П, с. 246 – 247]: насправді тут використана шаманська символіка Східного Сибіру чи Монголії (чому саме Монголії? Якщо вже шукати родичів за кордоном, чому не згадати германський ясен Ігдрасіль – теж світове дерево?).

"Дуже цікавий і зовсім не випадковий підбір народів, які 'поють славу Святославлю' після перемоги його над представником степу Кобяком: німці, венеціанці, греки й чехи-морави. Тут точно окреслена границя ареалу Батиєва походу на захід […] І ці чотири народи засуджують Ігоря за його поразку. Здавалось би, яке їм діло, якби справді в полі зору автора була лише сутичка на кордоні. Але якщо йдеться про зіткнення двох світів – зрозуміло" [П, с. 252 – 253].

Це спостереження видається мені слушним: яке діло було німцям та моравам до битви на Каялі – справді незрозуміло.

Далі Гумільов вважає недоречним для 12 ст. вираз СПІ, що погані брали данину по білі від двору: половці данини не збирали, а збирали її монголи [П, с. 256].

І на цьому прямі аргументи, покликані покращити розуміння тексту, вичерпуються.

Побічні аргументи. Гумільов неодноразово повертається до теми алегоричного характеру СПІ:

"Цілком очевидно, що автор 'Слова' збирається повідомити своїм читачам щось важливе, а не просто оповідання про невдалу сутичку, яка не мала ніякого воєнного та політичного значення [12]. Отже, призначення 'Слова' – дидактичне, а історична подія – просто притока, на яку автор нанизує потрібні йому ідеї" [П, с. 231].

"Від падіння Хозарського каганату в 965 р. до заснування Золотої Орди в 1241 р. ніякого степового об’єднання не існувало і небезпеки для Руської землі з боку степу не було. Але СПІ пронизано зовсім інакшим настроєм, і це наводить на думку, що автор нашого джерела мав на увазі щось таке, про що він не бажав прямо говорити" [П, с. 235].

"Несторіанство було в 13 ст. знане на Русі настільки добре, що читачі 'Слова' не потребували докладних пояснень, а хапали думку автора за натяками" [П, с. 246].

"Автор 'Слова', говорячи про одне, мав на увазі зовсім інше" [П, с. 247].

"Коли ми приймаємо запропоновану Д.Н.Альшицем концепцію іносказання, то слід враховувати й умовчання, яке розумілось як натяк" [П, с. 249].

"Прямі нападки руського письменника на несторіанство були небезпечні [за життя Сартака], а разом з тим предмет був настільки загальновідомим, що читач розумів, про що йдеться, з півслова" [П, с. 250].

"Деталі та описи 'Слова' повинні зображати ситуацію не 12, а 13 ст. й під масками князів 12 ст. повинні критись діячі 13 ст." [П, с. 252]

Розмірковуючи над цими заявами, я одразу пригадав слова Салтикова-Щедріна:

"Ми, росіяни, завдяки цензурному ярму, що довго над нами тяжіло, аж надто володіємо якоюсь нещасною здатністю проковтувати. Коли ми чогось не знаємо, то варто нам у належному місці тільки крякнути, щоб читач подумав, нібито за цим кряканням стоїть невідь-яка вчена глибина" [13].

Відповідність князів 12 і 13 ст., на думку Гумільова, така: Святослав київський – Олександр Ярославич Невський; Всеволод Велике Гніздо – Андрій Ярославич владимирський; Ярослав Осмомисл – Данило Романович галицький; Кончак – Куремса; Ізяслав Василькович полоцький – Михайло Хоробрит московський. В СПІ згадано ще багато інших князів, але кого слід розуміти під ними – Гумільов не пояснює.

Другий побічний аргумент – відсутність загрози для Русі з боку степу в 11 – 12 ст. Окрім наведеної вище цитати зі с. 235, Гумільов наполягає на цій відсутності в таких виразах:

"Наприкінці 12 ст. заклик до війни з половцями був неактуальним, тому що перевага Русі над половецьким степом зробилась очевидною […] Закликати в цей час народ до мобілізації просто безглуздо" [П, с. 232].

Київські князі, які в 2 половині 12 ст. робили мало не щорічні виправи проти половців, напевно, були іншої думки. Зрештою, перевага, якою б вона не була очевидною, ще не гарантує перемоги чи безпеки: згадаємо очевидну перевагу Росії над Кримським ханством в 17 ст. чи ще очевиднішу перевагу СССР над Німеччиною в 1941 р. [14] Це – яскравий приклад згаданої вище тези, що розуміння політичної ситуації вченим, який є нашим сучасником, може сильно різнитись від розуміння учасників подій. Зрештою, цілком неясно, чому треба було об’єднати весь степ, щоб загрожувати Русі. Загроза посилювалась щоразу, коли виникали половецькі об’єднання хоч невеликих розмірів; той факт, що сили Русі арифметично набагато перевищували сили половців, ще не гарантував автоматичної перемоги хоча б через те, що точок прикладання цих сил також було доволі (цей самий фактор діяв і у відносинах Китаю з хуннами, наприклад).

Далі Гумільов твердить, що в СПІ під видом битви на Каялі 1185 р. відтворена битва на Калці в 1223 р. – на тій підставі, що хід подій в обох випадках буцімто співпадає [П, с. 247 – 249]. Насправді різниця в ході подій настільки сильна, що в них немає **жодної** спільної риси, окрім того, що і там і там "наших побили".

Похвала смоленським князям Ростиславичам і заклик до них допомагати Ігорю, на думку Гумільова, недоречні для 12 ст., бо тоді Ростиславичі були найлютішими ворогами чернігівських Ольговичів [П, с. 253]. Насправді вони інколи ворогували, а інколи мирилися, прикладом чого може бути тривале співправління в Києві Святослава Всеволодовича з Ольговичів та Рюрика Ростиславича.

Проща Ігоря Святославича до церкви Богородиці Пирогощі в Києві [П, с. 256 – 257], на думку Гумільова, є антинесторіанським кроком, бо несторіани не шанували богородиці. На мою думку, згадка маловідомої церкви Пирогощі [15] – топографічний орієнтир (головна богородична святиня Києва – Печерський монастир).

Ворожість православних русичів до несторіан виводиться з того факту, що русичи вбили монгольських послів-несторіан; а несторіанство цих послів виводиться з того, що їх убили [П, с. 244, 248]. Так само дурість Туракини виводиться з того, що вона робила дурниці, а дурниці вона робила через те, що була дурна [П, с. 249].

Безпорадність Батия в часи правління Гуюка змальована дуже сильно:

> "Батий мав тільки 4 тисячі вірних монгольських вояків, котрих було явно недостатньо, щоб силою утримувати в покорі східну Європу з шестимільйонним населенням. Сподіватись на допомогу з метрополії він не міг, оскільки Гуюк шукав тільки його загибелі […] Великий князь Ярослав […] був отруєний Туракиною за доносом одного з бояр князя. Тоді сини загиблого, Олександр Невський та Андрій, відійшли від Гуюка і так активно підтримали Бату, що той в 1248 р. вже мав змогу вирушити походом на схід проти великого хана" [П, с. 151].
>
> "Руська допомога, завдяки якій Бату вийшов з боротьби переможцем […]" [П, с. 152].
>
> "[За Берке] хан, який сидів у Сараї, опинився в залежності від своїх підданих: руських, болгарських та половецьких" [П, с. 152].
>
> "Неборака Батий опинився володарем величезної країни, маючи всього 4 тисячі вірних вояків за наднапружених стосунків з центральним урядом. Про насильницьке утримання завойованих територій не могло бути й мови […] І тут Батий, чоловік тямущий та далекоглядний, почав політику загравання зі своїми підданими, зокрема з руським князем Ярославом Всеволодовичем та його сином Олександром […Після отруєння Ярослава] співчуття дітей загиблого князя перехилилось на бік Батия, і цей останній отримав забезпечений тил та військову допомогу, завдяки чому зміг виступити в похід проти великого хана" [П, с. 249 – 250].

Але все це, на мою думку, перебільшення, яке не має фактичних підстав. Вся ця гіпотеза спирається більше на красномовність автора, ніж на реальну імовірність. Але красномовністю можна "обґрунтувати" і протилежну гіпотезу; наприклад, перефразувавши Наполеона, можна сказати, що Батию Русь коштувала трьох дивізій: якщо вона у спілці з ним – щоб її захистити (від тих самих німців, про яких говорить Гумільов), а якщо вона проти нього – щоб її розбити (що й доказав в 1252 р., під час повстання кн.Андрія Ярославича) [16].

Зрештою, відсутність згадок про несторіанство в руських джерелах 1 половини 13 ст. Гумільов пояснює тим, що писати про загальновідому річ не було потреби й писати проти неї було небезпечно; а відсутність таких згадок в джерелах 2 половини 13 ст. він пояснює тим, що несторіанам, які приїжджали служити на Русь, треба було не афішувати свої розбіжності з православ’ям [П, с. 308]. Тут щось не те: в 1223 р. розбіжності між несторіанами та православними були, згідно його концепції, такими сильними, що призвели до кровопролиття, а через сто років вони вже такі незначні, що їх достатньо не афішувати, щоб ніхто нічого не помітив. На мою думку, не треба вигадувати дві нездалих причини замість однієї реальної: відсутність згадок про

несторіанство в обох випадках пояснюється тим, що ніякого виразного несторіанства у монголів не було.

Вся аргументація Гумільова не просто нестійна, а прямо якась хворобливо-помилкова. Недаремно Гумільов був сином Ахматової [17]: він наполягав на своєму, викликав опонентів на бій: "А що тут не так?" [П, с. 292].

До всіх цих недоречностей треба додати ряд фактичних помилок: Іпатіївський літопис буцімто написано в 1200 р. [П, с. 247] (насправді – в кінці 13 ст.). Аналізуючи оповідання цього літопису про віру монголів, Гумільов цитує: вони поклонялися сонцю та місяцю (**тобто небу** – поправляє Гумільов) [П, с. 246]. Далі Гумільов цитує, що монголи поклонялися "землі дияволу" [П, с. 246] і робить далекосяжні висновки з відсутності сполучника "і" між цими поняттями. Цей сполучник відсутній в Іпатіївському списку, але, як на гріх, присутній в Хлєбніковському [18]! Гумільов дуже впевнено пише, що боярин Федір Ярунович доніс на свого князя (Ярослава Всеволодовича) у своїх особистих інтересах [П, с. 250], але джерел своєї обізнаності не розкриває.

Ця частина книги Гумільова, яка – повторюся – не має жодного стосунку до основної теми праці – викликала різкі заперечення одного з лідерів совєтського "Слово"знавства Б.О.Рибакова, який переадресував Гумільову звинувачення у самообмані [19] (як на мене – цілком слушно).

Рибаков відмічає помилковість твердження Гумільова, що в 1185 р. Всеволод Велике Гніздо був ворогом Святослава київського та Ігоря сіверського; відмічає ряд помилок щодо Ярослава Осмомисла (Настасью спалили не в 1187 р., а в 1171 р.; в період 1171 – 1187 рр. Ярослав не був слабким [20] – інші князі боялися приймати його сина Володимира, тому що Ярослав на нього гнівався; невірно, що в 1187 р. бояри змусили Ярослава усунути Олега Настасьїча; насправді Ярослав змусив бояр присягнути, що вони вважатимуть Олега його спадкоємцем):

> "До Л.М.Гумільова дійшли якісь віддалені відомості з галицької історії, що були ним безнадійно переплутані" (с. 155).

Гіпотеза Гумільова, на погляд Рибакова, оперта на таких 4 тезах:

1. Троян – це несторіанська трійця;
2. Олег Гориславич – таємний єретик, Боян – його агент, що їздив до несторіан;
3. Див СПІ – монгольське божество;
4. князь Ігор – борець проти несторіан (с. 156).

Теза 1 проголошена, але не доведена. З відліком Троянових віків від Ефеського собору не можна ані погодитись, ані заперечити. Щодо тези 2 зауважено, що Олег в 1078 р. не був другим за значенням князем (лише сьомим); несторіанство його нічим не доведене. Щодо тези 3 зауважено, що *Мислене древо* – образ, властивий не тільки монголам. Див – це, мовляв, монгольський "земледиявол":

> "Л.М.Гумільов ґвалтує текст і створює якогось нечуваного 'земледиявола' […] Але ж такої істоти в самому тексті літопису немає […] Він скомбінований Гумільовим з кінця однієї фрази та з початку іншої" [с. 157].

Теза 4 оперта на паломництві Ігоря до Пирогощі. На думку Рибакова:

1. Ігор їздив до Києва не на прощу, а по допомогу; Пирогоща згадана в СПІ як топографічний орієнтир;

2. як у літописі, так і в СПІ говориться і про горе Сіверщини, і про радість від визволення Ігоря;

3. з літописної повісті про похід 1185 р. Ігор виступає як дуже побожна людина, його "сварка" з богородицею нічим не доведена.

> "Спроба переносу СПІ в середину 13 ст. не виправдана й абсолютно нічим не доведена [...] жахливе фальшування літописів [...] недобросовісна підтасовка історичних джерел. Читання руського розділу книги Л.М.Гумільова уповні можна назвати мандрівкою до вигаданого царства.
>
> Це не подолання самообману, а спроба обдурити всіх тих, хто не має змоги заглибитись у перевірку фактичної основи 'осяянь' Л.М.Гумільова" [С. 158 – 159].

Підсумок цієї історії не дуже втішний: Гумільов, намагаючись просунути науку вперед, влаштував скандал [21] і привернув-таки до себе увагу, але вивчення СПІ він вперед не посунув і тільки набув слави скандаліста. Поки він займався давніми тюрками та хуннами, він залишався в руслі академічної традиції, і критикувати його було справою нелегкою, бо треба було знати першоджерела, значна кількість яких введена в російську науку тим-таки Гумільовим (див. екскурс "Час написання книг Л.М.Гумільова"). Відповідно до цього і слава його була обмежена, але міцна й доброякісна. Коли ж він вийшов на незвичне для себе поле історії давньої Русі, він опинився в колі фахівців, які володіли першоджерелами не гірше від нього і могли розібрати його погляди по суті. Гумільов опинився в стані людини, яка заблукала на Хрещатику – вийшла з Центрального універмагу і не знайшла Центрального гастроному [22]. Ця слава йому дуже зашкодила, оскільки про невідоме судять по аналогії з відомим (коли він про відоме нам "Слово" такі дурниці пише, то де гарантія того, що він не писав таких самих дурниць про тюрків, тільки що викрити це важче, бо джерела нам невідомі).

В своїх пізніших працях Л.М.Гумільов сам відмовився від своєї невдалої революції; окрім відзначених вище змін поглядів на окремі деталі СПІ, він повертався до теми "половці, монголи та Русь" в статті "Давня Русь і кипчацький степ в 945 – 1225 рр." (1980 р.) та в книзі "Давня Русь і Великий степ" (1987 р.). В цих роботах він продовжує наполягати на тезах праці 1970 р. (відсутність загрози для Русі з боку половців, необхідність союзу Русі з Ордою проти німців тощо), але не згадує в цьому контексті "Слово о полку Ігоревім"; і навпаки, згадки "Слова" в цих роботах не пов’язані з монголами [23]. Але на репутацію Гумільова як фантазера ці обережні самоспростування не вплинули.

Погану послугу Гумільову роблять, на мій погляд, його симпатики і популяризатори, коли пишуть:

> "Запеклі дискусії та ряд робіт виникли під впливом оригінальних і поки що ніким не спростованих поглядів Гумільова на час написання великого епосу та його авторства [...] Вся антигумільовська полеміка пішла у пісок, не досягнувши наукового ефекту" [*Куркчи А.* Комментарии. – П94, с. 450, 471].

Ця історія з псевдовідкриттям Гумільова в "Слові о полку Ігоревім" серйозно підважила його авторитет як історика і сприяла легковажному ставленню до його теорії етногенезу.

Примітки

[1] *Творогов О.В.* "Слово о полку Игореве": краткая тематическая библиография. – "Исследования Слова о полку Игореве", Лг., Наука, 1985 г., с. 263.

[2] *Горский А.А.* Проблема даты создания "Слова о полку Игореве". – там само, с. 29 – 37.

[3] *Баскаков Н.А.* Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве". – М.: Наука, 1985 г. – 207 с.

[4] Словарь книжников и книжности Древней Руси: 11-1 половина 14 вв. – Лг.: Наука, 1987 г. – 493 с. (статті "Автор Слова о полку Ігоревім", "Слово о полку Ігоревім").

[5] *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М.: Наука, 1975 г. – 519 с.

[6] Баскаков вважає перспективними дві гіпотези: "хіни" = "фіни"; "хунни" => "хіни" (*Баскаков Н.А.*, с. 120 – 123). Гумільов категорично заперечував останню гіпотезу, але Баскаков не знайшов потрібним розглядати його філологічні аргументи.

[7] Буває, що завойовники накидають завойованим народам свою назву як політичну, але не буває, щоб завойовник приймав ім'я переможеного. Оскільки перемогли монголи, то чжурчженів могли звати політичною назвою "монголи", але не навпаки.

[8] Тобто Гумільов приєднується до гіпотези Меліоранського (1902 р.).

[9] Пізніше Гумільов сам відмовився від цього тлумачення: "*На південних схилах Алтаю кочували карлуки [...] Їх мечі згадані в СПІ – 'мечі харлужні'*" [Т, с. 168], тобто назва походить від етноніму, а не від особливостей техніки виготовлення (тобто тепер Гумільов підтримує гіпотезу Тогана (1936 р.) та Зайончковського (1949 р.)). Питання про те, чи були у карлуків саме мечі, а не шаблі, полишаю на розгляд спеціалістів. Сучасний стан справ з тлумаченням цього слова див. *Баскаков Н.А.*, с. 163 – 167.

[10] Баскаков рішуче вважає, що "деремела" не є тюркізмом (*Баскаков Н.А.*, с. 119).

[11] Не можу не зауважити, що існування виразу "сім мішків гречаної вовни" ще не доводить існування спеціальної "арифметики гречаної вовни".

[12] Заява про відсутність значення походу 1185 р. розрахована тільки на збурення читача і спростована самим автором: "*Дійсно, похід 1185 р. потягнув за собою політичний занепад Сіверської землі та забезпечив гегемонію на Русі Суздальському князівству*" [П, с. 256]; "І в 12 ст., похід Ігоря, попри його незначність, був переломним моментом в історії боротьби Ольговичів з Мономаховичами" [П, с. 257].

Щодо "незначності" зауважу: 1. за всю історію русько-половецьких воєн це був **єдиний випадок**, коли половці оточили і повністю знищили руське військо; 2. за всю історію русько-половецьких воєн це був **єдиний випадок**, коли половці полонили в бою руського князя (точніше, навіть чотирьох князів, але ні до того, ні після того їм не вдавалось полонити навіть одного князя). Мій висновок: це була **найбільша поразка**, яку Русь зазнала в усіх своїх війнах від 944 до 1223 року.

[13] *Салтыков-Щедрин М.Е.* Уличная философия. – *Салтыков-Щедрин М.Е.* Собрание сочинений в 20 тт., 1970 г., т. 9, с. 73.

[14] Ігор Бунич оцінює її загалом як триразову (*Бунич И.* Операция "Гроза". – Спб.: Облик, 1994 г., тт. 1 – 2).

[15] Ще в кінці 19 ст. вчені сперечались – що це за церква і де вона знаходилась; питання з'ясувалось за останні сто років.

[16] До речі, в 1967 р. сам Гумільов з приводу відносин переможців-тюркютів та переможених согдійців писав: "*Припустити наявність тиску підкорених на своїх завойовників більш ніж тяжко*" [ДТ, с. 45]. Чому це не застосувати до Батия?

[17] Лідія Чуковська у своїх записках неодноразово відмічає дивну здатність Ахматової із залізною послідовністю розвивати висновки й наслідки з фактів сумнівних або просто вигаданих. І.Берлін: "*Мені здавалось, що Ахматова будувала на догматичних передумовах теорії та гіпотези, які вона розвивала з виключною послідовністю й ясністю*" (*Найман А.Г.*, с. 289). Н.В.Гумільова згадувала: "*В нашу відсутність рукописи з його домашнього письмового стола зникали. Правда, потім ті ж невидимки їх повертали, але не завжди на потрібне місце*" [ЭС, с. 7] – і цю напасть Гумільов успадкував від матері.

[18] Літопис Руський / переклав Л.Махновець. – К.: 1989 р., с. 405, де це злощасне "і" виділене курсивом як узяте з Хлєбніковського списку.

[19] *Рыбаков Б.А.* О преодолении самообмана: по поводу книги Л.Н.Гумилёва "Поиски вымышленного царства". – ВИ, 1971 г., № 3, с. 153 – 159. 2 вид.: *Рыбаков Б.А.* Из истории древней Руси. – М.: 1984 г., с. 132 – 139. 3 вид.: gumilevica.kulichki.net. Розглядаючи дискусію Рибаков – Гумільов, слід пам'ятати, що критична стаття Рибакова присвячена тільки поглядам Гумільова на СПІ і геть не торкається решти книги "Пошуки вигаданого царства".

[20] З відомих мені авторів лише О.Ільїн схвалює цю тезу Гумільова (*Ільїн О.* Пакт "Катерина_2 – Йосиф_2" та "Слово о полку Ігоревім". – Сіверянський літопис, 1996 р., № 4, с. 57). На думку Ільїна, СПІ – агітаційна стаття 1780-х років, якою Катерина_2 хотіла заманити Йосипа_2 до антитурецької спілки. Як не пригадати зраду в повітовому місті та висновок: "Да, оба пальцем в небо попали".

[21] "*Скандал у нас є поки що єдиним двигуном думки громадської та літературної*" (*Салтыков-Щедрин М.Е.* Литература на обеде. – *Салтыков-Щедрин М.Е.* Собрание сочинений в 20 тт., 1970 г., т. 9, с. 58).

[22] Сучасні кияни не побачать тут жарту, бо Центрального гастроному на Хрещатику вже немає. Центральний універмаг ще стоїть. Примітка 2004 року.

[23] Наприклад: "*Оцінки [автора СПІ] часто оперті на особистих симпатіях автора, його зв'язках, смаках та цілях, які нам, його нащадкам, невідомі*" [ДР, с. 325]. А в 1970 р. Гумільову були відомі як симпатії, так і цілі автора.

Концепція відносин Русі та Золотої Орди

Найбільшого розголосу серед громадськості набули нестандартні погляди Гумільова на відносини Золотої Орди та Русі. Замість звичної концепції "іга" Гумільов пропонував концепцію "симбіозу", який тривав до 1312 р. або навіть до кінця існування Золотої Орди.

В.О.Чівіліхін насипався на Гумільова в художньо-публіцистичному творі "пам'ять", який друкувався в журналі "Наш современнік" в 1980 р. (потім були окремі видання). Гумільов намагався надрукувати відповідь, але журнали "Наш современнік", "Вопроси історії" та "Дружба народов" відхилили його статтю [ЭБЗ, с. 636 – 637] [1]. В 1988 р. я написав докладну статтю, присвячену історичним

поглядам Чівіліхіна (зокрема, і його звинуваченням на адресу Гумільова), яку журнал "Дружба народов" відхилив в 1989 р. [2] Охочі можуть прочитати її в додатку до роботи.

В 1985 р. вийшла книга В.Л.Єгорова, в якій він двічі цитує Гумільова.

Перше висхідне твердження Гумільова:

> "Хан, що сидів у Сараї, опинився в залежності від своїх підданих – руських, болгарських та половецьких. Таким чином, виник сімбіоз зайд та тубільців, доба продуктивного співіснування, яка тривала до 14 ст. За цей час Русь устигла зміцніти та посилитись, тому що Золота Орда стала заслоном Русі зі сходу" [П, с. 152 – 153].

Зауваження Єгорова:

> "В окремих працях до останнього часу трапляються судження про якісь позитивні аспекти наявності монгольської держави в Європі та її впливу на Русь. Як приклад можна навести погляд Л.М.Гумільова про те, що Золота Орда слугувала Русі прикриттям від нападів зі сходу, причому в результаті цього 'Русь устигла зміцніти та посилитись'. Таке твердження засноване на явному історично-географічному непорозумінні, бо зі сходу на Русь ніхто й не намагався нападати" [3].

Відповідь Гумільова:

> "Якби не героїчний опір степовиків, Хубілай привів би на Русь військо з китайців […] Завдяки тому, що степ устояв, війська імперії Юань обернулись на південь, у гірські джунглі за Янцзи […] Монголи та ойрати затримали наступ китайців на північний захід до 18 ст. За цей час Росія встигла зміцніти та установити твердий кордон. А якби манчьжуро-китайці вирушили на захід в 12 ст., не зустрічаючи опору? Вони досягли б Волги та Дніпра в той час, коли Київська Русь розпалась і втратила здатність до опору […]
>
> То як же можна стверджувати, що небезпеки для Росії на сході не було? Тимуру потрібні були кошти для утримання армії […] Росія була багата, її південно-східний кордон був відкритий для нападу, але подальший наступ на Росію йому довелось зупинити, тому що в його тилу татари продовжували опір" [Нева, 1988 г., № 4, с. 199] [4].

Друге висхідне твердження Гумільова:

> "Назва чжурчженьської імперії 'Кинь' – 'золота' […] В 14 ст. назва 'хинове' була закріплена за золотоординськими татарами […] Ніяк не можна пояснити руську назву Синьої Орди – 'Золота Орда'. Це буквальний переклад китайського слова 'Кинь' (сучасне Цзинь)" [П, с. 236 – 237].

Зауваження Єгорова:

> "Спроби Л.М.Гумільова шукати корені назви 'Золота Орда' в перекладі китайського терміну 'Цзинь', який стосувався імперії чжурчженів 12 – 13 ст. і який в подальшому (та ще в 16 ст.) буцімто був перенесений на державу, засновану Бату, виглядають дуже непереконливо і надумано" [5].

Відповідь Гумільова:

> "Топоністом я назвав Вас тому, що історики і географи враховують у слова зміст, а Ви тільки звук (фонему)" [Нева, 1988 г., № 4, с. 199].

Ми бачимо, що Гумільов дуже уважно збирав відгуки на свої праці, і нерозуміння Єгоровим його твердження про заслон від сходу спонукало Гумільова дати ширші пояснення на цю тему (я зараз не розглядаю питання про те, хто мав

рацію в цьому спорі). Своє трактування назви Золотої Орди він не пробував боронити, як і всі інші безоглядно фантастичні припущення, висловлені в главі "Спроба подолання самообману" з книги "Пошуки вигаданого царства" (докладніше про це в розділі "Самообман та спроби його подолання").

В 1988 р. про свою незгоду з концепцією симбіозу Русі з Ордою заявив відомий палеоботанік Н.О.Хотинський [6]. Він не подає власних аргументів – просто не можна так говорити, і все. Зате дуже цікавими є його спостереження над спадкоємністю ідей Л.М.Гумільова від ідей славного теоретика слов'янофільства М.Я.Данилевського. Сам Гумільов ніколи не признавався до цього впливу Данилевського, тому ці спостереження варті уваги і розвитку. Зокрема, Хотинський вважає, що ідея корисності Орди для Русі походить від Данилевського. Друга точка незгоди Хотинського з Гумільовим – твердження останнього, що монголи, які втекли від Узбека на Русь, стали ядром московського війська на Куликовому полі [7]:

> "Присутність в складі русского війська на Куликовому полі кількох сот чи тисяч 'іноплемінних' представників не може затушувати національний характер перемоги русских" (с. 125).

Переклад цього твердження з російської мови на українську викликає незборимі труднощі: москвичі 1380 р. – це вже не "руські" (розпад Русі в 14 ст. – доконаний факт) і ще не "росіяни" (цей етнос тільки утворювався). Хотинський не відчув цієї складності і бадьоро ототожнив цих москвичів з сучасними росіянами [8]. А Гумільов поставив собі за мету вказати, кого слід вважати росіянином (того, хто вів себе як росіянин, зокрема на Куликовому полі; монгольське чи інше походження тут не важить).

В 1991 р. вийшла друком невеличка брошура В.А.Кучкіна [9], в якій відомий історик спростовує невірні погляди на "іго", що з'явились у перестроєчній пресі (1988 – 1989 рр.). Праці Л.М.Гумільова тут не розглядаються, головним об'єктом критики є нарис Бориса Васильєва "Люби Россию в непогоду". Але я, як той салтиковський персонаж, котрий за запахом міг визначити складові частини будь-якого фаршу – теж можу визначити походження критикованих поглядів. Васильєв твердив: Русь – васал Золотої Орди; Олександр Невський – побратим Сартака, допоміг Батию в боротьбі за владу. Золота Орда захищала зовнішні кордони Русі від хрестоносців. Не ординське "іго", а союз з Ордою визначили особливий шлях Росії.

Ясно, що Васильєв не сам все це придумав, а прочитав у Гумільова, концепцію якого він популяризує. Кучкін у своїй відповіді не збирався робити нових історичних відкриттів, а тільки підсумовує вже висловлені погляди. Монголи знищили державу та сам етнос тангутів (с. 9) [10], нападали на Цзинь з 1211 по 1234 рр. за власним бажанням (с. 10), їхня надзвичайна жорстокість підтверджена не тільки руськими, а й мусульманськими, вірменськими та католицькими джерелами (с. 15 – 16), ця жорстокість "*породила у середньовічних християнських істориків і богословів переконання в тому, що ці завойовники є синами диявола і вийшли з пекла*" (с. 17); Олександр Невський допомоги від татар ані в 1240, ані в 1242 роках не одержав (с. 18), в жодному джерелі не йдеться ані про усиновлення Олександра Батиєм, ані про побратимство Олександра і Сартака [11] (с. 7) – це чиста вигадка. Висновок: монголо-татарське нашестя не знищило давньоруський народ як тангутів, але вплив його – вповні негативний, воно відкинуло розвиток назад (с. 28). Кучкін заперечує найбільш "колючі" висновки Гумільова, не розглядаючи його аргументації й не

розуміючи значення етногенетичної теорії Гумільова, на яку ця аргументація спирається.

Українські вчені також зробили внесок:

> "Концепція Антоновича-Грушевського [яка применшувала роль монголо-татарського розорення Русі], вже на той час не поділялась більшістю істориків, а при сучасному рівні історичної науки не витримує скільки-небудь серйозної критики. І тим не менше дещо подібне запропонував нещодавно в одній із своїх праць Л.М.Гумільов […] Руйнівні наслідки походу Батия, як вважає ЛМГ, сильно перебільшені […] Не наводячи ніяких доказів, він стверджує, що в північно-східній Русі постраждало лише декілька міст […] Про розгром південної Русі ЛМГ просто промовчує […]
>
> Методи дослідження й висновки, до яких дійшов ЛМГ, були піддані докладному розгляду в статті Б.О.Рибакова 'Про подолання самообману' [Цю статтю Толочко визнає повністю слушною, а погляди Гумільова – нестійними]" [12].
>
> "Серед сучасних істориків різко виділяються погляди видатного російського вченого Л.М.Гумільова, який практично відкидає всі свідоцтва археологічних та письмових джерел про розорення Русі ордами кочовиків […] Вчений ідеалізував 'мирний симбіоз' Русі з Золотою Ордою, доводив, що найкращою політикою для руських земель було тісне співробітництво із золотоординськими ханами" [13].

В 1998 р. вийшов цікавий збірник "Слов’яни і кочовий світ", який приніс декілька нових причинків до засвоєння творчості Гумільова. З приводу золотоординської концепції Гумільова висловився С.А.Іванов:

> "Євразійці переглянули традиційний погляд на наслідки татарського завоювання для руської історії. Згідно їх концепції, Русь засвоїла 'техніку монгольської державності' […] Але все ж євразійці не ставили під сумнів шкідливості іга як такого.
>
> Лише Л.М.Гумільов довів концепцію до логічних наслідків і став стверджувати, що ні про яке завоювання говорити взагалі не випадає […] Побудови Гумільова багато разів піддавались критиці, але ясно, ця його ідея викликала найбільше несприйняття. Чівіліхін і Рибаков, Кузьмін і Лурьє – всі намагалися продемонструвати неспроможність даної концепції. Слід визнати, що весь критичний вогонь вівся мимо цілі: якщо читати твори Гумільова підряд, то стане ясно, що він зовсім не мав на увазі, що під час монгольських набігів не гинули люди, не горіли села. Він визнає, що з татарське іго з побутової точки зору сприймалось як лихо. Просто ця точка зору є 'обивательською' […] Обиватель – це людина, яка не розуміє вищих провіденційних цілей 'пасіонарія' […] Можливо, без монголів жилося б спокійніше, але духовна шкода від підпорядкування 'латинству' незрівнянно гірша за будь-яке татарське іго – ось смисл концепції Гумільова" [14].

Цей виклад слід визнати порівняно точним [15]; звичайно, складати в одну купу Рибакова і Чівіліхіна не варто, але важливим є інше. Іванов правильно наголошує, що концепція Гумільова стосується вищого рівня узагальнення, ніж конкретні факти. Рівень конкретних одиничних спостережень – це "обивательський" рівень, а рівень наукового узагальнення – це вищий рівень. Глузувати з приводу такого розмежування неправильно – воно об’єктивно існує, і на нього треба зважати. Нічого

яснішого і наочнішого за учення, що Земля є плоскою, а Сонце обертається довкола неї, ніколи не існувало – і тим не менше така точка зору є обивательською (без лапок), а науковою є геліоцентрична система. Тому Іванов цілком даремно закидає Гумільову зневагу до обивателів.

Поділяє багато пунктів Гумільова інший автор цитованого збірника статей – І.О.Князький:

> "Зіткнення Русі з хозарами, печенігами, половцями не носили рокового характеру […] Мирні, дружні стосунки не виключались, а на початку 13 ст. навіть превалювали […] Кочівницькі набіги не загрожували незалежності Русі […]
>
> Не можна не погодитись з Л.М.Гумільовим, що руські люди Київської Русі та Московського царства – два різних народи, і причина тому – Золота Орда" [16].

Л.А.Мишеєва, розглядаючи роль Першого тюркського каганату, солідаризується з висновками Гумільова (в книзі "Давні тюрки"), що каганат був сполучником між двома кінцями Євразії, що він приймав активну участь в візантійсько-іранській боротьбі (нагадаю, що Гумільов називав ці події світовою війною 6-го століття), що через каганат рухались не тільки матеріальні цінності (функціонував Шовковий шлях), але й філософсько-релігійні концепції [17].

Відомий археолог В.В.Седов своє повідомлення присвятив Руському каганату середини 9 ст. На його думку, в існуванні такого каганату не може бути ніяких сумнівів [18]. Нагадаю, що вперше ідею існування такого каганату докладно розвинув Л.М.Гумільов ("Давня Русі і Великий степ").

Славний дослідник Золотої Орди Г.О.Федоров-Давидов, описавши недоліки у вивченні Золотої Орди, висновує:

> "Таке негативне ставлення до золотоординської тематики викликало реакцію і породило надумані концепції про російсько-монгольський союз, татарсько-російське і тюрксько-російське об’єднання Євразійського регіону, які воскрешали теорії географічного детермінізму і ’євразійства'." [19]

Все це – без згадок про існування Гумільова, але нам, професіоналам, видно, звідки такі пісні узяті.

Розглядаючи підсумок боротьби Гумільова проти монголо-татарського іга, слід визнати, що причиною дражливості опонентів була скоріше словесна оболонка ідей, аніж самі ідеї. Те, що слабкий мусить прихилятись до когось із сильніших сусідів – незаперечно (так і сучасна Україна знайшла собі пана в особі Сполучених Штатів Америки, коли Росія підупала на силі). Те, що руські князівства в 13 ст. виявились слабкими – теж незаперечно. Але відверто сказати, що в 13 ст. була слабкість, ані Гумільов, ані його опоненти не наважились, і тому в ході дискусії вони вражають тінь свого опонента, а не власне опонента. Те, що підкорення католицькому суперетносу було б згубним, – знову-таки незаперечно, але Русь 13 ст. була врятована від німецького завоювання не монголами, які з німцями ніколи не воювали, а опором прибалтійських народів, в першу чергу Великого князівства Литовського, які бились з німцями день у день і рік у рік. А для справжнього російського імперіаліста-державника визнати, що він чимось зобов’язаний якимсь литовцям – це вдвічі гірше за татарське іго.

Тому словосполучення "татарське іго" вигідне всім: одним для того, щоб мовчати про власну слабкість, а говорити тільки про силу ворога; а другим для того,

щоб наголосити виключно на власних заслугах у справі здобуття незалежності і не говорити про певну міжнародну констеляцію, в якій ця незалежність була завойована [20].

Примітки

[1] Пізніше "Наш современнік" виправився і в 1991 р. устами свого кореспондента заявив: "*Сьогодні Ви [тобто ЛМГ] представляєте єдину серйозну історичну школу в Росії*" [Р, с. 23]. "*У нас же середини не знають – або в морду, або ручку пожалуйте*" – зауважив Салтиков-Щедрін. Ось і журнал, заїхавши спочатку "в морду", цілує ручку і вигадує "школу" Гумільова, якої насправді не було.

[2] Але цей журнал надрукував 4 статті самого Гумільова. Що попові можна, то дякові зась.

[3] *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в 13 – 14 вв. – М.: Наука, 1985 г., с. 5.

[4] Аналогічно він висловився в 1987 р. без зв’язку з Єгоровим: "*Хани, що сиділи на нижній Волзі, припинили подальше вторгнення у східну Європу азіатських кочівників, прибічників династії Юань*" [Р, с. 327].

[5] *Егоров В.Л.*, с. 154.

[6] *Хотинский Н.А.* Ковыль-трава на Куликовом поле. – М.: Мысль, 1988 г., с. 84 – 85.

[7] Окрім наведених вище місць із "Пошуків вигаданого царства", Гумільов повторив цю тезу в 1990 р. [Р, с. 155] та в 1992 р. [Р, с. 171] – там серед утікачів з’являються навіть "чингисиди", але не названо жодного імені. Думаю, що це – фантастика.

[8] Звичайно, не він перший і не він останній: це загальна хвороба російського менталітету.

[9] *Кучкин В.А.* Русь под игом: как это было? – М.: Панорама, 1991 г. – 29 с.

[10] "*В 1237 р. монголи завоювали царство Тангут, але рукописи Хара-Хото на тангутській мові датуються 13 – 14 ст. Коли ж в 1405 р. китайці імперії Мин зайняли тангутську землю, тангутів більше не стало*" [Р, с. 127] – писав Л.М.Гумільов.

[11] Гумільов писав про "*дружбу Олександра з Сартаком*" [Р, с. 170].

[12] *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности: 12 – 13 вв. – К.: Наукова думка, 1980 г., с. 209. Автор має на увазі перше видання "Пошуків вигаданого царства" (с. 192, 194, 328 – 329).

[13] *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва 13 – с.16 ст. – К.: 1996 р., с. 37 – 38. Тут маються на увазі та сама 194-а сторінка "Пошуків…" та книга "Давня Русь і Великий степ" (М.: 1989 р., с. 450, 507, 508). Івакін вказує також, що критичні зауваження щодо Гумільова висловив П.П.Толочко у книзі "Древний Киев" (К.: 1983 г., с. 275 – 280). Насправді на цих сторінках міститься розділ "Київ і монголо-татарське нашестя", де Гумільов не згаданий. Отже, ця бібліографічна вказівка помилкова.

[14] *Иванов С.А.* Взаимоотношения Руси и степи в концепциях евразийцев и Л.Н.Гумилёва. – "Славяне и кочевой мир", М., 1998 г., с. 52 – 53.

[15] 1. Про засвоєння техніки монгольської державності почали говорити не євразійці, а М.М.Карамзін (див.: *Карамзин Н.М.* История государства Российского, т.

5, гл. 4). 2. Гумільов писав не тільки і не стільки про духовну шкоду від латинства, скільки про небезпеку фізичного винищення східних слов’ян від католицької навали. А що така небезпека реально існувала – то згадаймо хоча б прусів і ятвягів: від прусів після нашестя цивілізаторів і входження до європейської спільноти лишилась тільки назва німецької держави Прусія, а від ятвягів і того не лишилось. Так що гітлерівський план "Ост" збудовано на міцній традиції.

[16] *Князький И.О.* Русь и кочевники: этапы взаимоотношений. – "Славяне и кочевой мир", М., 1998 г., с. 65, 67.

[17] *Мишеева Л.А.* Кочевники восточноевропейских степей эпохи раннего средневековья в системе трансевразийских торговых коммуникаций. – "Славяне и кочевой мир", М., 1998 г., с. 83 – 87.

[18] *Седов В.В.* Русский каганат середины 9 в. – "Славяне и кочевой мир", М., 1998 г., с. 122 – 124.

[19] *Федоров-Давыдов Г.А.* Современное состояние изучения Золотой Орды. – "Славяне и кочевой мир", М., 1998 г., с. 158а.

[20] Поясню додатково: якщо іго – татарське, то й незалежність здобувається у боротьбі проти татар; а німецький натиск на Схід нібито ні при чому.

Відгук на загальну теорію етногенезу

Дискусія 1970 р.

Спочатку була дискусія. По мірі розробки теорії етногенезу перед Гумільовим постала проблема – як оприлюднити результати своїх досліджень. Читач може не зрозуміти – як то з такої дрібниці може виникнути "проблема", і чим далі ми будемо віддалятись від злочинної імперії зла під назвою СССР, тим менше буде розуміння суті "проблеми". А полягала "проблема" в тому, що в СССР не можна було подати до друку жодної праці, що суперечила б офіційно встановленим поглядам. В природничих науках було трохи легше, бо там політбюро не поспішало висловитись щодо лазерів чи ефекту Месбауера (хоча й там мали місце наїзди комуністичного начальства на біологію, кібернетику та обчислювальну техніку, "ідеологічно шкідливий" резонанс в хімії та ін.). У суспільних же науках вважалось, що всі відкриття вже зроблені комуністичними богами Марксом, Енгельсом та Леніним, і все, що хоч трошки їм суперечило, беззастережно відкидалось.

В цих умовах Гумільов та його прихильники розробили цілий хитромудрий план – як обдурити комуністичне керівництво. План був такий:

1. статтю Гумільова треба було надрукувати в природничому журналі;

2. статтю треба надрукувати в порядку дискусії;

3. до статті Гумільова треба додати статтю-паротяг, написану кимось із начальства;

4. треба запросити деяких вчених прийняти участь в дискусії.

Дискусія в совєтській науці – річ абсолютно протиприродна і нечувана. Совєтське наукове керівництво вважало, що всі наукові праці розподіляються на правильні та неправильні; правильні можна друкувати, а неправильні треба відкидати, дискутувати ж в будь-якому разі нема потреби. Тим не менше журнал "Природа" згодився провести на своїх сторінках дискусію по статті Гумільова, і директор Інституту етнографії АН СССР Ю.В.Бромлей згодився виступити як "паротяг". Дискусія відбита в таких статтях:

Гумилёв Л.Н. Этногенез и этносфера. – Природа, 1970 г., № 1, с. 46 – 55; № 2, с. 43 – 50;

Бромлей Ю.В. К вопросу о сущности этноса. – Природа, 1970 г., № 2, с. 51 – 55;

Семевский Б.Н. Взаимодействие системы "человек-природа". – Природа, 1970 г., № 8, с. 74 – 75;

Дроздов О.А. Этнос и природная среда. – Природа, 1970 г., № 8, с. 75 – 76;

Куренной В.Н. Пассионарность и ландшафт. – Природа, 1970 г., № 8, с. 76 – 77;

Козлов В.И. Что же такое этнос? – Природа, 1971 г., № 2, с. 71 – 74;

Кузнецов Б.И. Проверка гипотезы Гумилёва.–Природа, 1971 г., № 2, с.74 – 75;

Артамонов М.И. Снова "герои" и "толпа"? – Природа, 1971 г., № 2, с. 75 – 77;

Ефремов Ю.К. Важное звено в цепи связей человека с природой. – Природа, 1971 г., № 2, с. 77 – 80;

Гумилёв Л.Н. Этногенез – природный процесс. – Природа, 1971 г., № 2, с. 80 – 82;

Бромлей Ю.В. Несколько замечаний о социальных и природных факторах этногенеза. – Природа, 1971 г., № 2, с. 83 – 84.

Оскільки погляди Гумільова, викладені в чільній статті дискусії, докладніше і чіткіше повторені в його пізніших книгах, то дана стаття має для нас інтерес історіографічний; натомість відгуки на неї є дуже показовими, оскільки вони є першими враженнями (та й взагалі критичних зауважень по теорії Гумільова надруковано небагато).

Для дискусії потрібно щонайменше дві точки зору. Друга представлена в статті Бромлея:

> "Відправною точкою для всіх уявлень про різні види етнічних спільнот в кінцевому рахунку є антитеза 'ми' – 'вони' [с. 51]".
>
> До етнічних звичайно відносять такі розрізнювальні властивості [спільноти], для яких характерні стійкість та наочність" [с. 52].
>
> До таких суттєвих властивостей слід віднести расові ознаки та групові особливості діяльності (культуру). Основа механізму стійкості та відтворення спільних рис діяльності – психічні стереотипи [с. 53]. Психічний склад етносу реально існує, але його важко уловити із зовнішніх проявів [с. 54].

"Етнос можна визначити як сукупність людей, які мають спільні, відносно стабільні особливості культури і відповідно психічного складу, а також об'єднані свідомістю своєї єдності та ендогамією" [с. 55].

Отже, Бромлей прагнув уточнити феноменологічне визначення етносу (тобто таке, що спирається на безпосередні спостереження; звідси його вимога, щоб етнічні риси були наочними). Важливою спільною точкою з поглядами Гумільова є визнання істотності протиставлення "ми – вони"; але абсолютно неприйнятним для Гумільова (і невірним по суті, як мені здається) є віднесення самосвідомості єдності до числа етнічних ознак. З цими феноменологічними визначеннями етносу Гумільов буде сперечатись весь час.

Виступ Семевського мав дуже загальний і в цілому прихильний до Гумільова характер:

"Стаття Л.М.Гумільова – нове слово в науці. Вона ставить дуже цікаве і складне запитання, яке до цього часу не досліджувалось [...] Треба побажати, щоб Л.М.Гумільов продовжив свої дослідження і, зокрема, глибоко проаналізував вплив соціально-економічних факторів на етногенез і етносферу" [с. 75].

В такому ж дусі, але більш конкретно виступив Дроздов:

"Недостатньо обґрунтовано твердження Л.М.Гумільова про незалежність етногенезу від факторів економічного розвитку. Аргументи, що наводяться автором, показують відсутність жорсткої взаємної детермінованості обох груп факторів, але ніяк не відсутність зв'язку між ними.

Приклади прогресивної ролі національно-визвольного руху, поруч із реакційністю деяких груп буржуазії, добре відомі, а це промовляє за тим, що суспільні умови істотно впливають на етногенез" [с. 75].

В.Куренний в своєму виступі схвально оцінив працю Гумільова і запропонував певне доповнення:

"Постановку питання про необхідність створення етнічної історії людства можна тільки вітати.

Те, що етнос явище не соціальне – нам зрозуміло [с. 76].

Концепція пасіонарності, запропонована Гумільовим, вперше вносить ясність у питання про причини виникнення етносів та дозволяє в подальшому розробляти питання на цілком реальній та конкретній основі.

Народ пізнається й пізнає себе через символи, а не тільки через акції [...] Символи – його етнічне обличчя, оскільки відбивають його етнічну сутність [...] Стереотип поведінки назовні проявляється у підтриманні та зберіганні тих символів, які йому притаманні і через які він визначає сам себе як 'ми' на відміну від 'них' [с. 77]."

Мені здається, що ця пропозиція розглянути роль символів є слушною, але вона не була сприйнята Гумільовим.

Найбільш жорстке несприйняття поглядів Гумільова висловив В.І.Козлов:

Концепція Л.М.Гумільова є географо-психологічною. За Гумільовим, виникнення етносів відбувається лише у певних географічних районах. "В результаті умоглядних побудов Л.М.Гумільова сотні народів світу опиняються неначе в положенні незаконнонароджених.

Перша і основна посилка наших міркувань про етнос – що він відноситься не до біологічних, а до соціальних категорій [с. 71].

В дійсності етнічні процеси – це різновид соціальних процесів.

Друга посилка – соціальне життя людей не зводиться до етнічного; етнос є лише одним з видів соціальної спільності", Гумільов же розглядає етнос як єдиний вид спільності людей.

"Етнічні зв’язки, які грали життєво важливу роль на первісно-общинній стадії, у ранньокласових формаціях сильно послаблюються […] Етнос поступається своєю роллю державі [с. 72]. Етноси відроджуються при капіталізмі; буржуазія розвиває ідеологію націоналізму для успішної конкуренції [с. 73].

Етнос – соціальна спільнота людей, яка склалась історично". Головне в їх формуванні – спільність території та мови. Вплив природних умов не є визначальним. Національна самосвідомість – стійка ознака етнічної приналежності. Класики марксизму-ленінізму пророкували злиття націй [с. 74].

Свій погляд Козлов висловив гранично чітко: етнос – це соціальне явище, і це настільки ясно, що навіть нема про що дискутувати. Його погляд є повністю марксистським: класове є важливішим за етнічне або принаймні рівним йому; можуть бути ситуації, коли начальство стає важливішим за етнос. Твердження Козлова, буцімто Гумільов вважав етнос єдиною формою спільності людей, на той час було перебільшенням. Але Гумільов сприйняв цю пораду і в подальшому розвитку своєї концепції доходив, бувало, до формулювань на кшталт "в суспільстві немає нічого, окрім етносів, що рухаються".

Кузнецов спробував розширити коло прикладів, які обговорюються в контексті концепції Гумільова. Він вважав основними дві тези: етнос – явище природи; пасіонарність – форма енергії. В історії Тибета ми бачимо спалах пасіонарності в 7 ст. Історія Тибета відповідає концепції Гумільова. У своїх пізніших працях Гумільов часто посилався на цей приклад Тибету.

Артамонов в досить рішучих виразах висловив незгоду зі своїм учнем:

"Етнос не біологічна, а соціальна категорія. Етнос – аморфна структура і не може мати чітких окреслень […] Відмінність російського народу від білоруського знаходиться в залежності від того, що субстратом першого з них були головним чином фіни, а другого – балти".

Біологічним шляхом люди отримують расові та психологічні властивості, які не є власне етнічними. Мова є найважливішою ознакою етносу.

"Зводити виникнення етносів до різниць в ландшафтах так само невірно, як і відносити етнос до біологічного типу […] Люди 'вписуються' в природу по-різному й зовсім не тільки тому, що природні умови, з якими вони мають справу, різні, але й тому, що самі вони різні.

Найслабкіше місце в побудові Л.М.Гумільова – його теорія пасіонарності […] Як би не відхрещувався автор від старого вчення про героїв та натовп, в ній нема нічого нового, окрім хіба що назви героя 'пасіонарієм' [с. 76]"

"Формування нового етносу починається не із стремління невеликої кількості 'пасіонаріїв' до цілеспрямованої діяльності, а з радикальної зміни умов існування, або, що частіше, зі змішування одного етносу з іншим […] Підвищена активність – результат не якихось невідомих, мало не космічних причин, а загострення зовнішніх або внутрішніх суперечностей даного суспільства".

> Із визначення Бромлея треба узяти тільки: етнос – сукупність людей, що мають відносно стабільні особливості культури. Нічого іншого він в собі не містить і, що особливо важливо, являє собою не соціальну організацію, а аморфний стан, що приймає будь-яку соціальну форму [с. 77].

Цей виступ Артамонова добре запам’ятався Гумільову, бо в пізніших своїх працях він наполегливо спростовує погляди, що етнос є "станом" (а не процесом), що етнос не має структури (є аморфним), що пасіонарії є "героями" у протилежність до пасивного натовпу. Але ідею, що етнос може приймати будь-яку соціальну форму, Гумільов сприйняв і потужно розвинув. Звернімо увагу, що з усіх учасників дискусії тільки Артамонов намагався оцінити і концепцію Бромлея – решта говорила тільки про Гумільова.

Єфремов у своєму виступі схвально відгукнувся про Гумільова:

> Зв’язки природи та суспільства існують, і потрібна окрема наука для їх вивчення. За її створення узялись географи, але не суспільствознавці. Чи це не підрив марксизму? Марксизм засуджує тільки механічне перенесення біологічних законів на суспільство.
>
> Ідея Л.М.Гумільова про виділення біоценотичних груп людства – етносів – дуже плідна [с. 78].
>
> Вірно у Гумільова, що етногенез та етносфера – фон для спонтанного суспільного розвитку по спіралі; що стереотип поведінки – форма пристосування до середовища; що важливими є біоенергетичні поштовхи. Пасіонарії у Л.М.Гумільова – не те саме, що 'герої та натовп'.
>
> Слабо обґрунтовані у Л.М.Гумільова, по-перше, необхідність різноманітності ландшафтів для етногенезу. Чого не вистачало в північній Америці, Індостані, Кордильєрах, великих озерах Африки? [с. 79] По-друге, приклади Л.М.Гумільова – римляни, візантійці, тюрки – показують важливість соціально-політичних факторів і другорядність природних впливів. По-третє, незрозуміло, чому стирання етнічних відмінностей загрожує зникненням людства [с. 80].

У заключному слові Л.М.Гумільова звертає на себе увагу тільки влучна відповідь Артамонову: "*Якщо етнос – соціальна категорія, метисація не може впливати на його складання*" [с. 82].

У заключному слові Ю.В.Бромлея слушно підкреслено, що "*учасники дискусії говорять на різних мовах*" [с. 83], тон виступу – цілком спокійний, Л.М.Гумільов не згадується, його погляди спеціально не спростовуються.

Така ось була дискусія. Предметом обговорення була в основному теза Гумільова, що етнос – природне явище, і меншою мірою поняття пасіонарності. Вона засвідчила, що погляди Гумільова краще сприймаються географами та представниками інших природничих наук, ніж етнографами та істориками. Корисним було на той час, що концепцію Гумільова **<u>НЕ</u>** визнали ворожою, і навпаки, деякі учасники наголошували на необхідності продовження досліджень. Це був корисний вислід дискусії, бо далі було гірше.

Стаття В.І.Козлова

А саме, в 1974 році В.І.Козлов надрукував велику статтю [1], в якій дав визначення теорії Л.М.Гумільова як "біолого-географічної". Само по собі це визначення правильно вказує на ті науки, дані яких Гумільов залучив до проблеми етносу, і не є чимось нечуваним в науковій термінології (наприклад, говорять про

"фізико-хімічну теорію електролітів", і ніхто не ображається). Але загартований в комуністичному новоязі партійний читач відчув, що гарну річ таким незвичним словосполученням не назвуть; відчув, що це не наукове визначення, а "ярлик" [2], який треба таврувати.

Що могло не сподобатись начальству? А.Куркчи слушно вказує на такі причини цього наїзду на теорію Гумільова:

- страх перед публічним обговоренням проблем національного питання;
- страх перед самим існуванням проблем етнічної історії;
- страх втратити монополію на владу над умами всієї інтелігенції [3].

Ці страхи виявились тривкішими навіть за комуністичну владу і продовжують впливати на сприйняття поглядів Гумільова в наш час – навіть людьми, вільними від комуністичних упереджень.

У вступній частині Козлов дає класифікацію антимарксистських поглядів на історію: географічний детермінізм визнавав головним фактором географію, біологічні концепції (зокрема, органічна теорія) – біологію, фрейдизм та біхевіоризм – психологію. Гумільов висунув біолого-географічну концепцію.

Далі Козлов викладає основні положення концепції Гумільова: етнос – явище природи; суперетноси, етноси та субетноси; пасіонарність, яку Козлов правильно вважає наріжним каменем; зв’язок утворення нових етносів з певними особливостями ландшафту; етнос – це процес розвитку. Цей виклад базується на 14 статтях Л.М.Гумільова 1965 – 1973 рр. і є загалом правильним, за одним винятком. Козлов приписує Гумільову неможливе для останнього твердження: етноси розділені географічними та **генетичними** бар’єрами [с. 77]; "змішані в етнічому відношенні шлюби дають неповноцінне, нежиттєздатне в **генетичному** відношенні потомство" [с. 82]. Генетичний бар’єр – це неможливість запліднення та одержання потомства; генетично неповноцінними (нездатними до розмноження) є, наприклад, мули (схрещення коня та віслюка). Нічого такого Гумільов не говорив. Козлов відзначає такі слабкі місця у викладі Гумільова:

- відсутність чіткого розгорнутого визначення етносу;
- нездалі поняття поля та ритму етносу;
- надуманість схеми змін у стереотипі поведінки при зміні фаз етногенезу.

Перший закид непрямо визнав сам Гумільов, який потім написав:

> "Якщо знайдеться вередливий рецензент, який буде вимагати дати на початку книги чітке визначення поняття 'етнос', то можна сказати так: етнос – феномен біосфери, або системна цілісність дискретного типу, яка працює на геобіохімічній енергії живої речовини […] Якщо цього достатньо для розуміння, то книгу далі можна не читати" [ЭБЗ, с. 28],

– тобто Гумільову не дали змоги в той час висловитись до кінця. Другий та третій закиди є слушними, про них ми ще будемо колись говорити.

Козлов не хоче розбирати твердження Гумільова по суті:

> "Відсутність у побудовах Л.М.Гумільова логічних доказів робить зайвим спростування кожного його засновку, до того ж багато з них виходять за рамки історії та етнографії" [с. 79].

Якби ми зустріли людину, яка хоче спростувати механіку Ньютона і при цьому каже: "Я в похідних та інтегралах не розбираюсь і взагалі ці диференціали та інтеграли виходять за рамки механіки, то я їх не торкатимусь" – ми б тільки здивувались. Хочеш спростувати апарат певної науки – то спочатку розберись у ньому. Натомість Козлов протиставляє Гумільову марксистські твердження:

> "етнічні сутності пов’язані з соціально-економічними сторонами життя […] сутність суспільних форм та основні закономірності історичного розвитку не визначаються географічними чи біологічними факторами" [с. 80].
>
> "Класики марксизму-ленінізму дійшли висновку, що гострі національні тертя, етнічні конфлікти зумовлені в кінцевому підсумку конфліктами в економічній сфері, в царині виробничих відносин і що в результаті соціалістичної революції та пов’язаних з нею перетворень національні відносини будуть розвиватись гармонійно, на основі дружби та співробітництва народів, причому процес зближення націй завершиться в кінцевому підсумку їх **злиттям**" [с. 82].

Ось тут і заритий **білий** собака [4]: В.І.Козлов обстоює теорію етносу, властиву розвиненому соціалізму, з його неодмінним атрибутом – єдиним совєтським народом. Погляди Гумільова неприйнятні не тому, що вони "біологічні" чи "географічні", а тому, що для Гумільова етногенез – природний процес, який не підлягає волі начальства. Прийняття поглядів Гумільова означало б, що коли "єдиний совєтський народ утворюється" – це відбувається незалежно від керівної та спрямовуючої сили начальства, означало б, що начальство не є всемогутнім [5].

Тому необхідно Гумільова спростовувати шляхом:

- доведення, що його погляди – антимарксистські;
- безадресного звинувачення у недостатній пильності;
- наголошенні на ідеологічній шкідливості його теорії;
- звинувачення Гумільова у зв’язках з імперіалізмом.

Розгляд питання про марксизм у Гумільова ми відкладемо до слушного часу (екскурс "Легенда про марксистський характер теорії етногенезу"). Недостатню пильність проявили, з одного боку, видання природничо-наукового профілю, які вміщували статті Гумільова; з другого боку – історики та філософи, які не заглядали в ці видання, не критикували Гумільова [с. 73], тобто допустили, що він встиг надрукувати цілу купу шкоди. Ідеологічна шкода, на думку Козлова, полягає:

- в проповідуваній нібито Гумільовим зневазі до змішаних шлюбів [с. 77, 82];
- в поділі народів на кращі та гірші за ознаками місця походження та фази етногенезу [с. 80];
- у вихвалянні пасіонаріїв-"героїв" та зневазі до інших, "натовпу" [с. 81].

А головна шкода така:

> "Своєю концепцією етнічної історії Л.М.Гумільов, по суті, виправдовує жорстокі завоювання та кровопролитні міжетнічні конфлікти. В чому ж винні Чингіс-хан, Наполеон або Гітлер, і головне, при чому тут феодальний чи капіталістичний лад, коли 'пасіонарна' активність таких 'героїв' була викликана

біологічними мутаціями, а самі вони та групи, що їх підтримують, слідували лише біогеографічним законам розвитку монгольського, французького чи германського етносів?" [с. 83].

Гумільов допомагає імперіалізму ось так:

"Міркуваннями про міжнаціональні шлюби Л.М.Гумільов виправдовує, по суті, національну сегрегацію та євгеничні закони про заборону національно-мішаних шлюбів, як це роблять найбільш реакційні націоналістичні та расистські партії буржуазного суспільства" [с. 83].

Щоправда, в "буржуазному суспільстві" партії, хоч які б вони були реакційні, не приймають законів (це роблять парламенти).

Імперіалісти ж, зі свого боку, допомагають Гумільову ось так:

"Статті Л.М.Гумільова охоче передруковуються в буржуазній пресі, що створює невірне уявлення про погляди совєтських вчених в галузі етнічної історії" [с. 85] [6].

Жанр статті Козлова треба визначити як погромно-аналітичний: з одного боку, погромні висновки були задані в ній заздалегідь; з другого боку, дана спроба аналізу предмету і обґрунтування необхідності погрому. Це, звичайно, великий крок у перед у порівнянні з чисто погромним стилем, який був панівним у радянській науці перед тим [7], але до наукового аналізу йому ще далеко.

Виправа Козлова проти Гумільова сильно зашкодила останньому. Ця стаття скасовувала позитивні для Гумільова висновки дискусії й визначала його погляди як неправильні й ворожі, а отже, такі, що не мусять доходити до читачів. Наполохані своєю недостатньою пильністю, редактори почали відхиляти все написане Гумільовим поспіль. Я здогадуюсь, що безпосередньою причиною появи цієї погромної статті був захист докторської дисертації Гумільова, який відбувся у травні 1974 р. (номер журналу передано до складання 18.10.1974 р., тобто стаття написана раніше). Здогадуюсь також, що ініціатива погрому виходила з не дуже високих сфер, можливо, від директора Інституту етнографії АН СССР Ю.В.Бромлея. Думаю, якби погром був ініційований справжнім начальством (ну, хоча в ідеологічним відділом ЦК КПСС), це б не минулось без звільнень з роботи та інших "оргвисновків".

Примітки

[1] *Козлов В.И.* О биолого-географической концепции этнической истории. – ВИ, 1974 г., № 12, с. 72 – 84.

[2] Первісне значення тюркського терміну "ярлик" (жалуванна грамота або наказ володаря) в сучасній російській мові цілком забулося; слово вживається в двох значеннях: 1) етикетка, маркер ("товарний ярлик"); 2) ганебне тавро, вислів, що паплюжить річ, до якої "ярлик" прикладено ("навішувати ярлики").

[3] *Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 50.

[4] Давні тибетці убивали білого собаку і клялися над його трупом, що не збрешуть [ДТ, с. 358].

[5] В якійсь із статей Гумільова промайнуло навіть словосполучення "радянський суперетнос", яке мало означати готовність Л.М.Гумільова допомагати начальству. Але начальство не оцінило цей крок і не прийняло простягнутої йому руки допомоги, і більше Гумільов про цей "суперетнос" не згадував.

[6] Зі списку праць Гумільова видно, що його статті дійсно перекладались і передруковувались у США, але все це робилось за дозволом відповідного советського керівництва. До речі, мої статті імперіалісти теж перекладали. Звісно, не як статті такого собі Миколи Жарких, а як наповнення "Колоїдного журналу". Цей журнал імперіалісти перекладали від обкладинки до обкладинки. Я думав, що своєю працею допомагаю своїй країні, але оскільки моєю країною керували вороги мого народу, то вийшло, що я допомагав імперіалістам…

[7] Ось зразок справжнього погромного стилю: "*Я, академік Лисенко, збагатив радянську мічурінську біологію багатьма відкриттями: я створив теорію стадійного розвитку рослин, я відкрив яровізацію та світлову стадію, я вивів жирномолочних бичків, запропонував метод літньої посадки картоплі на півдні, довів перетворення вівса на вівсюг, жита на пшеницю, піночки на зозулю, граба на ліщину. Але мені не дають працювати такі вейсманісти-морганісти, як М.П.Дубінін, Б.Л.Астауров, Д.К.Беляєв, С.І.Аліханян, М.Є.Лобашов та інші. Таких ворогів народу треба розстрілювати з автомата ППШ*" (із наукового звіту академіка Трохима Денисовича Лисенка за 1973 р. Цитую за спогадами: *Драгавцев В.А.* Забота о человечестве. – "Дмитрий Константинович Беляев: книга воспоминаний", Новосибирск, 2002 г., с. 137). Справжній радянський вчений не дискутує з опонентами, а розстрілює їх.

Зауважу принагідно, що Трохим Лисенко є прекрасним зразком українського пасіонарія: зухвалим невігласом, надзвичайна активність якого завжди носить деструктивний характер. Він був у фаворі радянського начальства з 1931 року до самої смерті в 1976 році і всю свою величезну енергію спрямував на досягнення тільки однієї мети – знищення біології в СССР. І таки знищив!

Статті 1980-х років

В 1987 році з надр апарату Академії наук СССР випірнув на світ божий ще один маленький шедевр погромно-аналітичного стилю – довідка комісії відділення історії для ЦК КПСС про історично-етнологічні праці Гумільова [8]. В довідці відзначено, що погляди Гумільова викладено в його статтях та в депонованому рукописі "Етногенез і біосфера" (правильно назвати його автори не зуміли – безсумнівно, ні в кого з них копії рукопису не було). Там наші автори вичитали таке:

> "Етноси представляються Гумільову не соціальними, а **біологічними** категоріями, **підрозділами біологічного виду** Homo sapiens, які виникли в результаті пристосування груп людей (**як популяцій тварин**) до певних природних умов […]
>
> Кожен етнос органічно пов’язаний з певним генофондом пасіонаріїв, тому етноси розглядаються як **біологічно несумісні** один з одним […]
>
> Етнічно мішані шлюби дають буцімто **нежиттєздатне** в генетичному відношенні потомство […]
>
> В роботах Л.М.Гумільова немало необґрунтованих, парадоксальних висновків, опертих не на аналізі джерел, а на 'нетрадиційному мисленні', стремлінні протиставити свої погляди 'офіційним' точкам зору. Такою є ідея про несподіване зникнення (затоплення) Хозарії, хоча такої біди не було, вона не відбита ні в яких матеріалах, ідея про активну агресивність Русі по відношенню до половців, які страждали від руських набігів [… с. 85; підкреслення мої – М.Ж.]

Методологічно невірні побудови Л.М.Гумільова небезпечні серйозними ідеологічними і практично-політичними помилками. Вони органічно пов'язані з уже давно викритими буржуазними теоріями географічного детермінізму, соціального дарвінізму і геополітики, з ідеалістичною теорією 'героїв і натовпу', з націоналізмом і расизмом […]

Ідеї Ю.М.Бородая [9], як і ідеї Л.М.Гумільова, на якого він посилається, об'єктивно змикаються з ідеями тих, хто виступає за політику апартеїду і за збереження 'чистоти крові' [с. 86]".

Малюнок 13. Комісія Академії наук розглядає праці Гумільова (з картини невідомого художника)

Цей шедевр підписали п'ятеро науковців у цивільному: члени-кореспонденти АН СССР І.Д.Ковальченко, А.П.Новосельцев, доктори історичних наук В.І.Козлов, С.А.Плетньова, П.І.Пучков. Порівняння цього тексту з попереднім достатньо переконує нас, що безпосереднім автором був Козлов. Вся ця довідка є нещадним перекрученням дійсних поглядів Гумільова (особливо яскраві приклади того, чого Гумільов не говорив і що йому приписують фахівці "с большой дороги", я сам

підкреслив у вищенаведеній цитаті). В складі комісії було два хозарознавці – Новосельцев і Плетньова. Вище ми розглядали їх оцінки хозарознавчих праць Гумільова і бачили, що гіпотеза про затоплення Хозарії ними в наукових публікаціях не критикувалась і не спростовувалась. Тільки коли дійшло до доносу в ЦК КПСС, наші герої прозріли: та це ж не відбито в "матеріалах". Даруйте – **це брехня**. В книзі Гумільова "Відкриття Хозарії" дуже чітко показано, де саме в зоні затоплення дельти Волги він знайшов хозарські залишки. Інша справа – чи мало це затоплення вирішальне значення (це ми вже розглядали вище).

Щастя для Гумільова, що він мешкав у Ленінграді. В Україні його з такою характеристикою давно б запроторили в "буржуазні націоналісти".

В 1988 р. про своє нерозуміння теорії Гумільова заявив Н.О.Хотинський:

> "Не треба впадати у крайність, біологізуючи процеси, які мають яскраво виражене соціальне забарвлення. По цьому шляху йдуть ті, хто намагається порівняти простежені в історії підйоми та спади у розвитку окремих народів з еволюцією індивідуального живого організму, яка обмежена схемою 'народження – розквіт – плодоносіння – смерть' [так думали ібн Хальдун, М.Я.Данилевський, Л.М.Гумільов…] Розквіт давніх племен і народів повинен визначатись не за фізіологічною потугою людей та їх об'єднань, а за їх внеском в розвиток цивілізації […] Абсурдно вважати, що монголо-татарські, фашистські нашестя відносяться до періодів розквіту держав, що їх породили" [10].

Знайомство з критикою Козлова, як не дивно, сприяло не кращому, а ще гіршому розумінню ідей Гумільова. Хотинський прийняв форму за зміст, оболонку думки – за саму думку. Подібність історичного циклу народу та рослини є зовнішньою аналогією, яка не торкається суті двох аналогічних процесів. Гумільов цілком добре пояснив, що для кожної фази етногенезу є внутрішні причини в самому етносі, а Хотинський чомусь вирішив, що він виводить зміну фаз за аналогією з рослиною. Дива, та й годі!

Примітки

[8] Текст довідки: Источник, 1995 г., № 5, с. 85 – 86.

[9] Йдеться про статтю: *Бородай Ю.М.* Этнические контакты и окружающая среда. – Природа, 1981 г., № 9.

[10] *Хотинский Н.А.* Ковыль-трава на Куликовом поле. – М.: Мысль, 1988 г., с. 77 – 78.

Брехливі звинувачення в антисемітизмі

1992-й рік приніс цілих чотири статті на тему "Гумільов, якого ми не розуміємо". Перші три були опубліковані в часописі "Нева" (1992 р., № 4) під єдиним заголовком "Етика етногенетики". Цим заголовком задано напрямок обговорення – видобути етичний зміст з природничої теорії Гумільова. Про непридатність такого підходу я вже висловлювався в зв'язку з Чівіліхіним (див. екскурс "Нашествия Батыя и Мамая на Русь в изображении В.А.Чивилихина"). І що має означати слово "етногенетика"? Генетика етносу, чи що?

У першій замітці Олександра Тюріна ("Лист до редакції" – с. 223 – 225) зроблено велике "відкриття": виявляється, Гумільов – антисеміт! Це відкриття автор зробив на підставі книги Гумільова "Давня Русь та Великий степ":

> "Епізодів, у яких автор 'реконструює' зрадницьку або грабіжницьку роль євреїв, дуже багато" [с. 223],

і далі наводяться приклади цих неправильних реконструкцій. Звичайно, щось у Гумільова може бути помилковим (один тільки бог без гріха), але називати зраду зрадою і грабіж грабежем – це ще далеко не антисемітизм. Далі Тюрін заперечує тезу Гумільова, що кожен етнос живе за рахунок ландшафту:

> "Суть історичного розвитку в тому, що природне середовище мешкання змінюється на штучне [...] Саме в містах, а не на лоні природи, створювались нові 'екологічні ніші' для прикладання розумової та фізичної праці" [с. 225],

– тобто наш автор твердо переконаний, що батони ростуть в хлібному магазині, і що той, хто мешкає на шостому поверсі, може не платити податок на землю, оскільки його квартира стоїть не на землі, а на стелі п'ятого поверху. З невірних, на його думку, трактувань ролі євреїв та природного середовища Тюрін робить ідеологічний висновок:

> "Будь-яка ідеологія створює 'свою' історію як далеку, так і близьку. На мій погляд, історія, за Гумільовим, ідеально **здатна підійти** стовпам неосталінізму [...] Подарунком для них **став** відкритий Гумільовим етнопаразитизм: тепер можна з посиланнями на науку протягати ниточки від дияволопоклонства давніх євреїв до 'іудео-хозарського' іга 10 ст. і до жидомасонського засилля в цьому столітті [... Гумільов] тепер живить вишуканою науковістю нову зміну заєдинщиків" [с. 225; підкреслення мої – М.Ж.]

– одне слово, "*от ущерба и упадка / прямо к мельнице врага*" веде Гумільова пан Тюрін. Тому теорія, яка спочатку тільки "здатна підійти" (в потенції, десь в майбутньому), через кілька рядків уже "стала" ідейною зброєю (в дійсності, в сучасності). Але хто той "заєдинщик" нової формації, який з цією ідейною зброєю в руках організував єврейський погром – не сказано. Нема ані прізвищ, ані дат, ані місць – тому я як історик мушу назвати це вигадкою.

Доктор історичних наук Ігор Дьяконов ("Вогняний янгол" – с. 225 – 228) на початку замітки відзначає такі позитивні риси:

> "Зокрема, я думаю, що Л.М.Гумільов глибоко правий, коли твердить, що етнос не пов'язаний ані з расою, ані з мовою, ні навіть – хоча це менше відтінено автором – з релігією [...] етноси – це групи 'наших', яким протистоять всі інші як 'не наші'. [...] Про причини пасіонарності можна і треба сперечатись, але вивчати її необхідно" [с. 225, 226].

Решта замітки присвячена додатковому обґрунтуванню гумільовського антисемітизму, вже відкритого паном Тюріним:

> "Перераховуючи різні погроми та різанини у далекому минулому (в тому числі різанину деревлян в 10 ст.!), і приписуючи їх іудейському впливу, Л.М.Гумільов забуває згадати: більше і частіше різали як раз євреїв" [с. 226]

– тобто якщо хтось хоче писати про іудейські впливи, той мусть знайти рецензента, який був би одночасно доктором історичних наук і євреєм (тим більше що це не важко), щоб той проглянув рукопис і сказав: чи урівноважують згадки про різанину євреїв згадки про іудейський вплив. Якщо ж рецензії не буде, або рецензент визнає, що "не врівноважують", то такий автор – антисеміт.

Розвиваючи ідеї пана Тюріна, Дьяконов знаходить помилки в гумільовській інтерпретації історії Хозарії. Зокрема, на думку Дьяконова, Гумільов помилково вважає хозар іудеями, та ще й талмудистами: "*Хозари були не іудеї, а скоріше*

караїми" [с. 227]. Мушу на це зауважити, що походження самого караїмства на сьогоднішній день не з’ясовано [11], тому це – пояснення одного невідомого через інше невідоме (я думаю, що якраз навпаки, караїми утворились від хозар, але то окрема тема). Висновок: перш ніж спростовувати тези Гумільова (навіть такі, що видаються неприємними), треба спочатку вивчити предмет.

Примітки

[11] Я це стверджую, вивчивши таку найновішу літературу:

Ачкинази В.М. Имена крымчаков. – "Проблемы истории Крыма", Сф., [далі – ПИК], 1991 г., т. 1, с. 9 – 10;

Ачкинази И.В. К вопросу об этногенезе крымчаков в советской историографии. – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии [далі – МАИЭТ], 1990 г., т. 1, с. 170 – 174;

Ачкинази И.В. Погребальный обряд как источник по этнической истории крымчаков. – ПИК, 1991 г., т. 1, с. 10 – 11;

Ачкинази И.В. Крымчаки: историографический обзор по публикациям 19 – н.20 вв. – МАИЭТ, 1991 г., т. 2, с. 165 – 181;

Ачкинази И.В. Погребальный обряд крымчаков. – МАИЭТ, 1993 г., т. 3, с. 193 – 198;

Белая И.Н., Белый О.Б. К вопросу об особенностях формирования этнического самосознания крымских караимов. – ПИК, 1991 г., т. 1, с. 15 – 17;

Белый О.Б. Опыт систематизации источников по этнографии караимов Крыма. – "История и культура Херсонеса и западного Крыма в античную и средневековую эпохи", Севастополь, 1987 г., с. 32;

Брейтман Ю.Ю. О некоторых аспектах этнического самосознания караимов. – "Регіональне та загальне в історії", Дп., 1995 р., с. 258 – 260;

Брейтман Ю.Ю. Вопросы этногенеза караимов в научноі литературе 19 – 20 вв. – "Древние культуры и цивилизации восточной Европы", Од., 1995 г., с. 118 – 120;

Котлер И.Б. Фамилии крымчаков как источник их этнической истории. – "Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР", М., Наука, 1985 г., с. 83 – 94;

Куповецкий М.С. Динамика численности и расселения караимов и крымчаков за последние 200 лет. – "География и культура этнографических групп татар в СССР", М., Наука, 1983 г., с. 76 – 93;

Куповецкий М.С. К этнической истории крымчаков. – "Этноконтактные зоны в европейской части СССР", М., 1989 г.;

Полканов Ю.А. Караимское вероисповедание: истоки, отношение к другим конфессиям в Крыму и новейшая история. – ПИК, 1991 г., т. 1, с. 94 – 96;

Чернин В.Ю. О появлении этнонима "крымчак" и понятия "крымчакский язык". – "География и культура этнографических групп татар в СССР", М., , Наука, 1983 г., с. 94 – 104;

Шамаш С.Я., Бараш Я.И. Караимские традиции и фольклор как источник сведений по этногенезу, истории и взаимоотношениям народов Крыма. – ПИК, 1991 г., т. 2, с. 9 – 10.

Стаття Л.С.Клейна

Третю статтю написав петербурзький теоретик археології Лев Самуїлович Клейн ("Гіркі думки 'вередливого рецензента' про вчення Л.М.Гумільова" – с. 228 – 246). Він почав з дуже важливої заяви:

> "Можу засвідчити, що в особистому спілкуванні Лев Миколайович – дуже вихована і доброзичлива людина, **безумовно не антисеміт**" [с. 228, підкреслення моє – М.Ж.].

Отже, відкритий було панством Тюріним та Дьяконовим антисемітизм скасовано, і за це треба бути вдячним панові Клейну [12]. Але гіркі думки у нього виникли через те, що

> "твори Л.М.Гумільова претендують на те, щоб стати прапором для політичних угрупувань шовіністичного штибу, на кшталт 'пам'яті'." [с. 228].

Цього я вже не годен зрозуміти: твори Гумільова, як і будь-які інші твори, лежать собі на полицях і з власної ініціативи людей не кусають. Якщо ж хтось хоче зробити їх прапором чогось, то треба назвати цю людину на ім'я. Таке формулювання покликане задля того, щоб не сказати: "Гумільов хоче стати ідеологом шовіністів" – бо це була б відверта брехня, і разом з тим кинути якусь тінь на Гумільова – мовляв, якийсь зв'язок тут є. Це твердження є **наклепом** на Гумільова. Гірше того – намагання будь-що-будь видобути політичні висновки з праць Гумільова задає невірний напрямок всім наступним думкам пана Клейна.

Клейн аналізує книгу "**Етнос** і біосфера Землі" [с. 229]. Звичайно, ми добре знаємо, що такої книги у Гумільова нема, є "**Етногенез** і біосфера Землі". Але за такі дрібниці, як правильні назви, можна не турбуватись, тому що все одно

> "ні один (ні один!) серйозний спеціаліст цю концепцію не сприймає" [с. 229]

Так-таки ні один? А такий археолог, як Сергій Іванович Руденко? А такий географ, як Петро Миколайович Савицький? А такий історик, як Георгій Володимирович Вернадський? Всі вони на ранніх етапах розробки теорії Гумільова його підтримували. А Дмитро Сергійович Лихачов [13]? А літературознавець, дійсний член Академії наук СССР Олександр Михайлович Панченко? А фольклорист Дмитро Михайлович Балашов? Це теж ніхто? А ті професори і доктори наук, позитивні висловлювання яких процитовані мною вище? А професор Чистобаєв, який зі своїми колегами розвиває погляди Гумільова [14] – і це все не спеціалісти? Чи спеціалісти, але несерйозні? Це твердження Клейна є грубо помилковим.

Далі Клейн аналізує методику Гумільова. Він висуває слушну тезу: "Методи дослідження повинні бути адекватними його предмету" [с. 229]. На його думку, досліджувати етнос треба виключно методами гуманітарних наук, а природничі методи тут зайві:

> "Жодне історичне дослідження (включаючи дослідження історії етносів) не може проминути 'критики джерел'. Без критичного аналізу джерел, виконаного за певною строгою методикою, будь-які факти історії – не факти […] Критики джерел у книзі і справді нема [….], але ж без попередньої критики джерел та інших атрибутів наукової обробки фактів 'осмислення' якраз і перетворюється на 'спекулятивну філософію' та 'міфотворчість'!" [с. 230]

Розглянемо цей закид методами такої науки, як арифметика. Для того, щоб написати узагальнену історію етносів (чи будь-який курс всесвітньої історії), треба

розглянути якнайбільше суспільств. Нині на Землі є біля 200 держав, тому можна припустити, що за весь історичний період їх було біля 1000. Припустимо задля спрощення, що для висвітлення історії кожного суспільства/держави з цієї тисячі треба опрацювати тільки по 10 джерел на суспільство. Виходить 10 000 (десять тисяч) першоджерел усіма мовами світу. І то що ж, про кожне таке джерело треба написати окрему джерелознавчу працю, і тільки потім заходитись коло узагальнень? Звичайно, ніяка окрема людина такої маси джерел опрацювати чи навіть просто використати не може, тому вимога Клейна є нереальною і несерйозною. Ніякий серйозний спеціаліст (так милий серцю Клейна) із всесвітньої історії так не робить, а всі вони працюють з узагальненнями, зробленими їхніми попередниками та спеціалістами з історії окремих суспільств, тобто саме так, як працював Гумільов. Чому ж пан Клейн почав з перукарні, а не з А.Тойнбі і не з О.Шпенглера? Чому він не висунув таких вимог до того професора Петербурзького університету, хто зараз викладає всесвітню історію? Відповідь одна: у пана Клейна є подвійна шкала вимог. Одну, коротшу і легшу до виконання, він висуває, коли йдеться про милі його серцю підходи; іншу – сувору й нереальну – коли йдеться про те, що йому не подобається.

> "Л.М.Гумільов дає філософське обґрунтування своєї відмови від критики джерел. Адже він почуває себе природознавцем […] Але ж у тому-то й відмінність історії від природознавства, що факти історії (зокрема, й етнічної історії) безпосередньо не спостережувані!" [с. 230]

З цього приводу я мушу нагадати, що протони та електрони також безпосередньо не спостерігаються, і тому, згідно класифікації Клейна, належать до історії. Отже, філософські зауваження Клейна нестійні. Набагато важливіші його конкретні методичні зауваження:

> "Л.М.Гумільову здається, що він все це робить – виявляє статистичні закономірності, внутрішню логіку, групує матеріали за збіжністю та різницею, застосовує порівняльний метод (а не просто порівнює), словом, діє природознавчими методами. На ділі ж нічого цього в книзі нема. Нема ні одної статистичної таблиці, не кажучи вже про кореляційні чи регресійні. Ні одного графіка розподілу, нема частотного аналізу, нема й відповідних обчислень. Правдивих порівняльних таблиць також нема. Криві [на діаграмі етногенезу] по суті не є справжніми графіками: на осі ординат не відкладені якісь виміряні (й вимірювані) величини; точки нанесені довільно. Карта [пасіонарних поштовхів] не виконана за якимись об’єктивними критеріями (за винятком контурів материків), а вигадана навмання". [с. 231]

Всі ці зауваження слушні. Дійсно, нема ані кореляційного, ані регресійного аналізу (хоча від себе зауважу: перш ніж їх застосовувати, треба визначити, кореляцію чи регресію **<u>чого</u>** ми збираємось вивчати. Гумільов цього не вказав, але й вередливий рецензент – теж не вказав. Коректніше було б сказати, що Гумільов не зумів сформулювати задачу так, щоб вона надавалась до застосування математичної статистики). Діаграма етногенезу і карта поштовхів справді нездалі, про що я ще буду говорити ширше у своєму місці. Далі Клейну не подобається вживане Гумільовим поняття поля (про це у свій час говорив іще Козлов, але Гумільов на нього не зважив). Висновок Клейна:

> "Ні, це не методика природознавства. Л.М.Гумільов – не природознавець. Він міфотворець. Причому лукавий міфотворець – підшивається під

> природознавця […] Безоглядна сміливість ідей, громогласні проповіді, сподівання виключно на приклади та ерудицію – це ж зброя дилетантів" [с. 231].

Потім Клейн переходить до поняття етносу і, наслідуючи Козлову, починає вимагати короткого і ясного визначення – що таке етнос, яке до того ж не вимагало б додаткових пояснень і не допускало різнотлумачень [с. 232]. Не знаю, чи багато знайдеться в науці означень, які здужають подолати так високо піднесену Клейном планку вимог. Визначення "етнос – це свої, що протиставлять себе чужим" – викликає такі заперечення:

> "Але ж і клас, і держава, і партія, і кодло являють собою групування, що відрізняють 'своїх' від 'чужих'. Це критерій цілком недостатній" [с. 232].

Тут Клейн насмілюється опонувати не тільки Гумільову, але й самому Ю.В.Бромлею, який, як то ми вже бачили, визнанав цю ознаку істотною для етносу.

Друга важлива для Гумільова ознака етносу – стереотип поведінки – критикована у такий спосіб. Процитувавши пассаж Гумільова про конфлікт у трамваї, Клейн пише:

> "Тут учений для доведення звернувся не до дійсного статичного [15] аналізу реакції представників різних націй на конфліктні ситуації, а до простонародного шаблонового уявлення про різні національні характери […] Згадайте ваших реальних знайомих грузинів, німців, татар та росіян і зметикуйте, чи поведуть вони себе так, як наказує їм схема Л.М.Гумільова. **Певен**, що схема зруйнується. Національні різниці виявляться менше за все […] є стереотипи поведінки, властиві вчителям усього світу, всім поліцейським чи всім бандитам" [с. 233; підкреслення моє – М.Ж.]

Тут треба визнати слушність, що приклад Гумільова не є найпереконливішим, але ж це тільки приклад, пояснення думки. А як сама думка – слушна вона чи ні? Про це Клейн говорити не хоче, він воліє мати справу із зовнішньою оболонкою думки, а не з самою думкою. Гумільов дійсно використав простонародний шаблон, але ж цей шаблон звідкись узявся; несе він певну узагальнюючу інформацію про поведінку етносів чи не несе? Клейн слушно говорить, що цей шаблон – донауковий, але чому не може бути так, що науковий аналіз підтвердить правльність якихось визначень шаблону? Пан Клейн же, не роблячи ніякого статистичного аналізу, просто говорить: "Я певен…" – без будь-яких кореляцій і регресій. Далі, можливо, що комусь за допомогою кореляції та регресії вдасться довести, що є стереотипи поведінки, властиві усім вчителям (Клейн зась цього нам не довів, а тільки задекларував свою упевненість, що так воно є). І чим це заперечить погляди Гумільова? Без будь-якої статистики ясно, що є стереотипи поведінки, властиві усім людям взагалі (наприклад, це ходіння на двох ногах. Цьому ходінню дітей треба вчити. Якщо їх не вчити, вони бігатимуть навколішках, як ті індійські діти, вигодовані вовками. Отже, це ходіння – стереотип поведінки). Є стереотипи, властиві певній статі чи певному віку, і так далі. Їх наявність нітрохи не заперечує висновків Гумільова, бо він не говорив, що вся поведінка людей цілком, весь набір стереотипів у повному складі є визначальним для етносу; він говорив тільки, що стереотип поведінки визначає етнос (але ж не навпаки, тому закид Клейна, буцімто приклад Гумільова зобов’язує німця чи татарина до якоїсь поведінки, неслушний).

Далі Клейн робить принципово нове відкриття в гумільовознавстві: виявляється, Л.М.Гумільов – расист!

"З усіх російських значень грецького слова 'етнос' […] етнографи звичайно вибирають 'народ' та 'плем'я', а Л.М.Гумільов віддав перевагу 'виду' та 'породі'. Чому віддав перевагу? Безсумнівно через біологічні коннотації цих термінів. 'Види' людей всередині виду Homo sapiens. 'Породи' людей" [с. 234].

"Гумільов сортує народи за їхніми біологічними якостями. Так, деяким народам він приписує зажерливість, страсть до торгашества і вважає це їхньою спадковою рисою" [с. 239].

"Він явно плутає внутрішньовидову гібридизацію з міжвидовою. А може, не плутає? Може, вважає різні етноси різними видами?" [с. 240]

Відкриття епохальне, але слабо обґрунтоване. Звичайно, виводити расизм з особливостей перекладу одного терміну – це більш ніж безвідповідально. Твердження, буцімто Гумільов сортує народи за їхніми біологічними якостями – груба брехня, розрахована на обдурення невігласів, які не читали нічого, окрім статті Клейна. Насправді нічого такого в Гумільова нема – це Клейн сам вигадав і тільки приписує своєму опонентові.

Далі Клейн закидає Гумільову, що він наголошує належність етносу до природи, а не до соціальної сфери, але не доводить цього. Тут треба зупинитись. По-перше, пан Клейн мусить дати коротке, стисле і т.д. (перелік вимог див. вище) визначення – що таке "соціальне". Поглинальне визначення може бути таким: соціальне – це все, що стосується людини. Тобто арифметика – це соціальна наука, адже цілі числа в природі не існують – це створені людьми абстракції. Отже, таке поглинальне визначення не є корисним, а дати змістовніше Клейн не зміг. По-друге, треба триматись презумпції невиновності: наперед нам невідомо, чи є етнос природним явищем, чи соціальним, чи ще якимось. І та і друга тези вимагають рівного доведення. А Клейн говорить: оскільки Гумільов не довів природний характер етносу, то етнос – соціальне явище (а чому саме соціальне, а не ще якесь? Адже доказ за схемою: якщо не А, то неодмінно Б – діє тільки в ситуації виключеного третього). Такий чисто негативний аргумент є абсолютно недостатнім.

В наступному розділі статті Клейн викладає своє розуміння – що таке етнос:

"Я тримаюсь тієї точки зору, яка пов'язує етнос зі сферою колективної свідомості, яка вивчається соціальною психологією". [с. 235]

"Головне для розрізнення етносів – це соціальні стимули та їх переломлення у **свідомості** людей […] Не кожна солідарність людей утворює етнос, а лише така, яка апелює до спільності історичної долі (походження), нехай і мнимої, і головне, яка передбачає можливість окремого територіально-організаційного (суверенно-державного чи автономного) існування" [с. 236 – тут підкреслення належить Л.С.Клейну].

Отже, Клейн заявляє про свою прихильність до теорії етносу Ю.В.Бромлея: етнос – це соціальне явище, яке визначається самосвідомістю людей. Відзначені вище розбіжності поглядів Клейна з теорією Бромлея не мають принципового значення. Цілком очевидно, що запропоноване Клейном визначення етносу нестійне: поки цигани не заявляють претензій на автономію, вони не є етносом, й етнографія може ними не займатися. А коли вони заявлять таку претензію – от тоді ми їх визнаємо за етнос [16]. Отже, ще один раз повторилась неодноразово повторювана ситуація: противники Гумільова кажуть, що їхня альтернативна наука краща, а в дійсності виходить, що вона гірша.

Причина розбіжностей в даному випадку – різне тлумачення поняття "свідомість". Клейн розуміє його так:

> "Відчуття – це щось із царини свідомості […] Етнічна належність знаходиться у свідомості, виявляється перш за все у 'відчуттях' (точніше – почуттях, емоціях)" [с. 236].

А за Гумільовим, відчуття та емоції – це сфера позасвідомого (я вважаю, що таке розуміння є конструктивнішим). Тобто те, що Гумільов відносить до позасвідомого, Клейн зараховує до свідомого. Як тут бути? З одного боку, Лев Самуїлович може сказати, що для нього трактування Льва Миколайовича – не указ; але з другого боку і Лев Миколайович може сказати, що для нього трактування Льва Самуїловича – теж не указ. Розумним виходом тут було б використання досвіду старих схоластів. Вони як оголошували дискусію, то попереджали: ми дискутуємо за системою, скажімо, Томи Аквінського – тобто треба вживати терміни у тому значенні, як вони прийняті в цій системі. І в нашому випадку – треба дискутувати за системою Гумільова, тобто вникнути в його розуміння термінів і вживати їх саме в цьому розумінні. Інакше не вив'язатись із нескінчених розбіжностей у назвах для одних і тих самих речей.

Про фази етногенезу Клейн говорить так:

> "Якщо неясно, що є етнос, то вони виділені на фіктивних підставах. Але в принципі ці фази – підйом, акме (вищий розвиток), надлам, інерція, обскурація, меморіальна фаза, фази гомеостазу та релікту – це ж, по суті, фази існування будь-якого живого явища (яке народжується, розвивається і відмирає). По відношенню до цивілізації, культур, етносів подібні концепції висувались і раніше – з іншою кількістю фаз та з іншими їх назвами, але висувались" [с. 237].

Особисто я не вбачаю нічого поганого в тому, що схема розвитку етносу вписується в загальнішу схему розвитку. Це скоріше довод на користь її правильності. Загальність теорії ще ніким не вважалась за її недолік. І те, що подібні концепції висувались раніше, теж примушує замислитись: щось тут таки є! Замість безплідного заперечення існування спільних для всіх етносів фаз розвитку продуктивніше розібратись по суті: що правильно і що неправильо у гумільовських фазах. Але цього Клейн не робить, тому що, на його думку, у Гумільова

> "немає критеріїв діагностики – один і той же це етнос [у різних фазах] чи вже новий?" [с. 238].

Ідею пасіонарності Клейн викладає так:

> "Простою мовою, пасіонарність – це сильний темперамент та маніакальне стремління до реалізації ідеї, манія […] Проблему 'героїв та натовпу' наша наука сприймає зараз без колишньої алергії […] Людина може успадкувати від батьків міцні мускули, вибуховий темперамент, добру пам'ять та кмітливість, але на що вона їх направить? Вона може стати визначним полководцем або лихим розбійником, а може – пророком-проповідником чи рабовласником [… –] це виключно результат виховання, дії середовища та обставин […] А це ніякими генами не визначається" [с. 238].

Тут Клейн просто повторює Гумільова, думаючи, що спростовує його. Гумільов якраз і писав, що пасіонарність – це здатність людини зробити щось надзвичайне; він висував припущення (і не більше), що пасіонарність може успадковуватись; але щоб успадковувалась спрямованість діяльності – такого Гумільов не писав.

Далі Клейн широко спростовує погляд, що змішані шлюби руйнують етноси. Тут він опонує не тільки Гумільову, але й не названому в тексті Бромлею, який вважав ендогамію важливою ознакою етносу. Як же так сталось, що таке нездале, на думку Клейна, "вчення" мало не "опанувало масами"?

> "Інтелектуали знизують плечима, спеціалісти обурюються, а широкі кола напівосвіченої публіки готові платити шалені гроші за книги кумира [17]" [с. 242].
>
> "В чому причина популярності Л.М.Гумільова у публіки?
>
> 1. В самому Л.М.Гумільові. В його ореолі страдальця й мученика, подвижника й фанатика ідеї – ореолі уповні заслуженому. В тому, що він син славних й улюблених народом поетів, теж гнаних.
>
> 2. В живій, образній та афористичній мові автора, у цікавості викладу, в умінні детективно збудувати сюжет.
>
> 3. В зухвалості посягань. Гумільов віддавна відкидав традиційні догми. Дуже довго вчення Гумільова переслідувалось і замовчувалось, йому заважали друкувати книги, не давали трибуну, а фронда завжди привертає симпатії мас.
>
> 4. В ерудиції автора, в його колосальній начитаності. То дарма, що для справжньої науки однієї ерудиції мало. Скільки прецікавих фактів! Яких екзотичних! Парадоксальних!
>
> 5. У простоті відповідей на складні запитання. Неважливо, що спрощені відповіді Гумільова поверхові, що доказі їх убогі. Проте вони прості. Є така категорія читачів, що жадає отримати саме прості відповіді.
>
> 6. В тому, що ці відповіді якраз такі, які дехто з читачів жадав отримати. Ці відповіді дано неначе назустріч очікуванням цієї публіки, потурають їхньому національному самолюбству, тішать їхні забобони. Розумний, вчений, а говорить то саме, що втайні думали ми. Отже, можна не соромитись цих думок". [с. 243]

З цих шести причин я можу погодитись із першими чотирма. Але на нульове, найпріорітетніше місце особисто я поставлю **переконливість** відповідей Гумільова. П’ята й шоста причини – нездалі. Теорію Гумільова мало розуміють саме через її складність. Простоти відповідей тут нема геть – її повністю вигадав Клейн. Так само й з очікуваннями публіки: побудови Гумільова занадто складні, щоб переконати крамаря на базарі.

Далі Клейн жаліє Гумільова у таких виразах:

> "Чому ж такі цінні традиції і такі блискучі особисті дані автора привели до таких нікчемних результатів? Я певен, що в інших умовах розвиток традиції та авторського таланту пішли б іншим шляхом. Винна система, що панувала в нашій країні – це вона роздушила добру наукову традицію та знівечила долю вченого і його неабиякий інтелект […] А нелюдськість середовища непомітно увійшла у плоть і кров його вчення, зробила вчення антигуманістичним" [с. 244].

Ну, про антигуманістичні закони механіки я вже писав, послухаємо краще політичні висновки. На думку Клейна, соціальне замовлення на створення таких законів Гумільову дали кримінальні злочинці:

> "Пасажі про ніякихось відчайдухів, які виламуються із соціальної системи, які не визнають законів (для них закони не писані), дуже близькі воровському фольклору, який героїзує **у**рок [18], камерним та табірним биличкам. Ідея, що

> одним така 'пасіонарна' доля на роду написана, а іншим від народження суджено животіти, залишаючись сірою масою, – це ж питоме переконання **у**рок, філософське виправдання їхнього паразитизму – ну, така в мене вільнолюбива розбійна натура! […] Воровський світ відрізняється виключною жорстокістю, черствістю та відсутністю жалості – а хіба не тим самим віддихують геополітичні та етногенетичні принципи Л.М.Гумільова? […] Його теорія етногенезу та пасіонарності народилась як вираз психології люмпенів" [с. 245].

Отже, дана стаття написана людиною, у якої робота Леніна про партійну літературу записана прямо в в BIOS-і [19] й яка не може собі уявити, щоб праця на історичну тему була написана без політичної заангажованості. Розібравшись із класовим корінням та соціальним замовленням, Клейн дає таку фінальну пересторогу:

> "Я пишу перш за все для тих (а таких дуже багато), хто, здогадуючись, що проповіді Гумільова ненаукові та небезпечні, не можуть сформулювати, в чому їхня порочність […] Л.М.Гумільов підвів підсумок своєму життєвому шляху, написавши 'Автонекролог' […] Можливо, ще не пізно написати й 'Авторецензію' на праці, які в науці вже пережили свій час" [с. 246].

Ці слова були надруковані у квітневому номері часопису, а через місяць Гумільова не стало… Не встиг він виконати вказівок пана Клейна.

Примітки

[12] Редакція журналу "Нева" вчинила як персонажі салтиковської "Современной идиллии": "Сначала спустим его с лестницы, а потом извинимся". Ця редакція у двох статтях спускає Гумільова зі сходів, а у третій вибачається перед ним, демонструючи свою безсторонність і намагання урівноважити погані відгуки приємними. Але діжка меду не врівноважує ложку дьогтю; і треба мати сміливість виробити власну позицію, а не пропонувати читачам суміш їстивного і отруйного під виглядом "безсторонності".

[13] "Ця книга – вагомий внесок в розвиток вітчизняної, і не тільки вітчизняної, історії. Далебі, її значення виходить далеко за рамки традиційного розуміння історії як науки" (*Лихачёв Д.С.* Предисловие. – В кн.: Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1993 г., с. 10).

[14] *Чистобаев А.И., Хрущёв С.А., Громова Ю.В.* Л.Н.Гумилёв и этноценозы Российского севера. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 40 – 45.

[15] Саме так! Думаю, треба – статистичного, але що зважати на такі дурниці, пишучи про людину, неправота якої очевидна?

[16] Коли в Митрофанушки Простакова допитувались, до якої частини мови належить слово "двері", він відповідав: "Та дивлячись які двері".

[17] Як приклад цих кіл можу навести власну скромну персону – я-бо дійсно скупив усі книги Гумільова, які бачив у продажу.

[18] Урка – слово із жаргону російських кримінальних злочинців, означає "злочинець".

[19] BIOS – Basic input-output system, постійна пам'ять персональних комп'ютерів.

Стаття О.Янова

Завершив погромно-аналітичну кампанію 1992 року пан Олександр Янов, який відгукнувся на смерть Л.М.Гумільова статтею "Вчення Льва Гумільова" [20]. Стаття складається з двох частин – аналітичної та прогнозної. Для нашої теми цікавіша допоміжна, аналітична частина. В ній Янов розглядає етногенетичну теорію Гумільова, віддаючи належне грандіозності поставленої задачі та ерудиції автора. Основою теорії Янов вважає ідею "біохімічної енергії", яка перетворюється в "пасіонарність". А далі

> "живе собі народ тихо й мирно в стані 'гомеостазу', а потім раптово обрушується на нього 'пасіонарний поштовх', або 'вибух етногенезу', і він перетворюється в етнос, тобто перестає бути просто соціальним колективом і стає ’явищем природи'. І з цього моменту 'моральні оцінки так само непридатні, як до всіх явищ природи…' І далі вже нічого від нього не залежить. На найближчі 1200 – 1500 років (бо саме стільки продовжується етногенез, по 300 років на кожну фазу), він в полоні власної пасіонарності. Всі зміни, які з ним віднині трапляються, можуть бути виключно віковими. Все в його історії розписано наперед, детерміновано з жорсткістю, яка змагається з фаталістичними конструкціями Шпенглера" [с. 108].

Що сказати про таку модель Льва Гумільова? Найкраще тут пасують слова відомої пісні:

> "Грицькова свита,
> Та не Грицькова мова;
> Грицьків кінь,
> Та не Грицько на нім".

Янов створює для власного вжитку якогось "іншого Льва Гумільова" і далі воює з цим іншим. Я досить перечитав праць Гумільова, щоб стверджувати такі невідповідності яновського резюме дійсним поглядам Гумільова:

- буцімто біохімічна енергія перетворюється в пасіонарність;
- буцімто "народ" стає "етносом" лише після виходу з гомеостазу;
- буцімто "народ в стані гомеостазу" – це просто соціальний організм і не є явищем природи;
- буцімто етнос в процесі розвитку не є соціальним організмом, а є **тільки** явищем природи;
- буцімто від самого етносу в його історичній долі нічого не залежить;
- буцімто **всі** зміни, які трапляються з етносом, зумовлені тільки зміною його віку;
- буцімто **все** в його історії розписано наперед.

Все це невірно. Нічого такого (чи принаймні, в такому категоричному тоні) Гумільов не стверджував. Все це Янов вигадав, але це, зрештою, факт з його біографії. Набагато цікавіші його критичні зауваження на адресу теорії етногенезу, бо вони дійсно вказують на моменти, незрозумілі для читача.

Зауваження перше:

"Суть його гіпотези полягає у поясненні історичних явищ (народження нових етносів) природними (евентуальними виверженнями біосфери) […] з'явився десь на Землі новий етнос – значить, відбулося виверження біосфери. Але звідки ми знаємо, що на Землі з'явився новий етнос? Виявляється, з 'пасіонарного вибуху', тобто з виверження біосфери. Таким чином, пояснюючи природні явища через історичні, ми в той же час пояснюємо історичні явища через природні. Це екзотичне кругове пояснення" [с. 109].

Це – просто логічне непорозуміння. Насправді кільцевого пояснення, тобто непрямого визначення поняття самого через себе, тут нема. Наприклад, звідки ми дізнаємось, що ядра атомів діляться? З енергії, що при цьому вивільняється. Ну, а енергія ця звідки береться – від поділу ядер. Для гуманітара тут пахне кільцевим визначенням, але для фізика – проходження причинно-наслідкового ланцюжка чи від причини (поділу ядра) до наслідку (вивільнення енергії), чи від наслідку до причини. У Гумільова пасіонарний вибух – причина, а етногенез – наслідок. Ми не можемо безпосередньо спостерігати причину, але можемо судити про неї з спостережуваних наслідків. У фізиці таких випадків – безліч, але для гуманітара такий спосіб міркування трохи незвичний.

Зауваження друге:

"Гумільов мусить цілком недвозначно пояснити читачеві, що таке новий етнос, що саме робить його новим і на основі якого об'єктивного критерію ми можемо визначити його принципову новизну. Парадокс гіпотези Гумільова полягає в тому, що ніякого такого об'єктивного критерію в ній просто нема" [с. 109].

"Просумуємо головні віхи народження нового суперетносу. Спочатку виникають 'пасіонарії', люди, здатні жертвувати собою в ім'я відродження та величі свого етносу, предтечі майбутнього. Потім ніякийсь 'пристрасний геній' згуртовує довкола себе знову ж таки 'пристрасних, енергійних, непримиренних людей' і веде їх до перемоги. Виникає суперечність, нове бореться з 'обивательським егоїзмом' старого етносу, але в кінці кінців 'пасіонарність' так широко розповсюджується шляхом 'мутацій', що старий етнос здається на милість переможця. З його уламків виникає новий.

І це все, що пропонує нам Гумільов у якості критерію новизни 'суперетносу'. Але ж перед нами лише універсальний набір ознак будь-якої великої політичної зміни, який однаково придатний для всіх революцій та реформацій у світі" [с. 110].

"Будь-що-будь відсутність об'єктивного і верифікованого критерію новизни етносу не тільки робить гіпотезу Гумільова несумісною з вимогами природознавства, але взагалі виводить її за межі науки, перетворюючи на легку здобич 'патріотичного' волюнтаризму" [с. 111].

Це зауваження назагал слушне і в напрямку задоволення висунутих Яновим вимог треба працювати. Але чи слушно ставити цю дійсну слабкість на карб персонально Льву Гумільову? Скажімо, у нас є об'єктивний та верифікований засіб виміряти електричну напругу – вольтметр, але його винайшов не Алесандро Вольта; і омметр винайшов не Георг Ом, і мікроамперметр – не Анрі Мікроампер. Але всі ці вчені зробили головне для своєї справи – вони вказали ті величини, які треба вимірювати. Якщо якась величина об'єктивно існує, то не може бути, щоб не знайшлось приладу для її вимірювання. Янов же закидає Гумільову, що той не

винайшов пасіометра для вимірювання пасіонарної напруги та етнометра для вимірювання віку етносу.

Що ж стосується "універсального набору ознак", то – повторю те, що писав з приводу Клейна – в цьому я вбачаю не недолік, а перевагу теорії Гумільова. Що ж поганого в тому, що за допомогою однієї гіпотези можна пояснити широке коло явищ? Сам же Гумільов і говорив, що стереотип поведінки змінюється весь час, що етнос живе, і кожна зміна вимагає надзусиль, а на такі надзусилля здатні пасіонарії. Інша справа, що зміни бувають велетенські – і тоді говоримо про новий суперетнос, а бувають і менші – тоді йдеться про зміни всередині вже існуючих етнічних систем. Батарейка для кишенькового ліхтарика пощипує нам язика (напруга її 4.5 вольта), а блискавка пронизує кілометрові простори й руйнує будинки (напруга її – сотні мільйонів вольт), але базове явище і там і тут одне – протікання електричного струму.

Звертаю також увагу читача на те, що вимога Янова пояснити – що таке новий етнос, а також зауваження щодо універсального набору ознак майже текстуально збігаються з аналогічними висловлюваннями Клейна. Великі уми сходяться.

Зауваження третє:

> "На якій підставі ми можемо відмовити Японії в пасіонарному вибуху саме в 19 ст.? Читачу Гумільова залишається зовсім незрозумілою дивна поведінка біосфери після 14 ст. З якої, власне, причини припинила вона свою 'пасіонарну' діяльність одразу ж після того, як її виверження в чудесний спосіб подарувало 'друге народження' слов'янській Русі? […] Навіть з таблиці, складеної самим Гумільовим, видно, що не було ще в історії випадку так би мовити простою біосфери на протязі шести століть без жодного вибуху етногенезу […] У читача тут вибір невеликий. Або щось серйозно зіпсувалось в біосфері, якщо вона за 6 століть не змогла породити жодного нового 'суперетноса', або Гумільов її штучно заблокував – з 'патріотичних' міркувань"[с. 111].

Це зауваження зовсім нестійне. Поки не винайдено методу кількісних вимірів, єдиний спосіб встановити загальні закономірності етногенезу – це розглядати закінчені процеси. Сам Гумільов постійно підкреслював цю особливість своєї методики, і не зрозуміти його в цьому питанні може тільки той, хто не хоче розуміти. Гумільов не стверджував і не заперечував можливості пасіонарного вибуху в Японії в 19 ст., так що це запитання – не до нього. Підозра Янова, що Гумільов заборонив подальші пасіонарні поштовхи заради того, щоб російський суперетнос був "вічно молодим" (не розстанусь, мовляв, з комсомолом) – безпідставна. Якщо вирушити шляхом Гумільова на пошуки пасіонарних поштовхів після 14 ст., то перше, що впадає у вічі – це утворення американського етносу (в США). Він утворився в 18 ст. і є наймолодшим. Янов, живучи в США, цього не помітив через аберацію близькості, про яку його попереджав Гумільов.

Це зауваження також має відповідник у статті Клейна, який замість Японії наводить приклад США як народу, який не вкладається в концепцію Гумільова [21].

По цих трьох зауваженнях Янов вирішив, що він достатньо показав слабкість та неспроможність гіпотези Гумільова як наукового напрямку:

> "Ледве ми застосували до гіпотези Гумільова найелементарніші вимоги, що стосуються будь-якого наукового відкриття, як вона розсипалась у нас під руками, виявившись неймовірною сумішшю наукоподібності, гігантоманії та 'патріотичного' волюнтаризму" [с. 112],

– і перейшов до основної, прогнозної частини статті, в якій він видобуває зі Льва Гумільова "нову російську праву" (знову-таки слід зауважати, що і Клейн вважає прийоми Гумільова ненауковими).

Недаремно його стаття називається "**Вчення** Льва Гумільова". Янов не покликається на роботу Клейна і не цитує її, але теж називає працю Гумільова "вченням". Не науковим підходом, не теорією, не гіпотезою, а саме "вченням". На думку Янова, це "вчення" здатне посісти місце марксистсько-ленінського "вчення", тому що

> "для цього потрібно щось зовсім інакше, таке, що примиряє в собі й 'червоний' детермінізм, і 'білий' волюнтаризм. Щось, з одного боку, учене й систематичне, яке гарантує, що майбутнє і справді на боці нової опозиції, а з другого – полум'яне, мобілізуюче й здатне підняти маси проти традиційного історичного ворога – Заходу […]
>
> Що треба буде засвоїти рядовому 'червоно-білому'? Що історія працює проти 'загниваючого' Заходу і на наймолодший у світі етнос. Бо тільки ми зберегли ще безнадійно розгублену Заходом пасіонарність […]
>
> Учення Льва Гумільова може стати ідеальним фундаментом російської 'коричневої' ідеології, якої так відчайдушно потребує Нова Російська Права" [с. 113 – 114].

Ці міркування дещо цікаві, але вони – не більше як припущення, які наразі не підкріплені ніякими реальними фактами політичного життя Росії, хоч від часу яновської перестороги минуло більше 4 років. Зрештою, прогноз Янова базується на упевненості, що "нова російська права" вирушить битим шляхом Леніна та Гітлера, а не якимось іншим [22].

Янов вважає, що за інших умов Гумільов міг би стати дійсно визначним діячем:

> "Страшенно шкода надзвичайно талановитої та ерудованої людини, яка так і не зуміла представити свою гіпотезу городу та світу коли був ще час щось виправити, щось переробити, щось передумати. Він став, по суті, ще однією жертвою совєтської системи, яка скалічила його, ізолювавши від світу". [с. 112]

Це жалкування також дуже подібне до жалкування Клейна, особливо з урахуванням того, що перше написане до смерті Гумільова, а друге – після смерті. Залишається ще раз підкреслити: великі уми сходяться, особливо коли вони – однієї національності [23].

Афористичний підсумок кампанії 1992 р. підвів шістьма роками пізніше С.А.Іванов:

> "Насправді теорія [етногенезу] Гумільова є **найяскравішим проявом сталінізму**, який в'ївся у саму суть людської душі. Не нав'язаного, але підсвідомого" [24].

Важливою новаторською рисою цього формулювання Іванова є його повна безпідставність. Якби він пояснив нам, яким ярмісом він прийшов до такого висновку, з ним можна було б сперечатись і – чого у світі не буває – спростувати. А так обкаляти людину, без жодних пояснень – це ніяких заперечень викликати не може.

Примітки

[20] *Янов А.* Учение Льва Гумилёва. – Свободная мысль, 1992 г., № 17, с. 104 – 116.

[21] Нева, 1992 г., № 4, с. 229.

[22] Аналіз сучасних політичних процесів – не моя справа, але зауважу, що й через 12 років по пересторозі (в 2004 році) прогноз пана Янова не здійснився. Хоча за врятування Росії як євразійської держави узявся сам Олександр Гелійович Дугін, у нього нічого не вийшло. Навіть стати президентом він не зумів, не те що врятувати Росію (див. веб-часопис "Евразийский вестник" e-journal.ru).

[23] Зауважу, що п'ята графа у п.Янова точно така сама, як у п.Клейна: і там і там написано "Національність". Ще зауважу, що жодне добре діло не лишається без наслідків. От і пан Янов знайшов собі достойного учня в особі пана Михаїла Трипольського – автора статті "Хозарський каганат, євреї і доля Росії" ("Новое русское слово", 9 декабря 1994 г.; цитую з веб-копії: jewishinfo.net; можна і звідси: gumilevica.kulichki.net або звідси: http://www.shtetl.ru/print.php?sid=59 або звідси: rus-sky.org):

> "Як вчений-історик Лев Гумільов сьогодні у Росії надзвичайно популярний. Його книги і статті лягли в основу антисемітських концепцій сучасних російських фашистів і націоналістів. Я дуже шкодую, що тільки в журналі "Слово-Word" влітку поточного року у розділі "Вчення Льва Гумільова" з книги професора Янова "Веймарська Росія" я знайшов усвідомлення тієї небезпеки, яку становить антиєврейська тема в концепції Гумільова".

Ясно, що після четвертої графи у паспорті пана Трипольського йде п'ята – як, зрештою, і в усіх цитованих авторів.

[24] *Иванов С.А.* Взаимоотношения Руси и степи в концепциях евразийцев и Л.Н.Гумилёва. – "Славяне и кочевой мир", М., 1998 г., с. 53.

Нерозуміння теорії Гумільова

Отже, ми бачимо, що Гумільова звинувачують з різних боків: Козлов звинувачує в антимарксизмі, Янов – у марксизмі; Чівіліхін звинувачує Гумільова в антипатріотизмі, Янов – у патріотизмі. Я думаю, що всі ці критики Гумільова намагаються виміряти радіус квадрата, тобто прикладають до Гумільова класифікаційні схеми, в які він не вписується. Ми бачимо, яку мізерну роль у цій критиці відіграють тексти самого Л.М.Гумільова, і яку величезну вагу мають "позаджерельні знання", або пересуди. Ми бачимо також, що критики Гумільова просто не розуміють суті його поглядів через необізнаність з методами і результатами природничих наук, і що найгірше – не розуміють браку своєї освіти, браку своєї здатності розуміти Гумільова. Через це їм помилково здається, що теорія Гумільова проста (а вона нівроку складна) і що вона є лише незначною модифікацією того, що було раніше.

Частково причина слабкого резонансу праць Гумільова серед фахівців-істориків полягає в тому, що Гумільов – фахівець з історіології ("таких людей нема, а скоро й геть не буде"), а його читачі – фахівці з конкретних історичних дисциплін, тобто повторюється "Салдацький патрет" Квітки-Основ'яненка: поки йшлося про шевство, від шевців надходили корисні поради, а як дійшло до кравецтва – лишилось нерозуміння. Система Гумільова досить складна, і багато читачів її не розуміли. В кращому випадку такі люди не жалували Гумільова, тому що боялись зізнатись у цьому нерозумінні; в гіршому випадку – їм бракувало навіть усвідомлення свого нерозуміння, і писання Гумільова видавались їм суцільним АБАБАГАЛАМАГА.

Зведемо тепер докупи всі погляди критиків на Льва Гумільова. Ми бачили, що основні критичні статті належать Козлову, Клейну та Янову. Порівняємо їх погляди.

Таблиця 5. Лев Гумільов у дзеркалі критики

Твердження	Козлов	Клейн	Янов	Сума оцінок
Гумільов – антисеміт	0	-1	-1	-2
Гумільов невірно висвітлює історію іудео-хозар	0	+1	+1	+2
Гумільов – расист	+1	+1	0	+2
Гумільов – марксист	-1	0	+1	0
Метод Гумільова антинауковий	+1	+1	+1	+3
Теорія Гумільова антигуманна	+1	+1	0	+2
Теорія Гумільова шкідлива	+1	+1	+1	+3
Гумільов виконував чиєсь соціальне замовлення	0	+1	+1	+2
Гумільов – жертва совєтської системи	0	+1	+1	+2

В клітинах таблиці +1 означає, що даний автор згоден з даним твердженням; -1 означає, що він не згоден; 0 – означає, що в даного автора не висловлено ставлення до даного твердження.

Оскільки тепер наука без кореляцій та регресій не вважається за науку, то застосуємо до цієї таблиці кореляційний аналіз. Результати його наведені у наступній таблиці.

Таблиця 6. Кореляція оцінок теорії Гумільова

	Коефіцієнт кореляції	Довірча імовірність нульової гіпотези
Козлов – Клейн	0.5	0.17
Козлов – Янов	-0.08	0.84
Клейн – Янов	0.58	0.11

В цій таблиці показано коефіцієнти кореляції тверджень різних авторів. Найвищий ступінь кореляції є між твердженнями Янова та Клейна, на що я звертав увагу в тексті. Але дещо несподіваною для мене є досить висока кореляція між твердженнями Клейна та Козлова. Тут кореляційний аналіз відкриває нам зв’язок, який не випливає прямо з текстів статей. Кореляція між твердженнями Янова та Козлова є негативною, тобто Янов опонує Козлову. Але величина цього коефіцієнту є дуже малою, тобто опозиція є дуже невиразною; правильніше казати, що твердження Янова не корелюють з твердженнями Козлова (це підтверджується і дуже високим значенням довірчої імовірності нульової гіпотези, тобто імовірності того, що коефіцієнт кореляції дорівнює нулю).

Я проаналізував **усі** критичні статті про теорію етногенезу і детально розібрав **усі** зауваження на адресу Гумільова. Ніхто не зможе закинути мені, що я вибираю для полеміки ті запитання, на які мені легше відповідати. Звичайно, простіше і ефектніше було відбутись побіжними зауваженнями – по одному уступу на статтю, вибравши з кожної найбільш неоковирну дурницю і додавши: ну, з цього можете судити про решту. Я спеціально обрав цей занудний і незручний для читача полемічний стиль, щоб виконати вказівку пана Добролюбського і щоб читач не подумав, що "нам" нема як відповісти на критику. Я не ставлю собі за мету апологію Гумільова. Всі слушні критичні зауваження я приймаю і розвиваю; я, зрештою, в цій

книзі критикую помилки Гумільова ширше і глибше, ніж будь-хто з моїх попередників. Але я рішуче не згоден з поглядом, що праця Гумільов не є науковою роботою, а лише політичною декларацією.

Що ж було після Янова? Не можна сказати, щоб у Росії не було науковців-істориків, які цікавляться історіологією. Вони є і навіть проводять семінари. Один з них відбувся в Москві 12.01.1994 р. [25] Які ж теоретичні моделі історичного процесу обговорювались? На першому місці – К.Маркс, далі – М.Вебер, А.Тойнбі, зрідка згадували К.Ясперса. Один з промовців згадав про Гумільова: що Гумільов продовжував традиції євразійців у поглядах на відносини Росії зі Сходом (с. 86, посилання на [ОР, с. 297 – 298]). І все – системи Гумільова, яка принаймні дорівнює системі Тойнбі, неначе не існує.

Цілком аналогічно виглядає обговорення збірників "Цивілізація і культура" на сторінках провідного сходознавчого часопису Росії "Восток" [26]: згадуються М.Я.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі, К.Ясперс, але не Л.М.Гумільов.

Отже, науковці не розуміють праць Гумільова. Тому ми не можемо покладатись на їхні висновки: адже при розгляді будь-якої справи важать голоси тільки тих, хто в цій справі розбирається. Оскільки таких спеціалістів нема, то нам доведеться розглянути погляди Гумільова самим і самим започаткувати співдружність знавців.

> "За роки, що минули з появи [гумільовської] теорії ритмічного чи циклічного функціонування етносів, не знайшлося жодного опонента цій теорії" [27]

– резюмує Н.О.Гаврилюк, що відповідає реальній ситуації.

Примітки

[25] Актуальные проблемы теории истории: материалы "круглого стола". – ВИ, 1994 г., № 6, с. 45 – 103.

[26] Восток, 1996 г., № 1, с. 165 – 195; № 2, с. 158 – 181; № 4, с. 160 – 190.

[27] *Гаврилюк Н.О.* Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скіфії. – "Оточуюче середовище і стародавнє населення України", К., 1993 р., с. 50.

Питання про плагіат Ю.В.Бромлея

Юліан Володимирович Бромлей (нар. 1921 р.) – член КПСС з 1944 р., академік АН СССР з 1976 р., довголітній директор Інституту етнографії АН СССР (з 1966 р.), чільний совєтський теоретик етносу. Гумільов звинувачував його у плагіаті:

> "Теорія етногенезу була створена і навіть приписана академіку Ю.В.Бромлею, який цитував положення автора без відсилкових приміток" [ЕС, с. 11].

Це мене дуже здивувало – адже стиль творів Гумільова є настільки характерним і неповторним, що з нього не можна нічого вкрасти: досить буквально одного довгого речення, щоб пізнати руку Гумільова. З'ясуванню цього питання присвячена спеціальна стаття К.П.Іванова [*Иванов К.П.* Взгляды на этнографию, или Есть ли в советской науке два учения об этносе? – ИВГО, 1985 г., т. 117, № 3, с. 232 – 239]. В ній порівняно погляди та висловлювання Л.М.Гумільова в статтях 1965-1971 рр. і трактаті "Етногенез та біосфера Землі" (за депонованим рукописом 1979 р.) і погляди та висловлювання Ю.В.Бромлея в статтях 1969 – 1971 рр. і книгах 1973 – 1983 рр. К.П.Іванов нарахував 29 тез Л.М.Гумільова, з якими Ю.В.Бромлей висловив згоду, причому кожного разу пріоритет висловлювання належав саме Гумільову. Окрім

фактів запозичення ідей, К.П.Іванов наводить дуже яскравий приклад текстуального плагіату:

Таблиця 7. Плагіат Ю.В.Бромлея з праці Л.М.Гумільова

Текст Л.М.Гумільова (1967 р.)	Текст Ю.В.Бромлея (1973 р.)
"Для того, щоб казанський татарин оголосив себе росіянином, йому треба потрапити до Західної Європи або Китаю. Там на фоні зовсім іншої культури він назве себе росіянином, додавши, що він, власне, татарин. А на Новій Гвинеї він же назве себе європейцем" .	"Потрапивши до Японії, білорус на фоні зовсім іншої культури назве себе спочатку росіянином, додавши потім, що він, власне, білорус. А на Новій Гвинеї він же назве себе європейцем" .
[*Гумилёв Л.Н.* О термине "этнос". – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1967 г., т. 3, с. 4]	[*Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973 г., с. 99]

Таким чином, під пером спритного академіка (комуніста з 29-річним на момент крадіжки стажем) татарин перетворився на білоруса, а Китай – на Японію. Процитований фрагмент якраз і є добрим прикладом стилю Гумільова, який не пізнати неможливо; як його не переробляй, цей текст все одно лишиться гумільовським. Науково коректним було б процитувати точно і в лапках, послатись на джерело і відзначити заслугу процитованого автора обговорюваної проблеми. Бромлей цього не зробив у твердій надії на те, що ніхто цих запозичень не помітить, і на своє високе службове становище, яке давало йому змогу просто не звертати увагу на можливі наслідки крадіжки. Цей "взнесённый в высший сан пронырствами злодей" слушно розраховував на прихильність начальства до себе: щоб не сталось, старший науковий співробітник Гумільов так і лишиться ніким, а академік Бромлей так і лишиться директором інституту з монопольним правом визначати наукову політику СССР в царині етнографії. Цим своїм правом Бромлей широко користався, щоб заважати науковій роботі Гумільова.

К.П.Іванов відзначає, що Бромлей не сприйняв теорії пасіонарності Л.М.Гумільова. Але ж без пасіонарності в цій теорії нічого не рухається, і всі 29 тез збіжності вкупі з украденими текстами нічого змінити не можуть. Бромлей виявив нерозуміння суті тих фрагментів, які він викрадав.

Був такий новогвийнейський чукча, який накрав транзисторів, конденсаторів і навіть магнітну антену – але не звернув уваги на батарею живлення, тому що не розумів її значення. Він склав деталі відповідно до принципової схеми радіоприймача, але працювати він без живлення не став. Тоді чукча, вилаявши дурних європейців, зробив за новогвинейським звичаєм собі намисто з блискучих транзисторів та різнокольорових конденсаторів. На його думку, це було найкраще застосування для викрадених деталей.

Висновок К.П.Іванова полягає в тому, що в совєтській науці нема двох вчень про етнос – існує єдине вчення Гумільова-Бромлея, яке треба розвивати далі шляхом "переводу з цехових позицій на міждисциплінарну основу" (с. 238). Цей висновок – цілком політичний, а не науковий. В перекладі з комуністичного новоязу це означає: оскільки Бромлей та Гумільов представляють собою єдине вчення, то нема рації друкувати тільки Бромлея і забороняти праці Гумільова. На цехових позиціях перебував Бромлей та очолюваний ним інститут, а на міждисциплінарній основі працював Гумільов зі своїм учнем (К.П.Івановим).

Тепер політична ситуація, яка продиктувала Іванову цей сміливий виступ на захист опального вченого (нагадаю, що стаття була написана у найглухішу костянтино-устинівсько-черненківську добу "застою"), змінилась, і можна сказати, що насправді два вчення про етнос у совєтській науці були. Було панівне марксистсько-ленінське вчення, представлене Бромлеєм, і докорінно відмінне від нього вчення Гумільова. Запозичення Бромлея з Гумільова свідчать про нерозуміння першим поглядів останнього.

Разом з тим ця історія, як кожен випадок плагіату, є прекрасним наочним свідченням того, що вкрадений текст є дуже добрим і вартісним. Якби крадій не вважав його добрим і вартісним, він не став би красти, чи не так?

Цикл історичних романів Д.М.Балашова

Дмитро Михайлович Балашов – російський письменник і фольклорист. Він найбільше відомий як автор велетенського циклу романів "Государі московські". Перший роман з цього циклу – "Молодший син" – присвячено періоду 1263 – 1304 рр. В центрі оповіді – перший московський князь Данило Олександрович, молодший син Олександра Невського. Роман виконано цілком в дусі традиційних концепцій.

Ця концепція різко змінюється, починаючи з другого роману – "Великий стіл". Цей роман присвячено подіям 1304 – 1327 рр. В центрі оповіді – тверський князь Михайло Ярославич, власне історія спроби Твері очолити північно-східні князівства, історія піднесення і катастрофи Твері.

Третій роман під назвою "Тягар влади" присвячено правлінню Івана Калити (1327 – 1340 рр.).

Четвертий роман – "Симеон Гордий" – висвітлює період 1340 – 1353 рр. Слово "висвітлює" тут дуже доречне, бо в історичних працях це правління проминають скоромовкою (не було блискучих кровопролить). А Балашов цілком переконливо показав тяжку працю князя, який закладав основу майбутньої могутності держави.

П’ятий роман – "Подих доби" – присвячено періоду 1353 – 1364 рр. Він має присвяту: "Присвячую своєму вчителеві Льву Миколайовичу Гумільову". Тут читач знайде дуже яскраво змальовану картину занепаду Візантії (періоду обскурації, згідно Гумільова); для нас особливо цікавою є розповідь про незвичайні пригоди митрополита Олексія у Києві в 1357 р.

Шоста книга серії – "Зречення". Він присвячений періоду 1355 – 1375 рр. Центральна подія – похід московського війська на Твер в 1375 р. і виречення тверських князів із претензій на самостійну роль заради єдності майбутньої держави. Там, де політичні діячі здатні зректися власних амбіцій задля блага своєї країни, як тверичі 14 ст., – там виникає потужна держава. Така ідея Балашова. (А там, де вони зректися нездатні, як в Україні в 2 половині 17 ст. – там закінчується Руїною, додаю від себе).

Сьома книга серії – "Свята Русь" – доводить виклад до Кревської унії 1387 р. Тут виразно помітною стає втома і виснаженість автора; це не так роман, як підручник історії за Гумільовим, викладений з діалогами персонажів. Тут ми подибуємо гумільовське визначення системи (на прикладі бригади теслярів); тут ми подибуємо улюблене гумільовське рівняння "маніхеї" = "богоміли" = "катари" = і т.д. до нескінчености (Балашов включає у це рівняння стригольників, і зробити це тим простіше, чим менше нам відомі подробиці цих вчень); а це рівняння, у свою чергу, тягне за собою виклад гумільовського розуміння антисистеми; зрештою, і причина нападу Тохтамиша на Москву в 1382 р. подана за Гумільовим (Тохтамиш, мовляв, не

розбирався у політичній ситуації в східній Європі). Навіть таке положення Гумільова, як мінливість соціального стану людини (воїн може потрапити в полон і стати рабом; а втікши, стати знову бароном) знаходить буквальне відбиття в цьому підручнику в образі Васьки, який на протязі роману проходить кілька циклів полону – рабства – вояцтва – офіцерства. Всі ці положення Гумільова проведені так наполегливо і прямолінійно, що мимоволі нагадують Володимира Маяковського з його поемою "Володимир Ілліч Ленін".

Восьма книга – "Воля і влада" – висвітлює події 1399 – 1425 рр. Тут письменник ставить і вирішує нове для серії питання: хто є справжнім росіянином, хто насправді здатен збудувати рай на землі чи то пак святу Русь – чи московський князь Василь Дмитрович (який персоніфікує "владу"), чи вятський розбійник Анфал Нікітін (який персоніфікує "волю"). Заради такої справи автору довелось піти на виправлення історії і перенести початки козацтва географічно з півдня Росії на її північ (у Хлинов-Вятку) і хронологічно – з кінця 15 ст. у кінець 14-го. Ні для того ані для другого нема підстав.

Таблиця 8. Видання романів Д.М.Балашова [1].

Назва	Рік першого окремого видання	Число окремих книжкових видань
Молодший син	1977	7
Великий стіл	1980	8
Тягар влади	1982	6
Симеон Гордий	1984	6
Подих доби	1988	3
Зречення	1990	4
Свята Русь	1992	1
Всього		35

Історія взаємин Д.М.Балашова та Л.М.Гумільова трохи висвітлена в їх спільному інтерв'ю [Р, с. 133 – 160]. Новаторство, навіть революційність Балашова щодо схеми історії Московської держави не підлягає найменшому сумніву: довести, що за всіма правами та передумовами на чолі держави мала б стати Твер, знищена зажерливістю та підступністю московських владолюбців – це замало не "державна зрада":

> "Від малого, навіть такого малого, як рішення московського тисяцького Протасія, великі могли б трапитись зміни. Укріпилась би торговельна та книжна **Твер, самою природою** (перехрестя волзького, смоленського та новгородського торгових шляхів) **поставлена бути столицею нової Русі**. Укріпилась би одна династія, а отже, на століття раніше країна прийшла б до неперервної й твердої державної влади, до просвіти, а там, диви, й не треба було б з запізненням на два-три століття вводити західні університети й академії, запрошувати німців – свої вчені були б давно!" [Великий стіл, розділ 2].
>
> "Скажемо про загибель славного міста Твері, загибель, схожу з тим, коли б у дерева на початку зросту зрубали верхівку, і далі стало воно рости й тягнутись, але вже не вершиною, а бічним відростком, що потовстів та пішов догори. Так і пішла потім історія країни в бічний сук, в Москву, яка з часом

перетворилась на нову вершину російського дерева. Але не треба шукати неодмінності там, де її не було й навіть не могло бути зовсім" [Великий стіл, розділ 60].

"Помститись і покінчити раз назавжди з міжусобними бранями на Русі. Вирвати, вирізати з корінням розрослу московську виразку, що шириться й смердить, отруюючи Русь! Покінчити, знищити, перемогти, повернути час, знову запалити світоч тверської величі… і буде Владимирська Русь Тверською Великою Руссю" (так міркує князь Михайло Олександрович Тверський в романі "Зречення", розділ 26).

"В кінці кінців вже й Лопасня стала не головною у цій грі розбуджених страстей, дійсних і мнимих жахів, бажань, напівзрад і викривлень істини, чим пізніше так часто і так лихо славилась Москва, в якій навіть під час лиття дзвону належало пускати по місту яку-небудь брехливу пусту поголоску – 'щоб краще дзонив!' " (Зречення, розділ 42).

Центральне поняття етногенетичної теорії Гумільова – стереотип поведінки – письменник пояснює так:

"Людей чи то в дружбі, чи в ненависті поєднує (або роз'єднує) не розрахунок, не вигода, не любов навіть, і вже напевно не визнання заслуг іншої людини, аніякесь темне відчуття, незбагненне і давнє, схоже на запах, за яким звірі знаходять собі подібних, – відчуття, що ось цей 'свій', 'свого' племені, клану, виду чи типу людей. Або 'не свій', і тоді ніякі стремління подолати це відчуття, помиритись чи подружитись не досягають мети і заздалегідь приречені. Причому цей 'свій' може і зрадити і видати (а той, 'не свій', – врятувати й допомогти), все одно тягнуть до 'своїх' по духу, по нюху, по темному і давньому почуттю звіриного стада. Так складаються спільності за вірою та за ремеслом, так з'єднуються розбійницькі ватаги, так знаходить, за одним ненавмисно кинутим словом, 'свого' странник-книгочий в чужій країні, серед чужого собі народу. Так, певно, складаються і племена, що потім вже виробляють собі спільну мову та звичаї, обряди, сказання, образи честі та слави. Обростають потім палацами та храмами, творять мистецтво, будують міста… Але коли уходить, занепадає, змінюється воно, це давнє, схоже на запах чуття 'своїх' і 'не своїх' – коли уходить воно, ніщо не тримає вже, ані храми, ані віра, ні влада, ні раті, ані міста, і падає, розсипається по лику землі, розчиняється без останку в інших племенах колись сильний і потужний народ, і мертві пам'ятки його слави, неначе шкаралущу пустих мушель, заносить пісок часу" [Великий стіл, розділ 46].

Інше поняття теорії – фази етногенезу:

"І політики, і глави держав, і завойовники здатні підрахувати кількість гармат, гвинтівок, наявних полків, але зовсім не розуміють, чому й коли можливий майже миттєвий успіх при незначних зусиллях і, здавалося б, у подібній ситуації, озброєна до зубів армія терпить ганебні поразки? А справа попросту у фазах етногенезу. Народ на підйомі дуже важко завоювати. Народ у стадії стійкого гомеостазу важко підкорити духовно. Держава в стадії надлому або обскурації сама, як червиве яблуко з дерева, падає до ніг переможця. Істина ця, хоч і проста, але до цього часу невідома більшості" [Зречення, розділ 72].

А ось міркування Гумільова про ландшафт і етнос та про можливість симбіозу Русі з Ордою, які письменник доручив виголосити хану Тохті:

> "Народу монголів потрібен степ. Ось цей, що біжить зараз під сталевими ногами коня! В містах він зманіжиться й загине, забуде заповіти Темучжина і втратить доблесть предків […] Але Михайлу [Ярославичу тверському] нема чого робити в степу, а йому, Тохті, як і всім монголам, не потрібні ниви та міста урусутів. Хану Золотої Орди нема що ділити з руським коназом. І тепер коли Михайло, здається, збагнув, що без Орди не може зібрати Русь (а йому, Тохті, без урусутів не здолати бесермен), що заважає їм з Михайлом простягнути руки один одному?" [Великий стіл, розділ 38].

В розмові князя Івана Калити та ченця Олексія (майбутнього митрополита) пояснюється пропонований Гумільовим стереотип поведінки фази підйому – "будь тим, ким маєш бути":

> "– Нехай кожен старанно обробить ниву свою! Плугатар нехай оре, й сіє зерно, й збирає плоди земні, й не лінується в трудах; ремісник нехай творить потрібне плугатареві та іншим, кожен по ремеслу своєму; купець постачає товар, кому що треба; воїн пильнує землю, боронить від ворогів; боярин править суд, облаштовує землю за словом князя свого; […] Нехай весь народ шанує государя, а князь денно й нощно піклується про свій народ. Нехай кожен докладе сил на ниві своїй тією мірою, якою може […]
>
> – Але якщо князь – лихий! боярин – лютий! раб – лінивий та лукавий! воїн – боязливий на битві! Якщо син не в батька, і все врозь, і ворогування у менших на більших, а у знатних до менших остуда і зневага?
>
> – Тоді загине народ. Всі, і більші і менші. І ніщо й ніхто вже не здужає порятувати той народ" [Тягар влади, розділ 21].

Ось як міркує Олексій про сучасну йому Русь:

> "Юний наш народ! Диви, тільки піднімається нова Русь! І майстри іконні, хоч і старші віком, але юнаки духом! Тому і в письмі іконному, як у відкритому вікні горнього світу, являє себе – в противність грецьким ізографам престарілого Цареграда – молода душа, юний дух животворний. І на цьому спираються мої надії й віра у майбутнє владимирської землі" [Симеон Гордий, розділ 41].

Важливе значення для розуміння ступеню близькості поглядів Д.М.Балашова до поглядів Л.М.Гумільова має 82-й розділ роману "Симеон Гордий" – авторський відступ з викладом суті описуваних подій:

> "Русь і степ! І досі ще не написана спільна історія наша – історія гіркоти і любові!
>
> Минули віки, і просвіченим вельможам Російської імперії у пудрених перуках розкішних катерининських часів […] стали видаватись якимись дикими потворами зійшлі в Лету степові кочівники, а сама їхня держава на Волзі – жорстоким породженням 'варварського' Сходу.
>
> Про давні культури східних країн погано пам’яталось в ампірових кабінетах, погано й виговорювалось на культурному французькому наріччі. Власні селяни й ті видавались варварами, так що вже й казати за степовиків! […]
>
> Віки протекли, і виникла велика країна з тієї малої, окраїнної частини просторої Київської держави, [що звалась Заліссям …] Саме тут, де верховна влада понад три століття належала Золотій Орді!

Але що ж трапилось з тією другою, серединною і головною частиною держави Київської – з правобережжям Дніпра? […] Що збереглось, що лишилось тут за півтора-два століття католицького панування від великої київської старовини? Ані храму, ані книги, ні одного літопису, ні навіть пам'яті народної, усної пам'яті про велике минуле своє!

Ось що дала Русі католицька влада, і не було б ані країни, ані держави, ні кабінетів пихатих вельмож, ані навіть пудрених перук – і не відбулася б велика країна, обернувшись на окраїнний закапелок Європи, якби католицький Захід простягнув руку свою і далі, на всю землю східних слов'ян […]

Нації старіють, як і люди. Прийди монголи раніше чи пізніше на півтора-два століття – і країна устояла б на своїх давніх кордонах.

З Батиєм Володимирська Русь билась надзвичайно погано. Рязанські князі не поладили з пронськими, не знали, виступати чи ні. Вивели рать у поле, лишивши Рязань без захисту і не одержавши допомоги від володимирського великого князя Юрія… А цей боягузливий і ниций правитель не тільки Рязані не допоміг, але й сам утік, покинувши сім'ю у Володимирі напризволяще [2] […]

А з Батиєм, який опинився на Волзі майже без військ після повернення до Монголії наданих йому туменів, уповні вдалося полагодити, що й зробив Олександр Невський, який збагнув у ту пору, що агресія Заходу куди небезпечніша для долі країни, ніж Орда."

Ось залежність стереотипів поведінки від фаз етногенезу:

"Порядок в країні (місті, колективі, сім'ї, нарешті) з'являється у двох випадках – і це неодмінність всієї світової історії: на підйомі, коли молоду націю (місто, сім'ю) об'єднує усвідомлена дисципліна, відчуття плеча, почуття спільного обов'язку і порядок встановлюється неначе загальною волею, спрямовуючи всі сили народу до однієї мети; і під час занепаду, на спаді, коли вже закінчується, гасне, зникає кипіння сил, коли порядок виходить згори, від веління влади чи звичаю, і приймається не від усвідомлення цілей та спільної потреби, а від байдужості, звички чи слабкості перед владою. Оманливий, ой який оманливий такий порядок!" [Подих доби, розділ 4].

" – Скажи мені, чому так? У греків неначе всього більше, аніж у нас: і народу, і майстрів добрих, і вчених ченців, і доброї слави старожитньої, і скарби ще є немалі – так чому ж не можуть вони себе хоча від турків урятувати?

– Здужає народ сам себе примусити до подвигу – воскресне ще не в такій біді! Не здужає – не зарадять йому ані вченість, ані скарби, ані численність люду." [Подих доби, розділ 4, розмова Станяти із Сергієм Радонезьким].

"Станята роздумливо міркував про молодість і старість народів, про свої бесіди з якимось сарацинським купцем-книгочиєм, що називав арабського мудреця Ібн Халдуна [… Олексій та Станята] розуміли вже, що дійсно є молодість і старість народів, є підйом і занепад духу і що змагання найдужчого – ніщо перед тим змалінням сил, що охоплює народи, які стомились жити […] У людей початкових, перших часів – надлишок енергії, і спрямована вона на діяння, на творчість і на об'єднання народу свого. У людей закату, у старих народів – нема вже сили протистати руйнівному бігові часу, і енергія їхня вузька, спрямована на своє, суєчасне" [Подих доби].

Ось як міркують люди в стані пасіонарного підйому, згідно з гумільовським принципом "стремління до перемоги":

"Дивним чином усі ці зірвані зі своїх місць смерди уперто вірили (ні, не просто вірили – знали! Інакше, вважали, й бути не могло), що варто б воєводам проявити хоч крихту розпорядливості та раніше зібрати війська, й Ольгерда не тільки зупинили б, розбили вщент [в 1370 р.] … Навіть у цих розорених, вдруге за два роки вигнаних зі своїх місць, голодних людей не було й думки інакшої, як про те, що їм, їхньому князеві, личить тільки перемагати" [Зречення, розділ 24].

"Але тут і сказалось те, що відрізняє молоді народи, й цивілізації, що піднімаються, від старих, що наближаються до закату свого. Замість прикрої розгубленості, нерішучих пересудів, опущених рук, замість підлого схиляння перед силою обставин […] – замість усього того тут (тоді!) і розгубленість була діловою, швидкою, гнівною" [Зречення, розділ 26].

Але не треба думати, що Балашов сліпо йде за Гумільовим; якби так було, то ми б в романі "Великий стіл" неодмінно побачили б монгольського богатиря-несторіанина, який врятувався від переслідувань мусульман в Орді й утік на Русь, оженився на Москві, а сини його в наступних романах мали б воювати у московському війську і відігравати якусь визначну роль в Куликовській битві. Оскільки в епопеї все треба робити заздалегідь, то не описавши у "Великому столі" цього богатиря, Балашов не зміг би переконливо довести улюблену тезу Гумільова, що ядро московського війська на Куликовому полі становили нащадки монголів-несторіан. Цю тезу Гумільова Балашов відкинув.

Звичайно, перечитуючи Балашова вже не задля насолоди, а щоб написати "критику", я помітив і деяку прямолінійність у перетворенні наукових гіпотез в художні образи, і фактичні недоречності (католики опановують Литву вже на початку 14 ст. – "Великий стіл"; Любарт не був князем "Червлёной Руси", але тільки Волині – "Тягар влади"; автор уперто повторює, що "краківський король" Казимир силою насаджував католицтво на Волині, якою він насправді практично не володів – "Симеон Гордий"; золотоординський хан постійно видає "фірмани" у романі "Зречення" – але ж він не турецький султан; про Ольгерда сказано, що він "часто обманював, але ніколи не брехав" – "Зречення", розділ 48; спробуйте так зробити, і ви одразу відчуєте, як то непросто бути Ольгердом; Балашов дуже рішуче робить Тайдулу жінкою Джанибека та матір’ю Бердибека, хоча насправді вона була жінкою Узбека та матір’ю Джанибека, а Бердибеку, відповідно – бабусею). Також недоцільно називати католика Свидригайла – православним (а це робиться неодноразово і з притиском); князь Олелько Володимирович не міг князювати у Києві в 1420 р. (тільки після 1440 р.) ("Воля і влада"). Але все це нічого не важить у порівнянні з величезною кількістю яскравих картин минулого, довгого ряду сцен, сповнених високого драматизму і вільного, прямо-таки вражаючого проникнення в реалії доби та мотиви людей минулого. Зрештою, можна відкрити літературну енциклопедію і вибрати звідти найкращі компліменти, що висловлюються на адресу історичних романів – вони не будуть перебільшенням щодо праці Балашова.

Так чи інакше, а Гумільову надзвичайно поталанило знайти в особі Дмитра Балашова уважного читача, вдячного учня і яскравого популяризатора концепцій етногенезу та євразійства.

Примітки

[1] За станом на початок 1997 р.; журнальні публікації та видання в "Роман-газеті" не враховані.

[2] Трохи інакший погляд на ці події висловив В.О.Чівіліхін (див. екскурс "Нашествия Батыя и Мамая на Русь в изображении В.А.Чивилихина").

Відповіді автора на зауваження щодо його праць

Як тільки захиталась злочинна комуністична влада і для Гумільова окреслилась можливість виступити з відповіддю своїм критикам, він негайно скористався цією можливістю і надрукував в ленінградському літературному журналі "Нева" статтю під назвою "Апокрифічний діалог" [1]. Гумільов найбільше зосереджується на темі золотоординсько-руських відносин. Гумільов не називає своїх опонентів поіменно, а шифрує ролями:

Таблиця 9. Ролі та особи опонентів в "Апокрифічному діалозі".

Роль	Характерне висловлювання	Особа
Професор	"у Вас біолого-енергетичний підхід до минулого" [№ 3, с. 203]	В.І.Козлов
Мистецтвознавець		
Опонент (самозакоханий письменник)	"Монголи тих часів – це наволоч без роду і племені" [№ 3, с. 205]	В.О.Чівіліхін
Джерелознавець (суворий та освічений)	"У мене свого погляду на ці питання нема" [№ 3, с. 207]	
Науковий співробітник-дилетант		
Історик Сходу (ерудит)		
Історик Росії		
Палеотопоніміст	"Зі сходу на Русь ніхто не спробував нападати" [№ 4, с. 199]	В.Л.Єгоров

Як бачимо, деякі з цих ролей досить легко розпізнати, бо Гумільов вдався не до типізації, а саме до шифрування.

Колосальна глибина нерозуміння і несприйняття з боку наукової громадськості всього, що виходило з-під пера Гумільова, відбилась в таких його гірких і дуже несправедливих словах:

> "Ось я міг би зробити набагато більше, якби мене не тримали 14 років у таборах і 14 років під забороною до друку. Тобто 28 років у мене вилетіли на вітер! Хто це зробив? Це зробила не влада. Ні, влада до цього відношення не мала. Це зробили, як то кажуть, науковці-колеги" [Р, с. 159].

Напевно, Гумільов мав на увазі тільки заборону друку, але вийшло, що і приговори підписували професори університетів, і на вишках з кулеметами стояли наукові співробітники… Але цілком щиро Гумільов міг би віднести до себе слова Поета: "Ніхто не гавкне, не лайне – неначе не було мене".

В цілому полемічні твори не займають великого місця в творчій спадщині Гумільова. На мою думку, неможливість "швидкого реагування" на зауваження опонентів зіграла певну позитивну роль у його творчості – замість того, щоб переконувати кожного опонента зокрема в полемічних відповідях, він переконував усіх разом у великих трактатах.

Розглянувши в цілому резонанс праць Гумільова, можна відзначити, що найбільше значення для наукової репутації вченого мала нездала спроба коментаря до "Слова о полку Ігоревім", найбільшою увагою користується концепція відносин Русі та Золотої Орди. Теорія ж етногенезу пройшла непоміченою – рясний потік книг Гумільова в 1990-х роках не відзначений **жодною** рецензією в наукових журналах. Заяви типу:

> "Лев Гумільов – засновник нової науки – етнології, яка **отримала визнання у всьому світі**" [2].
>
> "Теорія пасіонарності Гумільова стала сьогодні **загальноприйнятою** науковою дисципліною" [3].
>
> "Останні роки – роки **торжества** теорії етногенезу" [4]

– не мають під собою фактичної основи.

Час робити висновки. Праці Гумільова з кочівникознавства ігноруються фахівцями або не розуміються; відкриття Хозарії є прикладом нормального для науки засвоєння ідеї Гумільова; його погляди на "Слово о полку Ігоревім" піддано аргументованій критиці й на її підставі відкинуто; концепція відносин Русі з Золотою Ордою викликала більше публіцистичний, ніж науковий резонанс; для загальної теорії етногенезу панівним є нерозуміння її суті науковцями, але завдяки талановитому циклу романів Балашова можна сподіватись, що теперішні школярі, які читають ці романи, ставши вченими, приділять Гумільову більше уваги.

Тобто із усього, що написав Гумільов, те, що було зрозумілим і неправильним, уже відкинуто (і це нормально); те, що було зрозумілим і правильним – прийнято в сучасній науці в якості базового знання, яке неначе не має авторства (і це теж загалом нормально); лишається те, що було і є незрозумілим, а саме теорія етногенезу, і саме тут треба докладати зусиль.

Примітки

[1] *Гумилёв Л.Н.* Апокрифический диалог. – Нева, 1988 г., № 3, с. 201 – 207; № 4, с. 195 – 201.

[2] Вступне пояснення Л.Антипової до її бесіди в Л.М.Гумільовим та Д.М.Балашовим [Р, с. 133].

[3] *Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 25.

[4] *Панченко А.М.* Идеи Л.Н.Гумилёва и Россия 20 века. – В кн.: Гумилёв Л.Н. От Руси к России. – М.: Ди Дик, 1995 г., с. 14.

Додаткові екскурси

Легенда про марксистський характер теорії етногенезу

Етногенетичну теорію Л.М.Гумільова цілком слушно вважають антимарксистською; натомість намагання автора замаскувати її під марксистську – незграбні й не витримують критики.

По-перше, в усіх своїх працях Л.М.Гумільов жодного разу не вжив слова КПСС.

По-друге, в усіх своїх працях Л.М.Гумільов жодного разу не вжив слова "Ленін".

Я підкреслюю – **жодного разу**. Читач вже бачить, як я люблю різні підрахунки – і можете мені повірити, що це буквально так. В часи, коли навіть проблеми штучного запліднення корів вирішувались за допомогою вказівок з чергового з'їзду КПСС та цитат з В.І.Леніна, він не процитував їх жодного разу.

Це не дурниця: цитування Леніна та КПСС було демонстрацією лояльності з боку автора. А оскільки в колишньому СССР всі люди були під підозрою в нелояльності, то треба було час від часу свою лояльність начальству демонструвати й доводити. Гумільов демонстрував нелояльність.

Може виникнути запитання: чому книги Гумільова все ж таки виходили? Можливо, щось важило те, що його книги мають різку антикитайську спрямованість (див. екскурс "Одвічна агресивність Китаю"). Але значно більше значення мала мімікрія, маскувальне розфарбування. Це не залишилось непоміченим з боку коментаторів:

> "Читач може здивуватись, що терміни марксистської теорії, яку Л.Гумільов заперечував, зустрічаються в деяких його статтях. Слід пам'ятати, що статті написані в совєтський час, і автор був змушений робити подібні вставки, щоб статті було допущені до друку" [Р, с. 237, примітка В.А.Мічуріна].
>
> "Єдине, що йому з його поглядами дозволило вціліти за тоталітарного насильства, було те, що він досить вільно, але вміло використовував

> діалектичну формулу панівного на той час марксистського матеріалізму про перехід або стрибок кількості у якість" [Куркчи А. Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 64].

Але таке розуміння є занадто прямолінійним. Класичних "бронебійних" вставок на кшталт "геніальний Ленін сказав, а останніз з'їзд КПСС підтвердив, що треба щось робити" – в працях Гумільова немає. Натомість є виразні спроби примирити свої власні погляди з панівним марксизмом, а там, де примирення було вочевидь неможливим – замаскуватись під марксизм. Ось приклади такої мімікрії.

> "Історія величі та падіння [тюркського] каганату – яскравий приклад діалектичного закону заперечення заперечення" [ОХ, с. 104 – 1966 р.].
>
> "Відзначимо, що суспільні системи [кочових] народів були тісно пов'язані з рівнем розвитку їх продуктивних сил та способом виробництва, тобто з системою господарства заселених цими народами країн" [Р, с. 256 – 1970 р.] – це дійсно виглядає як вставка, тому що вся стаття це заперечує, зокрема: "Будемо розглядати безпосередньо суспільно-політичний лад як чутливий індикатор стану етносу" [Р, с. 260].
>
> "Розв'язати питання 'чому?' і 'що до чого?' дозволяє діалектичний метод з законом заперечення заперечення, системний підхід та вчення про біосферу. За законом заперечення заперечення життя і смерть, а в історії – підйоми та спади повинні чергуватись; отже, поняття поступального руху, або прогресу, до таких природних явищ, як етногенез, непридатне. Не те щоб прогресу зовсім не було, але він має місце тільки в соціальній формі руху матерії та в техніці" [ДР, с. 378 – 1989 р.].

До того ж слід враховувати, що погляди Гумільова розвивались (вище ми намітили періоди цього розвитку), і для першого періоду немає особливих підстав говорити, що його погляди відходили від марксизму. Рішуче заперечення причетності до марксизму Гумільов висловив лише в 1992 р.:

> "Європейська освіта і європейський менталітет серед інших ілюзій породили й ілюзію соціальної природи етносів (народів) […] Можна, звісно, продовжувати вважати, нібито історія визначається соціально-економічними інтересами та свідомими рішеннями […] В рамках пасіонарної теорії етногенезу відмінності одного етносу від іншого визначаються не 'способом виробництва', 'культурою' чи 'рівнем освіченості'. Етноси об'єктивно відрізняються один від одного способом поведінки їх членів (стереотипами поведінки)" [Р, с. 177 – 178].

– але це заперечення було запізнілим і не вплинуло істотно на зміст його праць. В тому ж таки 1992 р. в підсумковому огляді "З історії Євразії" ми зустрічаємо і марксистські "формації" [Р, с. 91], і протиставлення "істориків-еволюционістів", які мислять неправильно, "історикам-діалектикам", які мислять правильно і до яких Гумільов зараховував і себе [Р, с. 95].

В СССР невизнання марксизму прирівнювалось до державної зради. Щирі патріоти імперії зла намагались викрити зраду Гумільова (вище ми вже розглядали таку спробу з боку В.І.Козлова). Через 11 років його підтримав Ю.Афанасьєв:

> "У прямій суперечності з марксистсько-ленінськими критеріями розроблялись так звані євразійські теорії з їх антиісторичним, позакласовим, біолого-енергетичним підходом до минулого: періоди підйомів та спадів якоїсь

> пасіонарності у світовій історії, 'симбіоз' Орди та Русі в 13 – 14 ст. і т.ін."
> [Афанасьев Ю. Прошлое и мы. – Коммунист, 1985 г., № 14, с. 110]

Тобто комуніст Ю.Афанасьєв у статті, надрукованій в журналі "Комуніст", не вважав цю теорію марксистською.

Це викриття було абсолютно правильним з точки зору форми і змісту, але запізнілим. Імперія зла котилась до занепаду, і навіть серед офіцерів таємної поліції запанувала повна байдужість до питання, хто є марксистом, а хто ним не є. Досить було зовнішніх ознак лояльності, виконання певних обрядів, ба навіть просто неучасті в активніших протестах, щоб жити в мирі з деградованим комуністичним режимом.

Отже, легенда про марксистський характер теорії етногенезу була створена самим Гумільовим з метою примирення своїх поглядів з поглядами, які підтримувала таємна поліція.

Легенда про географічний характер теорії етногенезу

Як ми пам’ятаємо, на протязі 28 найплідніших років свого життя Лев Гумільов працював на науковій посаді в географічній установі, але займався історією. Це викликало нерозуміння і невдоволення його колег-географів. Була навіть спроба "вичистити" Льва Гумільова з географічних рядів:

> "Коли в кінці 1960-х років група географів виступила з заявою про те, що етнографу Гумільову не місце в географічному інституті, вчена рада практично одностайно переобрала Льва Миколайовича на новий термін роботи" [1].
>
> "Числячись у штаті географічного відомства, він міг у будь-який момент опинитись на вулиці як нефахівець з предмету, оскільки був доктором історичних наук. Середовище економгеографів відкинуло його, середовище істориків та сходознавців принципово не помічало праць вченого" [2].

Отже, необхідність захищати своє право на існування була для Гумільова цілком актуальною.

Щоб з’ясувати, як сформувалась легенда про те, що теорія етногенезу є географічною, треба злегка заторкнути питання про положення етнографії (етнології, народознавства – в даному розділі ці терміни розглядаю як синоніми) в системі наук.

Етнографія виникла в період великих географічних відкрить. Мандрівник, який описував якусь невідому жителю західної Європи (тобто члену католицького суперетносу) землю, мав перш за все записати її географічні координати і шлях до неї, щоб наступні загарбники могли її знайти і захопити; потім записати, який там рельєф, гори і шляхи сполучення (орографія), які річки та озера (гідрографія), які там є рослини і тварини (що можна з’їсти чи вивезти); нарешті, він мав описати, які там живуть люди, їхні звичаї, з’ясувати, чи можна їх обернути на рабів [3]. Вінцем опису були корисні копалини, серед яких на першому місці стояли запаси золота, що їх накопичили місцеві жителі. З’ясування цих запасів і методів їх пограбування було головною метою географа, тому що географічні експедиції були прологом колоніальної експансії. Відкриття землі – це перший крок до її загарбання.

Оскільки географічні описи були розвідувальними даними, на підставі яких планувались колонізаційні заходи, то етнографія, природно, розглядалась як частина географії. В залежності від етнографічних даних розроблялись методи експансії: якщо з місцевих жителів можна було виховати рабів, то їх треба було підкоряти (як негрів в Африці); а якщо ні – то винищувати (як індіянців на островах Карибського

моря). Відповідно в першому випадку треба було запасати більше кайданів і менше рушниць, а в другому – навпаки.

Після закінчення періоду колоніальної експансії, коли нових земель для відкриття і загарбання більше не лишилось, класична географія втратила предмет. Військова і політична розвідка виділились в окремий напрямок діяльності, який навіть не вважають за науку; мандрівник перестав бути шпигуном, а географ – офіцером колоніальних загарбань. В тих країнах, де наука почала формуватись в цю після-колоніально-експансивну добу (коли захоплювати вже не було чого), етнографія займалась тим населенням, яке мешкало на тій самій території, що й сам етнограф. Такий етнограф уже не розглядав предмет свого досліду як предмет загарбання, і така етнографія цілком природно стала розглядатись як гуманітарна дисципліна.

Тому в Україні, наприклад, етнографія і відповідні інституції завжди розглядались як частина суспільних наук (що відбилось і в структурі Національної академії наук), а в Росії та СССР вона вважалась географічною наукою (М.М.Миклухо-Маклай, іменем якого названо Інститут етнографії, тільки відкрив Нову Гвінею; а от захопити її Росія не зуміла, тому що мала заслабий воєнно-морський флот).

Тому вирішальним фактором, який впливає на позицію етнографії в структурі науки в певній країні, є міць війська і особливо воєнно-морського флоту: де військо сильне, там етнографія є частиною географії; а де слабке, – там частиною гуманітаристики.

Росія мала сильне сухопутне військо і вела масштабні колоніальні загарбання в Азії, і з того часу російська етнографія організаційно входить в систему географічних наук.

В таких-от умовах Л.М.Гумільов почав займатись займатись етногенезом. Ясна річ, що в таких умовах ці дослідження краще пасували до географічної тематики, ніж до якоїсь іншої. На початку другого періоду своєї наукової творчості, приступивши до написання серії статей "Ландшафт і етнос", він був твердо переконаний, що етногенез – явище справді географічне:

> "Міграції і процеси етногенезу, поза всяким сумнівом, обумовлені елементами ландшафту і кореспондують з коливаннями клімату" [ЭС, с. 132 – 1965 р.].

Відповідно до цього уявлення історична географія розглядалась ним як наука про зміну ландшафту за історичний період:

> "Ми можемо дати нову дефініцію: історична географія – наука про післяльодовиковий ландшафт в динамічному стані, для котрого етнос виступає індикатором" [ЭС, с. 136 – 1965 р.].

Але те, що було поза всяким сумнівом у 1965 р., було заперечене уже в 1970 році:

> "Аналіз взаємодії етносу як самостійного явища з ландшафтом показав, що обидва вони пов’язані взаємною залежністю, прецінь ані етнос не є постійно діючим ландшафтоутворюючим фактором, ані ландшафт без стороннього впливу не може бути причиною етногенезу" [ЭС, с. 192 – 1970 р.].

Відповідно змінилось і визначення історичної географії, яка розглядається вже не як частина географії, а як самостійна наука:

"Якщо вже говорити про взаємодію людини з природою, то треба притягати в повній мірі історичну географію, котра є самостійною дисципліною на стику двох самостійних наук: історії та географії" [ЭС, с. 146 – 1967 р.].

"Як характер міграцій в цілому, так і ступінь адаптації можуть і повинні розглядатись як явища, котрі відносяться до географічної науки, до того її розділу, який зветься 'етнологія', тому що саме тут людство змикається з географічним середовищем і впливають одне на одне" [ЭС, с. 151 – 1967 р.].

В третьому періоді творчості Гумільова таке екзотичне визначення історичної географії уже не розвивалось, для нової самостійної науки він вживав назву "етнологія".

От з цього моменту – з моменту наголошення **самостійного** характеру нової науки – "географічність" стала частково даниною традиції, частково наслідком старих уявлень, які у самого автора лише поступово витіснялись новими, частково – маскувальним пристосуванням, яке мало на меті виправдати проведення етнологічних досліджень в географічній науковій установі [4]. Повторю цю думку іншими словами: як тільки вчений прийшов до висновку, що ландшафт не є причиною етногенезу, він мусив сказати "Прощавай, географія" і або змінити тематику своїх досліджень на суто-географічну, або створювати нові організаційні форми для проголошеної нової науки. Гумільов був не в силі зробити ані те, ані друге, і тому мусив маскуватись під географа.

Тобто твердження про "географічність" теорії етногенезу, принаймні від 1970 року, було для Гумільова свідомо підтримуваною легендою, котра, як і легенда про марксистський характер теорії етногенезу, мала маскувальний характер. Можливо, щось важило й те, що етнографи гуманітарного спрямування рішуче не сприймали його ідей (як під час дискусії 1970 року, так і зараз).

Тим не менше Гумільов до самого кінця свого життя підтримував цю легенду:

"Суперетнос не є спільнотою духовною чи політичною, це – явище географічне" [Р, с. 169 – 1992 р.].

Мій висновок такий: географічне минуле теорії етногенезу не повинно зв'язувати нових дослідників і змушувати їх до відшукання географічних впливів там, де їх немає.

Примітки

[1] *Красильников В.Н.* Л.Н.Гумилёв и Петербургский университет. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 2, с. 38.

[2] *Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 45. Переглянувши список праць Гумільова, легко переконатись, що в нього немає жодної статті з економічної географії. Хто кого відкинув?

[3] "*Ті, що в чоботах, не дадуть нам данини; ходім пошукаємо лапотників*" – говорив літописний Добриня в добу, коли Київська Русь робила свої географічні відкриття.

[4] Пояснюю: проголошення нової науки передбачає і вимагає відповідної реорганізації наукових установ, простою мовою – утворення нового інституту. Але оскільки нового інституту для Гумільова ніхто створювати не поспішав, то треба було шукати організаційного пристанища в існуючих інституціях.

Неодночасність зволоження Євразії

Гетерохронність зволоження – географічний термін Гумільова. Він означає, що вологі та сухі епохи в історії клімату не поширюються одночасно на всі кліматичні зони, а навпаки – підвищення рівня опадів в одній зоні причинно та хронологічно пов'язане з його зниженням в іншій зоні. Висхідними даними для Гумільова були роботи Шнитникова та Абросова [1], особливо перша, на яку він часто посилається. Згідно з поглядами Абросова, сприйнятими та розвиненими Гумільовим,

> "у випадку зволоження аридної зони засихає зона гумідна, а під час зволоження полярної зони йде одночасне засихання гумідної та аридної зон, але виникає помітне зволоження зони субтропічної" [Р, с. 285 – 286 – 1966 р.]; також [ОХ, с. 28 – 30] і [Р, с. 316 – 317 – 1972 р.]

Малюнок 14. Неодночасність зволоження Євразії

Наскільки відповідає така картина археологічним та історичним фактам? Гумільов присвятив цій проблемі дві спеціальних статті з циклу "Ландшафт і етнос" [Р, с. 271 – 298]. В першій з них він аналізує матеріали 3 – 1 тис. до н.е., в другій – матеріали 1 – 17 ст. н.е.

Треба сказати відверто, що перша з цих статей не витримує ніякої критики. Основні її результати зведено в таблицю, де в колонках показано географічні зони, в рядках – хронологічні етапи, а в клітинах таблиці – одне з чотирьох значень (зволоження; висихання; підвищення зволоженості; зниження зволоженості). Наприклад, для періоду 11 – 9 ст. до н.е. з таблиці довідуємось, що кімерійці в аридній зоні жили в умовах підвищення зволоженості, а сучасна їм гальштатська культура гумідної зони – в умовах зниження зволоженості. Якщо ви запитаєте – звідки такі деталі відомі і хто конкретно довів, що на кімерійців в 9 ст. до н.е. випадало більше дощів, ніж в 11 ст. до н.е. [2] – то побачите, що для цього нема іншого джерела, окрім тієї ж таки гумільовської таблиці. Оце й є гуманітарний підхід до природничого питання (для гуманітара часто "виголосити тезу"

рівнозначне з "довести тезу"). А таких клітин в таблиці п’ятдесят, і рівно стільки ж виголошено і не доведено тез.

Деякі з цих тез Гумільов намагається підперти археологічним матеріалом:

> "На добу кінця теплого атлантичного періоду (біля 2300 р. до н.е.) припадає виселення народів трипільської культури з Південно-Східної Європи в більш вологі області Центральної та Західної Європи. Це виселення не можна не поставити у зв’язок зі зникненням у нижній течії Дніпра, Богу та Дністра дубових, букових та грабових лісів і наступом степу на північ. Але Карпати припинили шлях рухові степового ландшафту, і в Трансільванії трипільська культура розвивалась безперешкодно" [Р, с. 272].

Все це настільки не відповідає тому, що археологи звуть "трипільською культурою", що мимоволі хочеться згадати гоголівського панка з "іншим Юрієм Милославським". Ніякої трипільської культури в Трансільванії не було (тільки на схід від Південних Карпат). Так само невідоме й переселення "народів трипільської культури" в західну Європу. Нарешті, більш вірогідна дата цієї культури – це 5 – 4 тис. до н.е., а зсув хронології на тисячу років тягне за собою обвал половини гумільовської таблиці.

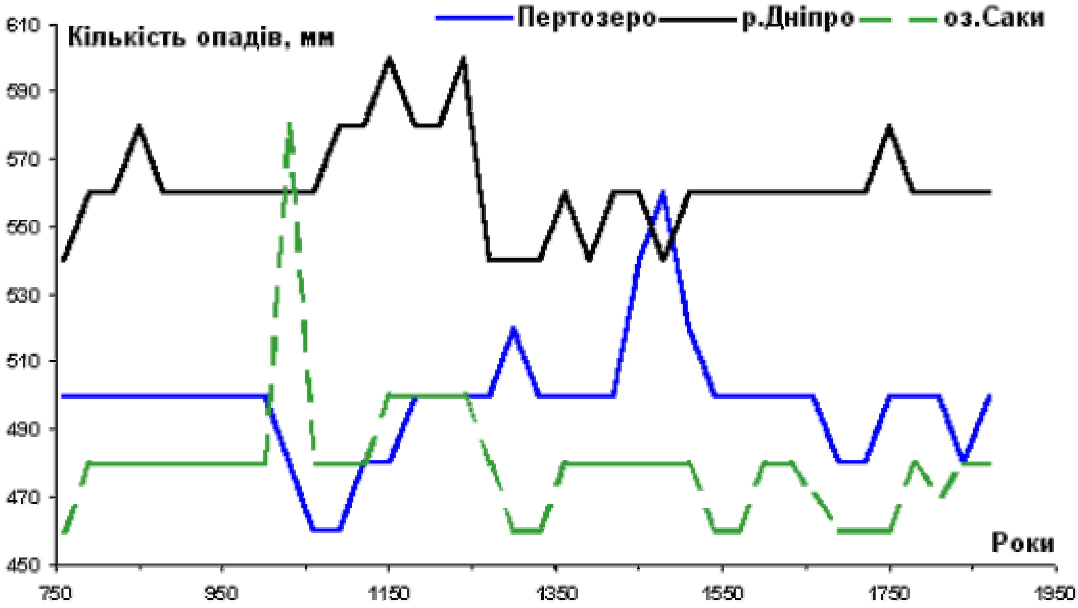
Аргументація змін зволоження для давнини базується в основному на топографії поселень і меншою мірою на кістковому матеріалі. Найбільш виразним топографічним показником є наявність чи відсутність пам’яток певного періоду на берегах внутрішніх водоймищ, що свідчить про коливання їхнього рівня. Аналіз кісткового матеріалу мав би виявити співвідношення основних груп тварин (велика рогата худоба – вівці/кози – коні – свині – дикі тварини), але Гумільов обмежується тільки якісним зв’язком (наявність свиней – осілість населення). Звичайно, кістковий матеріал не має прямого відношення до клімату.

Для середньовіччя Гумільов використовує дані давніх карт [3], на яких показано розміри тих самих внутрішніх водоймищ, та реконструйований ним рівень Каспію. Ці дуже обмежені дані рясно пересипані зауваженнями щодо історії кочівників та їх взаємин з сусідами. Автор щиро вважав, що це допомагає висвітлити тему "неодночасність зволоження" – і в цьому теж лишився гуманітаром.

Звичайно, всі ці зауваження ніскільки не знімають актуальності проблем історії клімату та впливу змін клімату на суспільства, але вони показують, що заслуга самого Гумільова – скоріше у постановці питання, ніж у конкретних відповідях. Досвід Гумільова показує, що археологічні та історичні дані – занадто непевний матеріал для реконструкції давнього клімату. Його треба реконструювати на підставі палеоботанічних методів (дендрохронології та пилкового аналізу) [4].

Гумільов намітив три періоди найбільшого засихання степів – це 3, 10 та 16 ст.; відповідно 3 ст. до н.е., 6 – 7 та 13 ст. він вважав періодами максимального зволоження, які є оптимальними для степової зони. Відповідно концепції неодночасності, цим максимумам зволоження степу відповідають мінімуми зволоження лісової зони.

Наскільки відповідають палеокліматичні реконструкції Гумільова сучасним даним? В 1988 році була надрукована колективна монографія "Коливання клімату за останнє тисячоліття" [5], якої так гостро не вистачало Гумільову під час його історично-географічних студій (на час виходу цієї книги він уже не цікавився палеокліматом і її матеріалів не використав).

Малюнок 15. Хронологія опадів у східній Європі

На діаграмі (малюнок 15) представлено усереднений по 30-літтях рівень опадів для трьох кліматичних зон східної Європи: приполярної (Пертозеро в Карелії), гумідної (стік р.Дніпро, що формується в лісовій зоні), аридної (оз.Саки в Криму) [6]. З неї ми бачимо такі особливості:

- амплітуда коливань опадів скрізь невелика і ніде не перевищує 30 мм [7], що становить не більше 6 %; самі по собі такі незначні зміни опадів не можуть бути причиною великих зрушень в інших природних системах, залежних від клімату;
- рівень кореляції між опадами в різних районах (табл. 10) загалом невеликий. Тільки між Північчю та лісовою зоною є достовірна негативна кореляція (тобто збільшенню опадів у полярній зоні відповідає зменшення опадів у лісовій, і навпаки, що загалом відповідає схемі гетерохронності Абросова-Гумільова). Між гумідною та аридною зонами кореляція не дуже істотна і позитивна (останнє повністю суперечить схемі Абросова). Між полярною та аридною зонами кореляція неістотна.

Таблиця 10. Кореляція опадів в різних районах Європи

Райони	Коефіцієнт кореляції	Довірча імовірність
Пертозеро-Дніпро	-0.365	0.024
Дніпро-Саки	0.295	0.072
Пертозеро-Саки	-0.152	0.36

В цілому можна зробити висновок, що на матеріалах східної Європи неодночасність зволоження в такому вигляді, як її уявляв собі Гумільов, не простежується.

Аналогічні висновки зроблено на підставі комплексу фітоіндикаційних методів. Для періоду 9 – 20 ст. виділено 4 підперіоди протяжністю в 300 років, кожен з яких має певні відмінності:

"Перебудова рослинності в кожній із зон йшла у відповідності до зональних особливостей, але перебудова здійснювалась **синхронно** на всьому

велетенському просторі від Чорного моря до Білого. Хід зміни рослинності йшов асинхронно тільки на південному сході Закавказзя" [8].

Подібна ситуація спостерігається і на сході Євразії. В статті Хотинського [9] наведено діаграми температури та опадів за останні 10 000 років для районів Сибіру, Далекого Сходу та Монголії. З них випливає:

- дуже висока кореляція кліматичних показників для Сибіру та Далекого Сходу, – така, що їх можна розглядати як одну кліматичну зону;
- для Сибіру та Далекого Сходу середня температура та рівень опадів змінюються симбатно, мають між собою дуже високу кореляцію;
- для Монголії температура та опади змінюються антибатно; опади в цілому виявляють симбатний хід з опадами Сибіру та Далекого Сходу, а температура в Монголії скоріше антибатна температурі Сибіру та Далекого Сходу; в цілому кореляція кліматичних показників між Монголією, з одного боку, і Сибіром та Далеким Сходом, з другого, видається слабкою.

Простою мовою – знову не видно чіткої неодночасності зволоження гумідної (Сибір, Далекий Схід) та аридної (Монголія) зон.

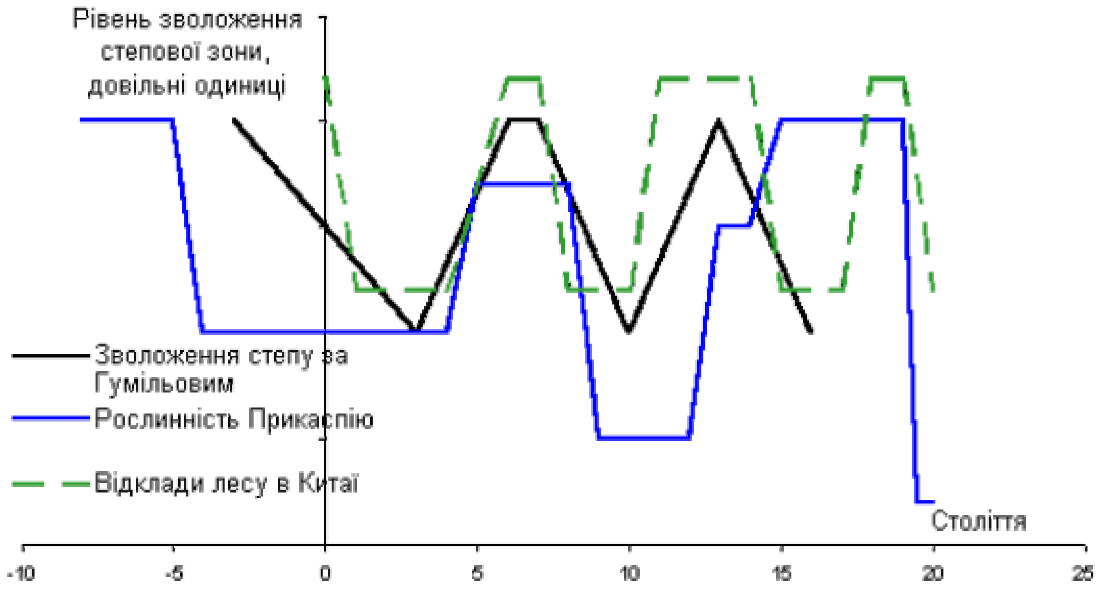
Хронологія рівня опадів в Монголії [10] показує, що десь 2680 років тому відбулося похолодання, посилення континентальності та вітрів; десь 2000 років тому рівень опадів знизився до сучасного, і далі протягом нашої ери був нижче за сучасний, відбуваючи лише невеликі коливання.

Дендрохронологічний матеріал за 12 – 14 ст. для районів верхньої Волги, Новгорода, Прибалтики та Білорусії (тобто гумідної зони, в тому числі й басейну Волги) співставлено з літописними звістками про засухи, надмірне зволоження, низькі температури, а також про голод, недорід та дорожнечу, що є непрямими ознаками аномалій погоди [11]. Висновок:

"З 26 пригнічень за 270 років (1100 – 1370 рр.) 22 пов’язано з недостачею вологи і лише 4 – з надмірним зволоженням разом з низькими температурами. Це пригнічення 1150-х рр., рубежу 12 – 13 ст., рубежу 1210-1220-х рр. і 1270-1280-х рр." [с. 201].

Конкретно для 14 ст. чітко відмічено 5 засух (1309 р.; 1319 – 1320 рр.; 1329 р.; 1334 – 1336 рр.; 1338 – 1341 рр.) і жодного надмірного зволоження [с. 197] – тобто маємо картину рівно протилежну до тієї, що її уявляв собі Гумільов (14 ст. як період найбільшого зволоження басейну Волги).

Палеоботанічні дослідження в прикаспійських степах відзначають сухий період 7-12 ст., вологий – 13-16 ст., дуже вологий – 17-1 половина 19 ст., сухий – 2 половина 19-20 ст. [12] Дослідження чергування відкладів лесу та давніх ґрунтів у Китаї показує такі періоди засихання: сучасний; 400 – 600 років тому; 1000 – 1200 років тому; 1500 – 1900 років тому [13].

Малюнок 16. Періодичність у зволоженні степу

З діаграми видно, що дані по коливанням зволоження степової зони добре узгоджуються між собою та з графіком Гумільова (тільки підвищене зволоження Прикаспію в 17 – 19 ст. суперечить цьому графіку); в той же час дані для лісової зони не узгоджуються між собою і не показують відчутного зв'язку зі зволоженням степу. Тобто гетерохронність в тому вигляді, як її уявляв Гумільов, нині скоріше не підтверджується. Не підтверджується поки що і альтернативна гіпотеза Н.О.Хотинського про синхронність коливань зволоження всіх зон (на його думку, рівень Каспійського моря змінюється синхронно з рівнем зволоження степів) [14]. Цікавою може виявитись ідея Хотинського про можливість гетерохронності в напрямку захід – схід (а не в напрямку північ – південь), на яку Гумільов зовсім не вважав.

Твердження Гумільова, виведене ним з теорії гетерохронності, що високі рівні Каспійського моря відповідають мінімумам зволоження степів, нині можна вважати повністю спростованим:

> "В епохи регресій у Прикаспії відмічалась аридизація і континенталізація клімату, що супроводжувалась поширенням трав'янистих формацій напівпустельного типу. Епохи трансгресій характеризувались похолоданням і зволоженням клімату й посиленням позицій лісової рослинності" [15].

З аналізу ряду палеоґрунтів в Рин-пісках виявилось, що "періоди ґрунтоутворення задовільно співпадають з трансгресіями [Каспійського моря], а періоди дефляції [розвіювання] ґрунтів – з регресіями моря" [16].

На підставі аналізу палеоекологічної ситуації в Причорномор'ї Н.О.Гаврилюк дійшла висновку, що в 3 ст. до н.е. степ повністю запустів [17] – отже, природні умови були на той час несприятливими для ведення кочового господарства. Це суперечить поглядам Гумільова, який вважав 3 ст. до н.е. найсприятливішим періодом для кочівників (а з точки зору його концепції неодночасності наявність сприятливих умов для хуннів означала й сприятливі умови для скіфів). Це також скоріше промовляє за гетерохронність в напрямку захід-схід.

Отже, головна теорема Льва Гумільова полягає в тому, що рівень Каспійського моря є твердим показником зволоження чи висихання басейну Волги. Щоб оцінити, наскільки він правий, треба розглянути проблему рівня Каспійського моря.

Примітки

[1] *Шнитников А.В.* Изменчивость общей увлажнённости материков северного полушария. – Записки ВГО, 1957 г., т. 16; *Абросов В.Н.* Гетерохронность периодов повышенного увлажнения гумидной и аридной зон. – ИВГО, 1962 г., № 4 (2 вид.: gumilevica.kulichki.net).

[2] До речі, нині кімерійську культуру датують 9 – 7 ст. до н.е. (Словник-довідник з археології України. – К.: 1996 р., с. 116).

[3] Гумільов аналізував точність давніх китайських карт [ХН, с. 92 – 95] і знайшов її досить високою.

[4] Заперечення Гумільова проти їх використання нестійні: "Аналіз пилку вказує на наявність в давнину сухолюбивих рослин на тому місці, де нині ростуть вологолюбиві. Але нема гарантії, що заболочування долини трапилось саме через зміну клімату, а не через зміщення русла сусідньої річки" [Р, с. 336 – 1987 р.].

[5] Колебания климата за последнее тысячелетие. – Лг.: Гидрометеоиздат, 1988 г. – 408 с.

[6] Колебания климата…, с. 121; *Кренке А.Н., Золотокрылин А.Н., Попова В.В., Чернявская М.М.* Реконструкция динамики увлажнения и температуры воздуха за исторический период (по природным показателям). – "Палеоклиматы позднеледовиковья и голоцена", М., Наука, 1989 г., с. 36. Ці дані отримані з аналізу донних відкладів озер (Пертозеро, Саки), та з непрямих даних про величину стоку Дніпра; Кренке зі співавторами підкреслюють, що кореляція цих показників з рівнем опадів не є дуже великою.

[7] Для України палінологічним методом встановлено, що опади за останні 12 000 років коливались навколо сучасного рівня з амплітудою 50 мм (*Безусько Л.Г., Климанов В.А., Шелян-Сосонко Ю.Р.* Климатические условия Украины в позднеледовиковье и голоцене. – "Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР", М., 1988 г., с. 129).

[8] Колебания климата…, с. 131.

[9] *Хотинский Н.А.* Дискуссионные проблемы реконструкции и корреляции палеоклиматов голоцена. – "Палеоклиматы позднеледовиковья и голоцена", М., Наука, 1989 г., с. 14, рис. 2.

[10] *Виппер П.Б., Дорофеюк Н.П., Метельницкая Е.П., Соколовская В.Т.* Ландшафтно-климатические изменения в Центральной Монголии в голоцене. – "Палеоклиматы позднеледовиковья и голоцена", М., 1989 г., с. 160-167.

[11] *Черных Н.Б.* Опыт корреляции дендрохронологических и палеоклиматических данных 12 – 14 вв. – "Естественнонаучные методы в археологии", М., Наука, 1989 г., с. 193 – 201.

[12] *Абрамова Т.А., Турманина В.И.* Изменения климата Прикаспия в позднем голоцене: по палинологическим и историко-архивным данным. – "Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР", М., 1988 г., с. 182 – 191; див. також "Колебания климата…", с. 152 – 156.

[13] *Хотинский Н.А.* Ковыль-трава на Куликовом поле. – М.: Мысль, 1988 г., с. 46, 72 – 73, 74.

[14] *Хотинский Н.А.* Ковыль-трава, с. 74.

[15] *Абрамова Т.А.* Четвертичные ритмы колебаний уровня Каспийского моря, развития растительного покрова Прикаспия и ледниковые события. – "Ритмика

природных явлений", Лг., 1976 г., с. 66. Цей висновок повторено і в монографії "Колебания климата…" (с.235). Загалом подібний висновок зроблено з порівняльного палінологічного аналізу узбереж Азовського, Каспійського та Аральського морів (*Вронский В.А.* Палеоклиматы южных морей СССР в голоцене: по палинологическим данным. – "Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР", М., 1988 г., с. 150 – 157).

[16] *Иванов И.В.* Эволюция почв степной зоны как индикатор изменения климатических условий в голоцене. – "Палеоклиматы позднеледовиковья и голоцена", М., 1989 г., с. 68.

[17] *Гаврилюк Н.О.* Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скіфії. – "Оточуюче середовище і стародавнє населення України", К., 1993 р., с. 64. Її підтримують інші автори: "Є підстави вважати, що з середини 3 ст. до н.е. до 1 ст. н.е. існував період сухої жаркої погоди" (*Крижицький С.Д., Крапівіна В.В.* Населення й оточуюче середовище в античних державах північного Причорномор'я. – там само, с. 68).

Коливання рівня Каспійського моря

Погляди Гумільова на цей предмет, як і на коливання зволоженості, сформувались під впливом однієї роботи А.В.Шнитникова, на яку він часто посилається. В статті "Гетерохронність зволоження Євразії в середні віки" [Р, с. 292] та в книзі "Відкриття Хозарії" [ОХ, с. 64] він навіть подає діаграму рівня Каспію за період 2 ст. до н.е. – 20 ст., на якому, однак, не відрізняються дані спостережень від інтерполяцій між спостереженнями (гуманітарна звичка).

Як оцінити ці досягнення Гумільова?

Проблема рівня Каспійського моря вивчається дуже інтенсивно, так що нині утворилась ціла бібліотека зі статей та окремих книжок на цю тему [1]. Перш за все, треба чітко собі уявляти, що на рівні Каспію позначаються коливання різних часових масштабів. Спеціалісти нараховують цих масштабів до п'яти [2], з періодами від кількох десятків років до десятків чи сотень тисяч років. Тому коли говориться про коливання рівня, перш за все треба з'ясувати – чи йдеться про коливання за історичний час, тобто не більше 3 000 років, чи за геологічний час, який може охоплювати мільйони років.

Нас цікавлять коливання за історичний період, які з геологічного погляду є короткоперіодичними. Тим не менше за цей час встигають проявитись процеси принаймні двох часових масштабів, що приводить до надзвичайної складності картини. Ситуація ще більше ускладнюється наявністю стабільних та нестабільних положень рівня. Тим не менше практично ні в кого не викликає сумнівів твердження, що для короткотривалих процесів визначальними є кліматичні фактори, а тектонічні фактори (рухи земної кори, які змінюють об'єм ложа моря) є незначними [3].

Комплексні метеорологічні та гідрологічні спостереження ведуться з 1830 р., і тому дослідники часто оперують статистичними даними за ці останні 160 років. Ці дані показують:

- рівень Каспійського моря коливався довкола позначки -25.5 м в 1830 – 1930 рр. і довкола позначки?28 м в 1950 – 1975 рр. Періоди 1931 – 1949 рр. та після 1975 р. є перехідними між цими рівнями;

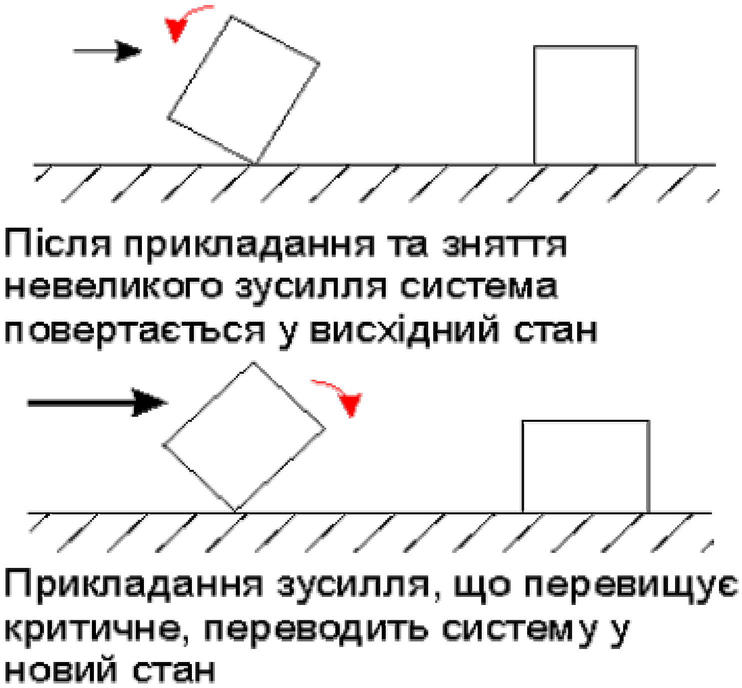
- рівень стоку рік коливався навколо 300 куб.км/рік;
- рівень опадів над морем коливався навколо 80 куб.км/рік [4];
- рівень опадів у басейні Волги та число дощів в цьому районі мають лише якісну кореляцію з рівнем моря і не можуть пояснити це явище кількісно [5];
- математичне моделювання показало, що роль коливань випаровування з поверхні моря є досить незначною [6].

Ці дані дають підстави стверджувати, що прямої залежності між рівнем опадів чи стоком річок та рівнем моря нема. Тобто не можна уявляти собі цей процес так, як уявляли його члени брежнєвського політбюро: що Каспій є посудиною з діркою, через яку вода моря постійно витікає (роль дірки відігравало випаровування); тому для підняття рівня моря треба, по-перше, наливати в нього більше води (проект перекидання північних рік) і по-друге, залатати по можливості дірку (дамба, що відділила затоку Кара-Богаз-Гол від моря).

На жаль для політбюро (яке виявилось не в змозі керувати навіть такою дрібницею, як Каспійське море), дійсність є складнішою, і працездатної математичної моделі, яка пояснювала б дане явище, поки що не створено.

Малюнок 17. Відгук лінійної системи на зовнішній вплив.

Малюнок 18. Відгук нелінійної системи на зовнішній вплив.

Однією з найбільш захоплюючих є гіпотеза про наявність нелінійних коливань довкола двох рівнів стабільності [7]. Вона ґрунтується на припущенні, що існує поки що невідомий фізичний механізм, який забезпечує нелінійний відгук рівня моря на зовнішні впливи. Кількісні параметри цього механізму можна оцінити методами математичної статистики, які показують, що існують два стійких рівня (на позначках -25.4 та -27.9 м). Незначні відхилення від цих рівнів вмикають механізми стабілізації, які повертають рівень до стійкого значення. Критичним є рівень -26.4 м: якщо збурення рівня моря досягло цієї позначки, то море вже не повертається до старого рівня, а переходить до нового стійкого рівня. Ці перехідні епохи займають по 20 – 40 років, між якими є періоди в 200 – 400 років дрібних коливань довкола стійких рівнів. Переходи моря від одного стійкого стану до іншого є також коливаннями, але вищого ієрархічного рівня. На думку авторів гіпотези, ці коливання можуть бути стохастичними, тобто детально непередбачуваними.

В світлі цієї гіпотези стає зрозумілим падіння рівня Каспію в середині 20 ст.: виключна маловодність Волги в 1930-х рр. вивела море зі стійкого стану і запустила процес його переходу в інший стан [с. 12]. Ясно, що це – зовсім не те, що уявляли собі Гумільов та політбюро. Коливання клімату та стоку рік в цій моделі є тільки поштовхами, які запускають значно потужніші механізми самостабілізації рівня моря.

Суттєвим недоліком даної гіпотези є неясність фізичного механізму цих нелінійних коливань. Тому завершити обговорення можна такою оцінкою: "*Надійність реконструкції рівня Каспію, навіть у порівняно недавні часи, ще вимагає додаткових досліджень*" [8]. Але незаперечно, що рівень Каспійського моря не може служити однозначним індикатором рівня зволоження басейну Волги, тому всі палеокліматичні реконструкції, які спираються на рівень Каспію, потребують перегляду.

Примітки

[1] *Крицкий С.Н., Коренистов Д.В., Раткович Д.Я.* Колебания уровня Каспийского моря. – М.: 1975 г.;

Варущенко С.И., Варущенко А.Н. Уровень Каспийского моря и колебания климата Русской равнины в средневековье. – Известия АН СССР, сер.географ., 1984 г., № 4, с. 61 – 70;

Варущенко С.И., Варущенко А.Н., Клиге Р.К. Изменение режима Каспийского моря и бессточных водоёмов в палеовремя. – М.: 1987 г.;

Свиточ А.А. Колебания уровня Каспийского моря в плейстоцене: классификация и систематическое описание. – "Каспийское море", М., 1991 г., с. 5 – 100;

Голицын Г.С., Панин Г.Н. О водном балансе и современных изменениях уровня Каспия. – Метеорология и гидрология, 1989 г., № 1;

Найдёнов В.И. Почему меняется уровень Каспия? – Природа, 1992 г., № 1;

Кренке А.Н., Попова В.В. Колебания уровня Каспийского моря и глобальная циркуляция атмосферы. – Материалы метеорологических исследований (М.), 1992 г., т. 15;

Рычагов Г.И. Уровенный режим Каспийского моря за последние 10 000 лет. – ВМУ, 1993 г., сер. 5, № 2;

Рычагов Г.И. Изменение уровня Каспийского моря за историческое время. – ВМУ, 1993 г., сер. 5, № 4.

[2] *Свиточ А.А., Янина Т.А.* Будущее Каспия – в его прошлом. – Природа, 1996 г., № 2, с. 45 – 57.

[3] *Рычагов Г.И., Лукъянова С.А., Варущенко А.Н., Никифоров Л.Г.* Прогноз уровня Каспийского моря на основе палеогеографической реконструкции. – ВМУ, 1994 г., сер. 5, № 3, с. 71 – 75 (робота спеціально присвячена зважуванню різних факторів, що впливають на рівень моря); *Свиточ А.А., Янина Т.А.,* с. 51. Певні застереження висловив О.Дрозодов: "*Категорично твердити, що окрім клімату не було значущих факторів, що викликали коливання Каспійського моря, поки що не можна*" (*Дроздов О.А.* Изменение уровня Каспия и связи их с климатом за 10 000 лет. Ч. 2. – ВСУ, 1994 г., сер. 7, № 1, с. 54), але вони стосуються більш тривалих періодів.

[4] *Найдёнов В.И., Кожевникова И.А.* Предсказуем ли уровень моря? – Природа, 1994 г., № 5, с. 6.

[5] *Исаев А.А., Клименко Л.В., Жильцова О.В.* Повторяемость "дождливых" и "сухих" синоптических процессов в бассейне Волги и водно-балансные характеристкии Каспия в периоды относительной стабилизации, устойчивого падения и роста его уровня. – ВМУ, 1995 г., сер. 5, № 1, с. 70 – 77.

[6] *Кислов А.В., Суркова Г.В.* Колебания видимого испарения с акватории Каспийского моря и изменения его уровня в голоцене и позднем плейстоцене. – ВМУ, 1996 г., сер. 5, № 2, с. 75 – 83.

[7] *Найдёнов В.И., Кожевникова И.А.* Предсказуем ли уровень моря? – Природа, 1994 г., № 5, с. 4 – 12.

[8] *Дроздов О.А.*, с. 53.

Вплив клімату на коливання ландшафтних зон

Гумільов вважав, що коливання клімату сильно впливають на пересування меж лісу і степу і через це – на побут народів, що мешкають в лісі та в степу. Якщо лишатись на чисто гуманітарних позиціях, то така теза не викликає заперечень. Але перехід до конкретних прикладів змушує замислитись. Ось як пише Гумільов:

> "Всихання, пов'язане зі збільшенням площі пустель, і зволоження, яке веде до **наступу лісів**, однаково шкідливо відбиваються на населенні степу і його господарських можливостях" [Р, с. 286 – 1966 р.].
>
> "Зменшення опадів вело до наступу пустелі на північ, збільшення – тягнуло тайгу на південь" [ОХ, с. 53].
>
> "Коли циклони посуваються на північ, в Монголії та Казахстані розширюються пустелі Гобі та Бетпак-Дала, **тайга відступає** до Сибіру, поступаючись місцем степу, а в Китаї **відходять на південь субтропічні ліси** […] Як тільки циклони та мусони повертаються назад, пустеля звужується, і околиці заростають степовими травами, а **ліси наступають** з півдня й півночі" [Р, с. 329 – 1987 р.].
>
> "В середині 4 ст. мусони понесли тихоокеанську вологу в пустелю Гобі, а циклони – атлантичну вологу в Заволжя та до гір Тянь-Шаня й Тарбагатая […] **Лісостеп поповз на південь, за ним туди ж посунула тайга**. Сухі степи, які були до цього ареалом майже 200-річного мешкання гунів, стали скорочуватись, і їхній худобі стало тіснувато" [Р, с. 484 – 1989 р.].
>
> "К 5 ст. гуни покинули заволзьку батьківщину, оскільки кліматичний зсув від вікової засухи до підвищеного зволоження степової зони викликав **розширення сибірського лісу та лісостепу** на південь. Смуга сухих степів звузилась, а отже звузився й гунський ареал" [Р, с. 496 – 1989 р.; виділення в цитатах мої – М.Ж.].

Отже, етап зволоження розпочався в середині 4 ст., і до 5 ст. (тобто не більше ніж за 150 років) ландшафтні зони посунулись так сильно, що гунам стало непереливки. Чи це можливо? Швидкість наступу лісу за найбільш сприятливих умов визначається двома параметрами: віддаллю, на яку розносяться семена дерев (позначимо її через L), та віком, в якому дерева починають плодоносити (позначимо його через T). Коли дерево стоїть на узліссі, воно може висадити десант своїх плодів на віддаль, що не перевищує L; якщо ці плоди прийнялися, то через час T вони стануть плодючими деревами, і зможуть висадити наступний десант – знову на віддаль, що не перевищує L, і так далі. Отже, швидкість наступу лісу (позначимо її через V) визначається формулою:

$$V = L / T$$

Чому дорівнює L? Для листяних дерев євразійського лісостепу є два типи плодів: важкі горіхи (дуб, ліщина), які падають прямо під деревом, на якому ростуть, і легкі крилаті плоди (береза, клен, вільха), пристосовані до польоту [відомості про механізми розселення дерев взяті з книги: Жизнь растений. – М.: Просвещение, 1980 г., т. 5, ч. 1]. Плоди першого типу розносяться тваринами та птахами, які знаходять ці горіхи смачними (ботаніки звуть це зоохорією); плоди другого типу розносяться вітром (це звуть анемохорією). І в тому і в другому випадку не можна припустити, що віддаль рознесення перевищує кілька кілометрів. Я приймаю, що L = 1 км.

Чому дорівнює T? Для найбільш скороспілих дерев вік початку плодоносіння – не менше 15..20 років, а вік найбільш рясного й ефективного плодоносіння ще

більший. Для визначення швидкості наступу лісу має значення T для тих видів дерев, які є піонерами, тобто здатні заселювати нові площі. Дуб, наприклад, ніяк не є піонером, тому що вимагає для свого проростання певного затінення від інших дерев (навіть п'ятиметрової висоти дубки не витримують конкуренції з травами). Для видів-піонерів, таких як вільха, я приймаю T = 15 років.

Отже, швидкість наступу лісу не перевищує

V = 1 км / 15 років = 0.066 км/рік, або 6.5 км / століття

Це максимальна швидкість, яка можлива за умови максимального сприяння проростанню дерев на фронті наступу лісу (наприклад, суцільне згарище, відсутність міцного трав'яного дерну). Необхідність вести конкуренту боротьбу з травами уповільнює наступ лісу.

Отже, за 150 років, які кліматично сприяли наступу лісу (припустимо, що так воно було), ліс та лісостеп міг поширитись не більше ніж на 10 км, і полоса степів шириною в 300 км скоротилась не більше ніж на 3 % (при цьому ми не враховуємо, що в умовах підвищення зволоження степ також наступав на пустелю). Звичайно, таке незначне скорочення ареалу не могло бути причиною переселення народів, як пише у зазначених цитатах Гумільов.

З відступом лісу під час періодів зменшення зволоження ситуація ще краща для лісу й гірша – для теорії коливання зон: ліс – потужна система саморегулювання і самозабезпечення; він, на відміну від степу, здатен акумулювати зайву вологу, яка в степу просто стікає в балки, й економно витрачати її протягом посушливих років. Цим визначається наявність островів лісу в степах, далеко на південь від власне лісових зон. Такі ізольовані ліси не можуть наступати на степ, але можуть стійко боронити свою територію протягом життя кількох поколінь дерев (принаймні, не менше одного покоління, тобто для дуба – 800 років, для бука – 500 років, для берези – 150 років).

Таким чином, короткоперіодичні коливання клімату, тобто коливання з періодом не більше 1000 років, не можуть істотно впливати на межу лісу. Зміна ареалу лісів здійснюється під дією довгоперіодичних коливань (з періодом не менше кількох тисяч років, що достатньо для просування на 100 чи більше кілометрів). Незалежно від цих розрахунків непорушність межі лісу відзначена палеоботаніками:

> "В спектрах пилку з відкладів доби бронзи в південній частині лісової зони Руської рівнини та західного Сибіру не виявлено ніяких слідів проникнення сюди південної, степової рослинності. З часу закінчення атлантичного періоду (біля 4500 років тому) до наших днів вони свідчать про незмінно лісовий характер цих територій" [Хотинский Н.А. Ковыль-трава на Куликовом поле. – М.: Мысль, 1988 г., с. 45].

Зовсім інакшою є ситуація з поширенням степу. Тут визначальним фактором є те, що степові трави – однолітки, тобто для них T = 1 рік. Окрім того, серед семен трав багато досконалих парашутистів (згадаємо кульбабу), які здатні знову підніматись в повітря після того, як вони осіли на землю. У степових рослин зустрічається зовсім незвичний вид анемохорії – перекочування цілих висохлих рослин (які в Україні так і звуться – перекотиполе). Сильний вітер здатен нести їх на багато кілометрів. Але навіть якщо ми приймемо для трав L = 1 км, одержимо швидкість наступу степу 1 км / рік, або 100 км / століття – величину цілком поважну. Окрім того, наступ степу відбувається на незаселені іншими рослинами землі, тому фактор конкуренції не заважає поширенню трав.

Так само і відступ степу під час посух може відбуватись дуже швидко: наступної весни однолітні трави проростуть там, де є для цього достатньо вологи, а це може статись за кілька кілометрів від минулорічної межі. Тобто швидкість відступу степу нічим не обмежена, і можна вважати, що під час погіршення природних умов межа степу відповідає межі можливості проростання трав.

Отже, межа степової зони здатна коливатись під дією короткоперіодичних змін клімату.

Тому гумільовський ланцюжок природних подій: зміна клімату => зміна меж природних зон => зміна екологічних ніш народів => зміни їх історичної долі – вимагає в кожному конкретному випадку арифметичної перевірки, в той час як сам Гумільов в обговоренні цього ланцюжка лишився гуманітаром.

Коливання клімату та рухи кочівників

Першим питання про зв’язок коливань клімату з пересуваннями кочових народів поставив український геолог П.А.Тутківський [1]. Розглядаючи можливі причини цих рухів, він відкинув такі можливі причини, як нібито властива кочовим народам войовничість та соціально-демографічні фактори. Єдиним дійсно значущим фактором, на його думку, є коливання клімату. Тут він спирався на статистично простежені кореляції рівня опадів, цін на хліб та потоку еміграції до Америки, які стосуються Західної Європи 18 – 19 ст. Вони коливаються з періодом 33..35 років. Тутківський припустив, що:

- коливання клімату дужче впливають на кочові народи, ніж на осілі;
- існують довгоперіодичні коливання з періодом в сотні років.

На підставі цих припущень він склав таблицю переселень кочівників (табл. 11) і вирахував період коливань клімату в 450 років.

Таблиця 11. Переселення кочових народів за П.А.Тутківським.

Дата	Народ
29..28 ст. до н.е.	неолітичні брахіцефали
24 ст. до н.е.	гіксоси
20..19 ст. до н.е.	?
15 ст. до н.е.	скити
11..10 ст. до н.е.	рух невідомого народу, який викликав рух дорійців
6 ст. до н.е.	?
середина 2 ст. до н.е.	гети
3 ст.	гуни
8 ст.	угри
12 – 13 ст.	татари
17 ст.	калмики

Недоліком цієї гіпотези було те, що Тутківський не міг підкріпити твердження про коливання клімату ніякими незалежними даними.

Гумільов звертався до цієї теми в книгах "Відкриття Хозарії" (1966 р.; відповідна цитата наведена вище, в розділі "Послідовність формування теорії

етногенезу"), "Пошуки вигаданого царства" (1970 р.) та в статті "Коливання клімату та міграції кочівників" (1972 р.):

> "Згідно із запропонованим нами принципом, етнос, що склався у певних географічних умовах, має форму господарства, яка пристосована до даного ландшафту. Якщо форма господарства не змінюється (як, наприклад, в нашому випадку), а історична доля етносу відбуває значні зміни, – це означає, що змінились географічні умови на тій території, де він мешкає [Р, с. 304].
>
> За період 3 ст. до н.е. – 17 ст. ми відмітили три періоди висихання степів, які щоразу супроводжувались виселенням кочівників на околиці Великого степу, ба навіть за його межі. Ці переселення не мали характеру завоювань. Кочівники пересувались невеликими групами і не ставили собі іншої мети, окрім задоволення спраги своїх тварин та власного голоду" [Р, с. 311 – 314 – 1972 р.].

Максимуми періодів висихання степів припадають на 3, 10 [2] та 16 ст. Роль цих засух він підкреслював дуже енергійно, вдаючись до формулювань, які не можна кваліфікувати інакше як географічний детермінізм: хуннська держава загинула через посуху [Р, с. 293 – 1966 р.; те саме повторене в ОХ, с. 57]; китайці на початку 6 ст. перемогли табгачів через зволоження клімату [Р, с. 310 – 1972 р.]; "всі племена, що населяли степ, в 3 ст. були слабкі. Політичного значення вони набули лише в 2 половині 4 ст., коли атмосферна волога знову вилилась на континентальні пустелі" [Р, с. 477 – 1989 р.]; дощі – причина піднесення держави готів [ОХ, с. 63; Р, с. 476 – 1989 р.] [3].

Але Гумільов категорично не погоджувався з твердженнями, що рух монголо-татар також зумовлений кліматичними змінами:

> "Нестача пасовиськ, викликана гіпотетичним прогресивним засиханням Центральної Азії, неодноразово висувалась як причина монгольських походів 13 ст. [… Але] початок 13 ст. характеризується не висиханням, а кульмінацією зволоження Центральної Азії. Стихійне виселення з посушливих районів, описане нами вище для 3 та 10 ст., не мало нічого спільного з походами військових з’єднань Чингіс-хана та його нащадків […] Війни 13 ст. не були викликані засиханням степів, яке не мало місця в цей період" [Р, с. 295 – 1966 р.].
>
> "Неодноразово робились спроби пояснити завойовницькі походи Аттили та Чингіс-хана погіршенням природних умов у степу. Але ці спроби не дали результатів, і не випадково. Успішні війни кочівників […] здійснювали не натовпи голодних людей, які шукали пристанища, а дисципліновані, навчені загони, що спирались на багатий тил. Тому ці події, як правило, співпадали з покращенням клімату в степу" [ОХ, с. 53].
>
> "Іншу крайність являє ідея вважати походи монголів 13 ст. звичайними міграціями, які супроводжувались війнами […] Але монгольські походи зовсім не були міграціями" [Р, с. 335 – 1987 р.].
>
> "Спроба пов’язати монгольські походи з висиханням степу була зроблена в 1915 р. київським професором Тутківським. Хоча на той час історію кліматичних коливань ще треба було написати. Але вже тоді вона була спростована [4], бо монголи в завойовані країни не переселялись" [Р, с. 124 – 1993 р.]

Необхідність розрізняти переселення кочівників від військових походів з наступним поверненням розуміли ще В.В.Григор'єв та П.А.Тутківський, але наукової методики для цього розрізнення, яка б відповідала вимогам природничих наук, так досі й не вироблено.

Н.О.Хотинський в своїй книзі 1988 р. досить позитивно оцінив здобутки Гумільова у вивченні зв'язку змін клімату в степу з міграціями кочівників [5]. Сам він вважає, що треба розрізняти три види міграцій кочівників:

- господарські, викликані особливостями економіки кочового господарства – їх можна вважати соціально обумовленими; вони відбуваються в межах степової зони;
- рятівні, викликані екологічними кризами в степах у зв'язку з посухами – вони обумовлені кліматично; вони інколи виводять кочівників за межі степу;
- "*агресивні міграції мали в основному соціальні корені, їх не можна пояснити ані господарськими потребами, ані екологічними причинами. Орди войовничих кочівників в цих випадках виходили далеко за межі степової зони*" (с. 79).

З точки зору термінології мені здається невірно називати останній тип рухів "міграціями" – це воєнні походи (чей же походи Наполеона міграціями не називають), але дана класифікація є найбільш досконалою.

Останнім до цієї теми повернувся в 1994 р. петербурзький астроном Г.О.Гончаров [6]. Він пише:

> "В ранніх роботах Л.М.Гумільова вперше запропоновано зв'язок міграцій кочівників з коливаннями клімату центральної Азії, а тих, в свою чергу, з коливаннями сонячної активності. Але в останніх працях він відсунув кліматичні причини вторгнень на другий план, а головною причиною назвав пасіонарні поштовхи" (с. 25).

Насправді, як ми вже бачили, Гумільов не був першим, але розвиток поглядів Гумільова він характеризує вірно. Сам Гончаров вважає гіпотезу про поштовхи зайвою для пояснення міграцій кочівників. Він доходить висновку:

> "В цілому співпадіння всіх 3 типів явищ – спадів сонячної активності, засух, міграцій та вторгнень – не викликає сумніву в їхньому причинно-наслідковому зв'язку [...] З 300 року відбулось 9 спадів сонячної активності, а 9 міграцій та вторгнень співпали з ними [...] Проявляється якийсь довгий близький до 850 років цикл у всіх 3 явищах" (с. 29),

і вважає, що імовірність невипадковості цих 9 співпадінь дорівнює 0.998. Дуже цікаво, що Гончаров, який зовсім не знав про існування робіт Тутківського, називає практично той же самий період циклічності (точніше, його цикл є вдвічі довшим за цикл Тутківського, тобто максимуми на схемі Тутківського відповідають або максимумам, або мінімумам на схемі Гончарова). Це вже не випадковість.

Наскільки в цілому обґрунтована позиція Гончарова? Для побудови хронологічної кривої сонячної активності він використовує дані по інтенсивності надходження радіовуглецю (C^{14}). Але це надходження залежить не тільки від сонячної активності, але і від інших факторів, з яких головне – магнітне поле Землі, яке теж змінюється з часом. Тому вважати побудовані ним криві сонячної активності остаточними не можна. Методика побудови кривої зволоження зі статті неясна, складається враження, що використовувались свідчення історичних джерел (як ми

вже бачили, їх не можна брати за основу, методика оцінки клімату за історичними свідченнями так досі й не розроблена). Зрештою, імовірність невипадковості розрахована помилково.

(Зауваження для любителів теорії імовірності. Величина 0.998 вирахована як $1 - 2^{-9}$, де 2^{-9} – імовірність 9 однакових відповідей в серії з 9 випробувань для експерименту з двома рівноімовірними результатами. Таким експериментом є підкидання монети. Така модель підходить для пояснення кореляції двох показників, що вимірюються в одному експерименті. Для нашої задачі ця модель імовірності абсолютно не підходить, тому що нема головної передумови – експерименту чи явища, різними показниками якого виступають сонячна активність, засухи та міграції. Існування цього явища автор збирався доводити, але через логічну помилку поклав його в основу розрахунку. Вибір неправильної моделі імовірності – досить поширена помилка серед людей, які не мають ґрунтовних знань з теорії імовірностей. Насправді для доведення взаємної залежності цих явищ треба використовувати апарат кореляції часових рядів, для якого наразі дуже мало матеріалу).

Отже, робота Гончарова не поставила останньої крапки в питанні про роль природних факторів у міграціях кочівників. Цей напрямок досліджень, де плідно працював Гумільов, треба розвивати далі.

Мені здається важливим припущення про нелінійний характер зв’язку між змінами клімату та міграціями. Натяки на таку нелінійність можна побачити у Тутківського. Він писав, що від зародження міграційної хвилі до її фіксації в джерелах проходить певний час є що треба враховувати інерцію руху (якщо рух вже почався, то він триватиме деякий час незалежно від поштовху) [7]. Клімат будь-що-будь змінюється плавно, а міграції мають чіткий стрибкоподібний характер.

Отже, на сьогодні встановлено, що:

1. амплітуда кліматичних коливань за історичний період була незначною;
2. ці коливання не мали істотного значення для коливання зон рослинності;
3. не виявлено жодного випадку, щоб між коливаннями клімату та подіями історії кочівників був встановлений прозорий і виразний причинно-наслідковий зв’язок.

На мій скромний погляд, цього абсолютно достатньо, щоб облишити спроби пояснення фактів історії людства останніх 3000 років впливом коливань клімату.

Примітки

[1] *Тутковский П.А.* Географические причины нашествий варваров. – Университетские известия, 1915 г., № 7, с. 1 – 40 (ще одна його стаття з такою ж назвою: Землеведение, 1915 г., № 1-2, с. 1 – 18); *Тутківський П.* Причини т.зв. "наступів азійських народів на Європу". – Первісне громадянство, 1927 р., т. 3, с. 3 – 29.

[2] Щодо 10 ст. у Гумільова є суперечності: в 1966 р. він дуже рішуче писав, що після 926 р. "*квітучий степ знову притягнув до себе людей і не перетворився на пустелю*" [Р, с. 293], а в 1970 р. з не меншою рішучістю наполягав на запустінні степу [П, с.], і повторив це твердження в 1992 р. [Р, с. 121]. Я відмічаю ці суперечності, щоб підкреслити непевність наших сьогоднішніх знань.

[3] Інші аналогічні вислови Гумільова наведені вище, у розділі "Послідовність формування теорії етногенезу".

[4] Тут Гумільов дає посилання: *Грумм-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. – Лг., 1926 г., с. 415.

[5] *Хотинский Н.А.* Ковыль-трава на Куликовом поле. – М.: Мысль, 1988 г., с. 70 – 74.

[6] *Гончаров Г.А.* Вторжения азиатских кочевников и солнечные циклы. – Природа, 1994 г., № 9, с. 24 – 29.

[7] *Тутківський П.* Причини…, с. 6 – 7.

«Двоєдиний» Гумільова та сучасне розуміння давньомонгольської релігії

"Двоєдиний" – розділ з книги Гумільова "Пошуки вигаданого царства", присвячений догматиці давньомонгольськоі релігії (давньомонгольської – тієї, що передувала поширенню будизму в Монголії). Сучасне розуміння висловила Т.Д.Скриннікова [*Скрынникова Т.Д.* Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – М.: Восточная литература, 1997 г. – 216 с. Далі скорочено цитується як [Скр.] + сторінка]. Воно дуже близьке до трактування Гумільова, навіть у деталях. Це тим показовіше, що Скриннікова ні одним словом не згадує про існування дослідження Гумільова.

Тези Гумільова:

1. "*Давньомонгольска релігія – закінчена концепція світогляду, з традицією, що походить з глибокої давнини й відшліфованою не менше, ніж буддизм та іслам*" [П, с. 210].

2. Критика поглядів Д.Банзарова та М.Веселовського, які стверджували, що релігія монголів – шаманізм [П, с. 226 – 227].

3. Основне джерело – "Сокровенне сказання".

4. Віра монголів у єдиного вічного бога – зі слів Рубрука, Іоана з Плано Карпіні, Гайтона, Рашид ад-Дина. Цей бог – "вічне небо" [П, с. 214]. Воно зветься "тенгрі" [П, с. 215].

5. Друге божество – матір-земля, що зветься "етуген" [П, с. 215]. "*Тут явний дуалізм, але треба думати, що Небо шанувалось більше за Землю, оскільки Небо постійно згадується без Землі, тоді як Земля без Неба – ніколи*" [П, с. 215]. Іоан з Плано Карпіні називає його "Ітогу", Марко Поло – "Натугай".

6. Монголи вірили в бога на ім’я Хормуста [П, с. 216]. (Цього я не розумію).

7. Поклоніння сонцю – не окремий культ, а деталь культу. "*Сонце – давній Митра – було втіленням Вічного Неба – Хормусти*" [П, с. 217].

8. Місяць у монголів серед культових об’єктів не названий [П, с. 217] – це помилка іноземців.

9. "*Треба відмежувати давньомонгольську релігію від шаманізму. Вони сусідували, співіснували, взаємодіяли, але в давньомонгольській релігії було те, чого не могло бути в шаманізмі: космічне лихе начало*" [П, с. 218].

10. Ерлік-хан – в сучасній бурятській міфології антипод Хормусти, але це злий бог алтайських шаманістів, і до бурят потрапив пізніше. Етуген – теж не Аріман [П, с. 218].

11. "*Лихе начало розумілось монголами не як половина світопорядку – Аріман, а як його протиприродне порушення – брехня, зрада […] Як етична категорія засудження зради – моральний імператив […] Люди, причетні до зради, не повинні жити і творити нащадків, бо монголи визнавали колетивну відповідальність і наявність спадкових ознак (ми б сказали – генофонда)*" [П, с. 219] (Все це ні з чого попереднього не випливає).

12. "*Лихе начало монголів не подібне ані до Арімана зороастрійців, ані до 'знавіснілого мраку' маніхеїв, а від християнської концепції Сатани відрізняється тим, що воно безособове*" [П, с. 220].

13. Іранський митраїзм поширився на схід; його тибетський варіант зветься бон. Бон є джерелом давньомонгольської релігії [П, с. 222 – 223].

14. "*На чолі культу стояли прорицателі, які мали величезний вплив і обмежували владу ханів*" – такі, як волхв Кокочу, або Теб-Тенгрі [П, с. 209].

А що Скриннікова?

> "Зародження монгольської картини світу могло відбуватись на інших теренах і формуватись під впливом інших народів. В уже історично освітленому минулому можна відмітити генетичну спорідненість монголів з іраномовними, тюркомовними, тунгусо-маньчжуромовними, якоюсь мірою – з фіно-угорськими народами й кетами" [Скр., с. 58].
>
> "Провідною в уявленнях монголів про світ була опозиція верх – низ: вгорі – Вічне синє небо, внизу – земля. Мені невідомі наративні джерела, де б (за винятком буддійських) відзначалось членування світу на три сфери: верх, середина, низ, хоча уявлення про підземне царство мертвих, де володарем є Ерлік, є досить актуальним для монгольської міфології" [Скр., с. 62 – всупереч ЛМГ].
>
> "В системі традиційних уявлень середньовічних монголів провідна роль належала Небу, неперсоніфікованому божеству зі здатністю до творіння" [Скр., с. 62] – "тенгрі".

Для позначення землі вживались терміни "йортунц", "делхій", "етуген". "*В якості космічного жіночого начала Етуген складає пару з неперсоніфікованим небесним божеством чи обожненим небом (Тенгрі); від цього космічного шлюбу, можливо, народжується все суще*" [Скр., с. 71] (ну, шлюб неперсоніфікованих начал – це загостро навіть для нас…) "*Етуген – втілення землі як плодючого жіночого лона*" [Скр., с. 72].

> "Постійні або регулярні обряди виконувались світськими людьми (правителями, старійшинами), що пояснюється призначенням регулярного обряду – підтримання світопорядку" [Скр., с. 122].
>
> "Я думаю, було б невірним називати функції правителя шаманськими. На мій погляд, правильніше буде позначати їх як жрецькі, оскільки його дії пов'язані із сакральним центром" [Скр., с. 124].

Шаман – посередник між духами і людьми; духи обирають шамана, інколи у формі шлюбу; їхній обов'язок – обороняти від злих духів. "*Якщо всі громадські регулярні обряди проводить не шаман, то чи правомірно систему релігійно-міфологічних уявлень середньовічних монголів називати шаманізмом?*" [Скр., с. 131 – теж заперечує Банзарову]. І далі [Скр., с. 131 – 137] доводиться, що правителі-жерці й шамани – це різні групи. Природа їхньої сакральності різна [Скр., с. 138].

"*Серед виконавців ритуальних дій треба проводити розподіл: світські лідери, що виконують обов'язки жерця при проведенні регулярних обрядів, й шамани, виконавці характерних для них обрядів*". Світські лідери завдяки харизмі безпосередньо контактують з Небом, а шаманам завджи допомагають духи [Скр., с. 141].

Історія з Теб-Тенгрі [Скр., с. 146 – 148]; висновок: "*пророцтво, участь в інтронізації хана, поїздка на коні (бубні) на небо – характерні для світських діячів взагалі. Як світського правителя його характеризує і стремління збільшити число своїх підданих, яких шамани не мали взагалі*" [Скр., с. 148] – він не шаман.

Уявлення віри бонпо подібні до монгольських: цар наділений божественою силою, його шлем – символ його містичної сили, надто під час виконання ним жрецьких функцій. Голова царя пов'язана з небом тросом, що світиться [Скр., с. 162 – 163]. Феномен харизми має спільності у монголів, тибетців та тюрків: зв'язок з вогнем чи походження від світла сонця та місяця [Скр., с. 165]. Харизма за уявленнями монголів подібна до іранського феномену "фарн" – сакральна властивість, притаманна як простим людям (типу душі), так і особливо царям (типу харизми) [Скр., с. 167 – 168].

Отже, погляди Гумільова повністю підтверджені сучасним дослідженням, і треба відновити справедливість, сказавши, що його робота складає основу наших знань про давньомонгольську релігію.

Одвічна агресивність Китаю

Оскільки Гумільов писав історію кочівників східної Азії, для яких Китай був постійним запеклим ворогом, він рішуче заперечував погляд традиційної китайської історіографії: Китай завжди правий, а кочівники – наїзники та руйнівники. Він неодноразово підкреслював, що агресором є Китай, а кочівники – жертви агресії, які перебували в стані вимушеної самооборони.

Цей його погляд пройшов дві фази розвитку: поміркувану (до 1967 р.) і нестримну (з 1970 р.). Ось поміркувані антикитайські тези Гумільова:

> "Хунни […] пережили періоди війн, частіше відпірних, а інколи наступальних. Найтяжчими були війни з імперією Хань, яка прагнула поширити своє панування на всю Азію. Співвідношення сил було не на користь хуннів, але вони 300 років відбивали натиск ворога" [ОХ, с. 55 – 56].
>
> "На півдні останні імператори династії Лян ознаменували своє правління свавіллям та злочинами, а династія Чень, що їх змінила, продовжила ці традиції" [ДТ, с. 10].
>
> "В історії відомо багато випадків, коли голова удачливого правителя паморочилась від власного успіху, але у Ян Гуана голова запаморочилась від успіху чужого. Ставши самодержцем, він забув про те, яких трудів коштували перемоги і з яким ризиком вони були пов'язані. Сили супротивників почали здаватись йому мізерними, а свої можливості безмежними, тому його царювання являло ланцюг помилок, за які він заплатив престолом і життям" [ДТ, с. 145].
>
> "Ян-ді [= Ян Гуан] був крайнім представником того класу, який висунув його на престіл і тому терпів його бездарність та самодурство" [ДТ, с. 166].

Минуло три роки, і погляд Гумільова на часи правління Ян-ді різко змінився:

> "За династії Суй дипломати та полководці, які вивчили коментарі до Конфуція та трактати про Мен-цзи […] бадьоро чинили помилку за помилкою, виходили сухими з води за рахунок високих зв'язків та полишали країну й народ розплачуватись за все сльозами і кров'ю. Вони примудрялись програвати війни при велетенській чисельній перевазі, радили урядові віддавати терени з населенням слабкому ворогові, тільки щоб економити сили і час для гарему, і коли писали історію, то тільки історію свого начальства, з метою отримати від нього солідну мзду" [П, с. 24].

Минуло ще двадцять два роки, і Гумільов підтвердив і навіть підсилив свою попередню оцінку:

> [На початку 7 ст.] "здавалось, що Китай ось-ось стане паном усього світу, але нащадок Ян Цзяня, Ян-ді, – це був хлоп, в якому поєднувались тупість, чванство, легковажність та боягузтво […] Більшість китайців підтримували принципи [династії] Суй, але коронований дегенерат паралізував їх зусилля" [Р, с. 111 – 112].

Всі факти, на підставі яких він оцінював діяльність Ян-ді, були йому відомі в 1967 році так само, як і в усі наступні роки. Змінювався не обсяг фактичного матеріалу, а погляд історика; змінювалась не суть викладених фактів, а тональність викладу.

Розмірковуючи про причини зміни погляду Гумільова, не можна не згадати про зміну політичної обстановки. Політична актуальність антикитайської пропаганди стане для нас зрозумілою, коли ми згадаємо, що з 1966 р. комуністичний уряд Китайської народної республіки під проводом Мао Цзе-дуна узяв різко окреслений антисовєтський курс, а в 1969 р. сталася навіть мала совєтсько-китайська війна за пограничний острів Даманський на Амурі [1]. Йшли навіть розмови, що Китай за його погану поведінку треба виключити із "соціалістичного табору". Совєтський уряд розгорнув широку підготовку до збройного вирішення китайської проблеми; деякі заходи були настільки масштабними, що їх не можна було приховати навіть в умовах загальної совєтської секретності [2].

Наскільки серйозно сприймалась китайська загроза, видно навіть з комуністичної пропаганди тих часів. Цитую перше, що трапилось під рукою:

> "[Керівництво КНР] узяло лінію на подальше підсилення антисовєтських нападок, мілітаризацію країни, на змикання з найбільш реакційними силами імперіалізму […] Зовнішня політика Пекіна вступає в новий, ще більш ворожий та небезпечний для сил миру, демократії та соціалізму етап […] Пекін тепер ще відвертіше проводить політику блокування з імперіалізмом та реакцією для боротьби проти соціалістичної співдружності, для здійснення своїх великодержавних задумів.
>
> Маоїзм і за нового пекінського керівництва залишається одним з різновидів антикомунізму […] Маоїстський антикомунізм виділяється крайнім шовінізмом, китаєцентризмом та агресивним гегемонізмом" [3].

В перекладі на просту мову: "сили імперіалізму" – це США + католицький суперетнос, що чинили опір зазіханням Совєтів на всесвітнє панування (тому вони "реакційні"); "соціалістична співдружність" – це СССР та країни, що знаходяться з ним у воєнно-політичному союзі; "мир, демократія і соціалізм" настануть тоді, коли СССР захопить всю земну кулю. Позиція Китаю зображена максимально ворожою до СССР, наскільки це дозволяє прийнятий радянцями новояз: Китай не хоче

допомагати Совєтам захопити весь світ, а прагне захопити його для себе (звідси "китаєцентризм та агресивний гегемонізм").

Ясно, що звинувачувати в одвічній агресивності дружню щодо Совєтського Союзу країну було ненаручним; коли ж дружня країна виявилась ворожою, ці звинувачення розлилися широко:

> "Кочові народи Центральної Азії розвивались самостійно й інтенсивно, і тільки **китайська агресія** 1 ст. обірвала їх існування" [П, с. 29].
>
> "Наступні три століття [6 – 8 ст.] були наповнені подіями, головним змістом яких була боротьба вільнолюбних кочівників проти **китайської агресії**" [П, с. 31].
>
> "Народи Серединної Азії не поступались європейцям ані в талантах, ані в мужності, ані в розумі, але сили, які інші народи витрачали на розвиток культури, тюрки та уйгури витрачали на захист своєї незалежності від багаточисельного, хитрого та жорстокого ворога. За 300 років вони не мали ані хвилини спокою, але вийшли з війни переможцями, відстоявши рідну землю для своїх нащадків" [П, с. 32]; майже те саме повторене в статтях 1987 р. [Р, с. 329] та 1992 р. [Р, с. 128].
>
> "Коли Китай розпочав жорстоку війну, яка тягнулась зі 133 до 97 р. до н.е., хунни почали нести сильні втрати вбитими, пораненими та нервово зламаними […] Врешті-решт хуннські удальці відстояли свободу свого народу, але два покоління надірвались на війні, й відновити розтрачені сили не пощастило […] Фаза історичного існування хуннського етносу була відносно короткою. Але це трапилось не за рахунок пресловутої неповноцінності кочового побуту, а внаслідок необхідності відстоювати своє життя і свободу від **китайської агресії**" [ХК, с. 14].

В умовах наростання ідеологічної конфронтації з Китаєм, яка мала шанси перейти у відкриту війну, антикитайські твори могли сподобатись начальству навіть і за відсутності посилань на КПСС, її ленінський Центральний комітет та особисто Генерального секретаря. Я цілком не вірю, що Гумільов **свідомо** писав на догоду начальству; безумовно, він повністю вірив у те, що писав, і цілком можливо, що все ним написане є слушним. Але це не значить, що його щирі переконання не можна було використати для сьогоденної політичної мети.

Н.В.Гумільова пригадує комічний епізод:

> "У [комунальній] квартирі [разом з Л.М.] жив навіть свій 'рідний' міліціонер, який, напевно, за службовим обов'язком, питав:
>
> – Це що ти там пишеш, Лев Миколайович? Хунни твої – це за Китай чи проти Китаю?
>
> – Та проти Китаю, Микола Іванович (Лев на той час писав 'Давніх тюрок').
>
> – Ну тоді більше пиши." [4]

Отже, навіть дільничий міліціонер знав, яке писання відповідає політиці партії, а яке – ні (зауважу тільки, що мені здається імовірніше відносити цей епізод до часу написання "Хуннів у Китаї", а не "Давніх тюрків"; зрештою Л.М. з Н.В. оженились в 1967 р., коли "Тюрки" вже були написані й надруковані) [5].

Окрім загальних тез прокочівницької й тому антикитайської спрямованості, Гумільов дає ще й образні картини китайських порядків:

> "Владу взяв у свої руки **подвійний** зрадник Чжу Вень […] Новий імператор імпонував багатьом впливовим особам. Неслівний та розбещений, позбавлений

як високого розуму, так і таланту управління, полохливий на полі битви, він цілком влаштовував своїх сподвижників, які нічим не відрізнялись від нього й сподівались, що за такого правителя вони теж зможуть дати вихід своїм мерзотним інстинктам" [П, с. 44 – 45].

"Історик, вихований на китайській класичній історіографії, щиро дивився на війну з кераїтами як на полювання на диких звірів" [П, с. 83].

Цьому антикитайському пафосу Гумільов лишився вірним все подальше життя. В останній його роботі "З історії Євразії" читаємо:

"І якщо до сих пір Європа не стала частиною Китаю, що могло трапитись в 1 ст. н.е. (ханьська агресія) і в 8 ст. н.е. (танська агресія), то це заслуга хуннів, тюрків, монголів та росіян, які завжди прагнули до об’єднання для захисту себе від іноземних окупантів" [Р, с. 68].

"**Ханьська агресія** на захід не відбулася. І в цьому заслуга хуннів перед людством" [Р, с. 88]

"Хунни, тюрки та монголи – всі вони були бар’єром, який утримував Китай на межі Великого степу. В цьому їхня заслуга перед людством".

"Китайські грамотії, що служили чиновниками, боролися проти ненависного їм етносу шляхом брехливих доносів та інтриг, внаслідок яких танські лицарі гинули на пласі" [Р, с. 113].

"В 907 р. китаєць Чжу Вень, цей **тричі** зрадник [6] (бо він перейшов до Хуан Чао, потім повернувся до Тан і нарешті скинув останнього імператора династії Тан), узяв владу в свої руки" [Р, с. 115].

"Ойрати прийняли на себе функцію, котру раніше несли хунни, тюрки та уйгури: вони стали бар’єром проти етнічної **агресії Китаю** на північ" [Р, с. 127].

Зроблене Гумільовим "відкриття" одвічності китайської агресивності, на мій погляд, вимагає обережності. Коли два суперетноси стикаються у смертельному двобої, що може тягнутись цілі століття, і передають своїм нащадкам заповіт боротьби проти історичного ворога як імператив поведінки, свідомість і воля окремих людей важать дуже мало. Ставити питання про те, хто тут правий, а хто винуватий – не науково. Нема правоти чи провини там, де нема свободи волевиявлення людини. А цієї свободи нема на вищих щаблях шкали історіоскопа, де елементарними об’єктами виступають цілі епохи.

Примітки

[1] Радянці виставили на острові свою прикордонну варту, а китайці наполягали, що острів належить їм. Коли почалась горбачовська "пєрєстройка", то з’ясувалось: совєтське керівництво знало, що правда по китайському боці й острів таки справді китайський, але не хотіло поступитись ані цалем захопленої землі.

[2] Наприклад, будівництво Байкало-Амурської магістралі – залізниці, яка йшла паралельно до Транссибірської й мала слугувати резервною лінією для маневрів на випадок блокування китайцями Транссибу (він подекуди проходить в кількох кілометрах від китайського кордону). Коли криза у відносинах з Китаєм минула, у всіх несподівано відкрилися очі: та по БАМу ж нема чого возити! та нащо ж його будували!? Справді – нема чого возити, **окрім війська**.

[3] Китай после Мао Цзе-дуна: обзор событий. – Коммунист, 1977 г., № 12, с. 116, 117, 119 – 120.

[4] *Гумилёва Н.В.* 15 июня. – П94, с. 19.

[5] Політичну загостреність праці "Хунни в Китаї" підкреслює й А.Куркчи: "*Книга була вже викликом не тільки академікам, але й Китаю, всій системі політичних розрахунків цієї країни того часу та совєтським утопіям віковічної та безкорисливої дружби із сусідом, який тим не менше висував територіальні претензії на ріці Амур*" (*Куркчи А.* Л.Н.Гумилёв и его время. – П94, с. 40 – 41).

[6] В 1970 р., як ми бачили вище, Гумільов називав Чжу Веня лише **двічі** зрадником.

Час написання книг Л.М.Гумільова

Щоб з'ясувати послідовність роботи Л.М.Гумільова над теорією етногенезу, треба встановити час написання праць, оскільки, як ми вже встановили, не завжди можна довіряти тим даним, які подають видавці. Для цього я розробив спеціальну методику, яка може бути застосована і в інших випадках.

Методика ґрунтується на аналізі наукового апарату книги. Для цього складається таблиця (для більшої зручності я організував її у вигляді невеликої бази даних), у яку занесено роки публікації праць, на котрі є посилання в науковому апараті книг Гумільова. Кожне посилання заноситься окремо, тобто 20 посилань на одне джерело відповідатимуть 20 рядкам таблиці. Потім записи таблиці групуються по роках публікації і виконується підрахунок кількості записів в групах. За результатами підрахунків будуються діаграми в координатах "рік публікації – число посилань". Я спеціально зупиняюсь на описі методики, щоб не склалося враження, буцімто діаграми намальовані за подихом натхнення. Ми ж займаємось наукою, а не гуманітаристикою.

Результати вивчення розподілу років публікації джерел представено на діаграмах (малюнки 19 – 26).

Малюнок 19. "Хунну": розподіл посилань

Різкий максимум в 1950 році вказує на основне джерело праці: *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.: 1950 г., тт. 1 – 2.

Малюнок 20. "Давні тюрки": розподіл посилань

Праця ґрунтується на 6 джерелах:

1 – *Иакинф [Бичурин]* История Тибета и Хухунора. – Спб.: 1833 г., т. 1;

2 – *Julien S.* Documents historiques sur les Tou-kiue. – Journal Asiatique, 1864, t. 3, 4;

3 – *Chavannes E.* Documents sur les Tou-kiue occidentaux. – Сборник трудов Орхонской экспедиции, 1903 г., т. 6;

4 – *Грумм-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. – Лг.: 1926 г., т. 2;

5 – *Бичурин* (як вище);

6 – *Liu Mau-tsai* Die chinesischen Nachrichten zur Geschihte der Ost Turken. – Wiesbaden, 1958, Bd. 1 – 2.

Малюнок 21. "Пошуки вигаданого царства": розподіл посилань

Основні джерела:

1 – Сокровенное сказание / пер. С.А. Козина. – М.: 1941 г.;

2 – Слово о полку Игореве. – М.: 1950 г.

Малюнок 22. "Хунни в Китаї": розподіл посилань

Основні джерела:

1 – *Mailla J.* Histoire generale de la Chine… – Paris ; 1777;

2 – *Иакинф* (як вище);

3 – *Wieger L.* Textes historiques. – Hien-Hien: 1905;

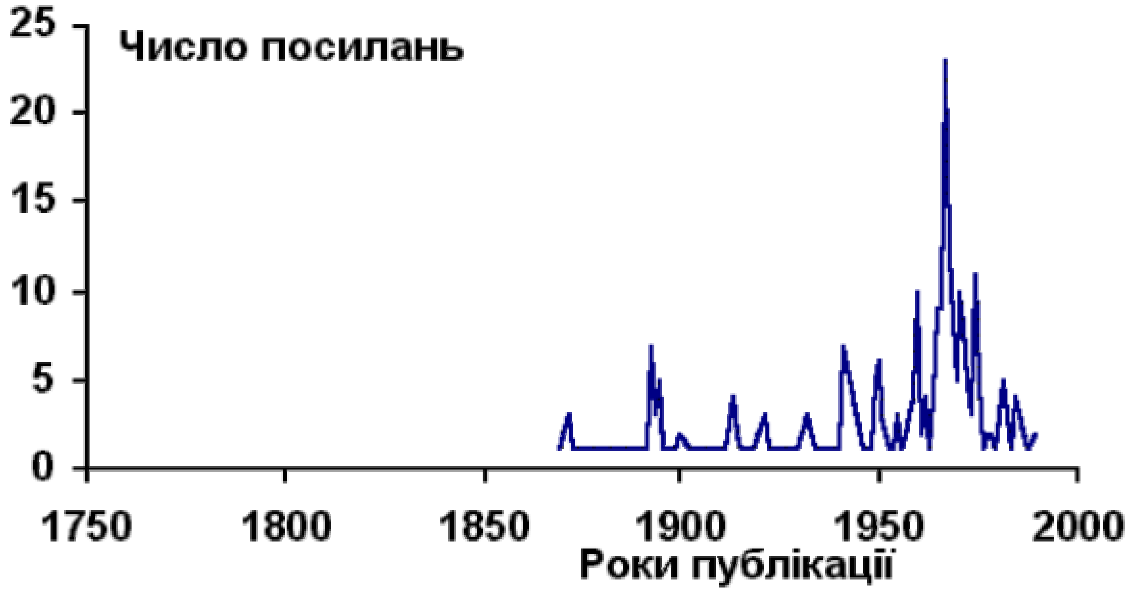
4 – *Бичурин* (як вище);

5 – *Шан Юэ* Очерки истории Китая.- М.: 1959 г.

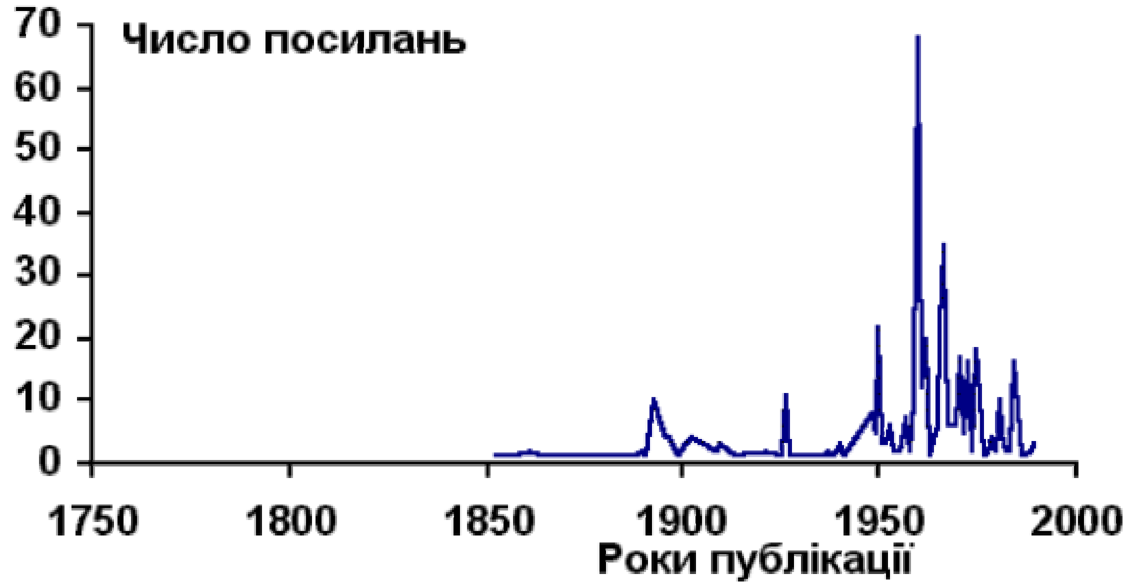
Малюнок 23. "Етногенез та біосфера Землі": розподіл посилань

Нема основного джерела.

Малюнок 24. "Географія етносу в історичний період": розподіл посилань

Нема основного джерела.

Малюнок 25. "Тисячоліття довкола Каспію": розподіл посилань

Основне джерело – *Иордан* История готов. – М.: 1960 г.

Малюнок 26. "Давня Русь та Великий степ": розподіл посилань

Основні джерела:

1 – Повесть временных лет. – М.: 1950 г.;

2 – *Артамонов М.И.* История хазар. – Лг.: 1962 г.;

3 – *Гумилёв Л.Н.* Поиски вымышленного царства. – М.: 1970 г.

Але ці діаграми – тільки проміжний етап узагальнення. Мета науки – отримання нового знання. Для цього діаграми треба класифікувати і обробляти. Їх можна розділити на три групи: 1) такі, що не мають виразного головного максимума; 2) такі, що мають один виразний максимум; 3) такі, що мають декілька виразних максимумів. Ці виразні максимуми відзначено у підписах до діаграм, і там відзначено, з якими джерелами пов’язані ці максимуми. Далі наукова (а не гуманітарна) історіографія мала б вивчати відносну вагу кожного джерела, але ми цим займатись не будемо. Наша мета – встановити час написання книг.

Як же використати ці дані для встановлення часу написання творів?

Написання наукової праці відбивається у створенні наукового апарату; в міру того як вчений працює над темою, він залучає все нові і нові праці колег; припинення залучення нових праць означає закінчення роботи над книгою. Але краще, на мій погляд, характеризувати закінчення роботи над книгою не роком останнього посилання, а процентною точкою розподілу числа посилань по роках.

Для цього згадаємо, що таке процентіль. Процентіль – це точка на осі розподілу, зліва чи справа від якої знаходиться певний процент загальної маси розподілу. В даному конкретному випадку я визначаю 98-% точки розподілу числа посилань по роках публікації (ця точка означає, що 98 % загального числа посилань дано на праці, опубліковані до вказаного року, 2 % – на праці, опубліковані пізніше).

Я вважаю за показову 98-% точку (хоча можна було б використати і рівні 95 чи 99 %). Цей рівень дозволяє розділити період активного писання книги і період дописування чи доопрацювання (надто яскраво різниця відчутна у випадку з "Етногенезом": готуючи працю до друку, автор додав кілька посилань на новіші праці, аж до 1984 року, але ці посилання здебільшого знаходяться в кінці глав, вони не були вирішальними під час написання цих глав).

Таблиця 12. 98-% точки розподілу числа посилань.

Назва праці	98-% рік	Рік закінчення праці	Рік останнього посилання	Рік публікації праці
Хунну	1958		1959	1960
Відкриття Хозарії	1964		1966	1966
Давні тюрки	1962		1966	1967
Пошуки вигаданого царства	1968		1970	1970
Хунни в Китаї	1970		1972	1974
Етногенез та біосфера Землі	1977	1979	1984	1989
Давня Русь та Великий степ	1987	1987	1989	1989
Географія етносу в історичний період	1984	1987	1989	1990
Тисячоліття довкола Каспію	1984	1987	1989	1991

Із таблиці видно, що загалом книги Гумільова йшли до друкарні негайно по закінченні їх автором (інтервал у 2 – 3 роки між закінченням праці та її виданням у докомп’ютерну добу слід вважати нормальним). Виняток становить лише "Етногенез та біосфера Землі", який чекав на видання 10 років.

Із таблиці видно лукавство петербурзьких видавців "с большой дороги": розподіл посилань у книзі "Хунну" чітко показує, що вона написана до 1959 року, а видання 1993 р. є спотворенням авторського тексту.

Четвертий період

Героїв своїх треба любити – заповідав нам класик, і тому, намітивши вище (в розділі "Наукова активність Гумільова") три періоди творчості Гумільова, мені страшенно важко писати про четвертий період.

Але якщо я про нього не напишу, то ніхто вже не напише, бо у нас склалася така традиція, що автор біографії зобов’язаний виправдовувати й вихваляти кожен вчинок свого героя, а коли вчинок не дає матеріалу для прославлення, то про нього треба мовчати.

Отже, треба сказати з повною відвертістю: четвертий, останній період життя Гумільова був періодом занепаду його творчих сил, періодом маразму і графоманства.

Початок цього періоду припадає десь на роки вимушеного мовчання (1982 – 1985 рр.); період продовжувався до смерті вченого. Найбільшим за обсягом "здобутком" цього періоду є книга "Давня Русь і Великий степ", яка за сумбурністю викладу не має собі рівних серед праць Гумільова.

1. Візьмемо **історіографічні спостереження** автора.

> "Автор мусить чимось пожертвувати, а найдоцільніше – не писати того, 'що все одно напишуть німці' (як говорив М.В.Тимофеєв-Ресовський), тобто бібліографію та історію питання" [ДР, с. 8].

В цьому він уподібнювався вченим-природничникам. Дуже часто він заміняє історіографічні екскурси фразою "література питання неосяжна" [1] – в його уявленні це знімає з дослідника обов’язок виявити й схарактеризувати хоча б найвизначніші праці.

Але там, де він береться за цю несродну йому працю, мимоволі хочеться сказати: лишіть краще це німцям. Наприклад, торкаючись справи раціональної схеми історії східного слов’янства, він пише:

> "Крок назад зробив львівський професор М.С.Грушевський, який працював в Австро-Угорщині і також потребував політичного обґрунтування окупації Галичини Австрією. Тут була запропонована схема, яка нагадувала російську державну, тільки навпаки. Литовсько-польська Річ Посполита була оголошена продовженням Київської Русі, а Владимирсько-Московська Русь представлена окремим народом, суперником і навіть ворогом України-Руси" [ДР, с. 14].

Ось приклад того, як небезпечно братись за історіографію, не читавши самих творів, а виходячи тільки з політичної ситуації та дедуктивного методу: ну, якщо він працював в Австро-Угорщині, то що він там міг написати? В цьому феноменальному уривку невірно абсолютно все:

- Грушевський не обґрунтовував австрійської окупації (у нього було багато ідейних ворогів і на його адресу висунуто багато різних звинувачень [2], але таких дурниць, наскільки мені відомо, ніхто не писав). Той факт, що Грушевський весь час залишався підданим Російської імперії, Гумільову був невідомий.

- Схема Грушевського передбачала відділення історії народів східної Європи від історії держав східної Європи, тому говорити, що вона нагадує російську державну схему – все одно, що оголошувати біле одним з відтінків чорного.

- Ніде й ніколи Грушевський не писав, що Річ Посполита – продовження Київської Русі.

Але якщо ми спробуємо спіймати Гумільова за руку і спитати: де ж все це Грушевським написано? – він відповість: "История Украины-Руси: в 5 т. Т. 1 – 3. Львов, 1904 – 1905; т. 4. Львов, 1903; т. 5. Львов, 1905" [ДР, с. 14 – збережено правопис оригіналу].

Все в цьому посиланні викликає здивування. По-перше, "чому собачою мовою"? Невже Гумільов не знав, що праця Грушевського надрукована українською мовою? (Закид російських шовіністів, що українська мова вигадана й штучно підтримується австрійським урядом на шкоду Росії, лишився Гумільову невідомим, а то б він міг підкріпити "австрофільство" Грушевського). По-друге, чому "в п’яти томах", коли їх десять? По-третє, чому змішано різні видання (судячи з дат, для тт. 1 – 3 малося на увазі друге видання, для тт. 4 – 5 – перше видання)? По-четверте, чому не використано третє видання першого тому, яке значно перероблене і є останнім виразом думок автора? По-п’яте, чому не використана спеціальна стаття Грушевського "Звичайна схема руської історії"?

Всі ці формальні зачіпки, звичайно, не варто було б наводити, якби не головний недолік такого "наукового апарату": в п’яти томах Грушевського є не менше трьох тисяч сторінок, і де ж саме серед цього моря можна знайти обґрунтування австрійської окупації? Гумільов показує нам на книжкову полицю і впевнено каже:

там таке твердження є! а якщо ми не знайшли? ну то самі й винні – погано шукали. Такий науковий апарат гірший за відсутність будь-якого апарату.

Незнайомство з Грушевським приводить Гумільова до історіографічної помилки:

> "Не будемо дивуватись висновку, що його запропонував нам М.С.Трубецькой: Київська Русь 12 ст. не є предком сучасної Росії" [Р, с. 42]

– пише він в передмові до збірника праць М.С.Трубецького. Вперше таку схему висунув Грушевський, тому дивуватись справді нічого.

Отже, факти не підтверджують тісного знайомста Гумільова з працями Грушевського. Тому обережно висловлене П.П.Толочком припущення про вплив концепції Антоновича-Грушевського на погляди Гумільова (цитата в розділі "Концепція відносин Русі та Золотої Орди"), на мій погляд, не знаходить підтвердження. Гумільов висунув свою концепцію незалежно від поглядів вказаних авторів.

Слід зауважити, що Гумільов не висловлювався з приводу теорії нації, запропонованої Грушевським (знову-таки через необізнаність із нею). А ті, хто був з нею обізнаний, закидали Грушевському "*зведення поняття нації до факту природничого*" [3], те, що "*нація по Грушевському – це 'спільність характеру', 'спільність долі', 'комплекс фізичних і духовних якостей', а цементуюча її сила – релігія*" [4], тобто рівно те саме, що закидали й самому Гумільову. Таким чином, є підстави вважати Грушевського ідейним попередником Гумільова, але тільки з точки зору загального розвитку історіології, бо факти заперечують конкретний вплив праць Грушевського на формування думок Гумільова.

Дістається на горіхи й Костомарову:

> "М.І.Костомаров вважав український народ якщо не одвічним, то дуже давнім і завжди не схожим на великоросів […] погляди Костомарова прозвучали в 60-х рр. 19 ст. і знайшли послідовників серед українських націоналістів, наприклад М.С.Грушевського та інших, але по 120 роках цей войовничий провінціалізм видається несерйозним" [ДР, с. 319].

Якщо ми схочемо дізнатись, де ж Костомаров таке писав, одержимо "науковий апарат": "Исторические монографии и исследования. Спб., 1903, с. 112". Як на гріх, в 1903 р. вийшло цілих три книги "Досліджень", які обіймають не менше 8 томів (у тому вигляді, як вони скомпоновані Костомаровим). Ось і шукайте там свою 112-у сторінку… Звичайно, йдеться або про статтю "Дві руських народності", або про статтю "Думки про федеративне начало в історії давньої Русі", але там так різко сформульованих Гумільовим тез нема. Якщо Гумільов вважав, що він таким чином резюмує погляди Костомарова, то це треба спеціально обґрунтовувати, робити історіографічний екскурс, займатись несродною працею. І чому "провінціалізм"? Костомаров працював у Петербурзі і був не більшим провінціалом, ніж сам Гумільов.

Німець Герард Фрідріх Міллер, який працював у Росії в 18 ст. (жив у 1705 – 1783 рр.), названий "польським істориком 16 ст." [ДР, с. 465] – це вже не недбалість, а просто кара божа!

2. Розглянемо **стратегічну ідею походу монголів у Європу**.

Гумільов вважав, що мета походу Батия в Європу висвітлюється невірно. Дослідники вважали, що ця мета полягає у завоюванні країн Європи, а насправді Батий буцімто хотів розгромити половців, і тільки половців.

Ось формулювання 1989 р., з книги "Давня Русь та Великий степ":

"Завоювання не відбулось, тому що воно й не задумувалось. Батий мав завдання розсіяти половців, що він і зробив, і укласти прийнятний мир з осілими сусідами, від яких можна було не чекати контрудару" [ДР, с. 361].

"Навіщо було стомленій армії Батия, яка мала ціль напасти на половців з тилу, витрачати час і людей на зруйнування добре укріплених замків [Правобережної України], яких у джерелах згадано 109, а всього на Русі їх відмічено 209" [ДР, с. 345].

Ці абсурдні формулювання не були в його творах випадковими. Вони висловлювались і раніше. Ось формулювання 1987 р.:

"Половці прийняли під свій захист меркитів, ворогів монголів. Степова дорога від Онона до Дніпра дорівнює дорозі від Дніпра до Онона. Залишити відкритим кордон з мобільним противником – божевілля; тому монголи воювали з половцями, поки не загнали їх за Карпати, заради цього здійснили глибокий кавалерійський рейд через Русь" [Р, с. 44 – 45].

Вони висловлювались і пізніше. Ось формулювання 1990 р.:

"Монголи прийшли в країну [Русь], яка вже не могла чинити опір і яку вони не збирались завойовувати. Вона була їм зовсім непотрібна! Вони просто пройшли через неї стратегічним маршем для того, щоб розправитись з половцями" [Р, с. 143].

Але всі ці формулювання належать до четвертого періоду.

3. Розглянемо **твердження щодо занепаду Київської Русі**.

"Данило Галицький, який загравав в 1256 р. з папством, знищив галицьких 'бояр-зрадників', зруйнував міста та спустошив давню слов’янську [Болохівську] землю. Цим він підірвав постачання монгольських військ, а заодно і свого Галицького князівства, яке стало легкою здобиччю Польщі" [ДР, с. 346].

"Союз із Заходом привів Галичину та її народ до катастрофи. Через 80 років [після походу Бурундая 1259 р.], тобто в 1339 р., польський король Казимир Великий 'без жодного пострілу' приєднав Галичину до Польщі" [ДР, с. 361].

"Чому через 80 років після походу Батия, в 1321 р. князь Гедимін на р.Ірпінь розбив руських князів й узяв Київ, а в 1339 р. польський король Казимир зайняв Галичину, не випустивши жодної стріли?" [ДР, с. 373].

Чому природне явище – фаза обскурації давньої Русі – ставиться в персональну вину князю Данилу Галицькому? Адже раніше Лев Гумільов неодноразово підкреслював, що воля окремої людини не в змозі подолати статистичні закономірності етногенезу.

Не можна не відзначити поверхового знайомства автора з подіями, про які він пише. Здобуття Києва Гедиміном в 1321 р. давно зараховано до міфів, а Галичину Казимир здобув в 1349 році. Дві фактичні помилки на три рядки тексту – це забагато навіть для найслабшого студента. На щастя, Гумільов на час написання цих рядків уже був доктором наук і жодних іспитів не мав складати.

4. Розглянемо **твердження про князя Рюріка**.

"Рюрик ототожнюється з Рериком Ютландським, котрий володів князівством, пограничним із землями фризів, скандинавів, німців і слов’ян" [ДР, с. 106].

"Згадаємо, що Рюрік був варяг (це професія) із етноса 'Русі' (росомонів)" [ДР, с. 116].

Але ж десятьма сторінками вище Рюрік був германець з Ютландії.

5. Нарешті, **ярлик**.

> "Ярлик – це пакт про ненапад. Реальної залежності він не передбачав. Батий надсилав ярлики до правителів Рума, Сирії та інших країн, від нього незалежних" [ДР, с. 355].

Ярлик – це не пакт про ненапад, це наказ верховного правителя своєму підлеглому [5]. Надсилати такі накази незалежним правителям – це провокація війни.

Написана в цей же період книга "Від Русі до Росії" являє собою скорочений і поліпшений варіант книги "Давня Русь і Великий степ". Скороченню піддано якраз найбільш екстраваганті пасажі ДР, в яких найбільше виявлено відхід автора від традиційних концепцій. Це позбавило книгу дискусійності і разом з тим перетворило її на досить заурядний нарис історії Росії, написаний з державницьких позицій. В якості новітньої "Скороченої історії держави Російської" цей нарис відрізняється від попередніх (Карамзіна, Соловйова, Іловайського) не так змістом і спрямованістю, як прізвищем автора.

Окрім книги "Давня Русь і Великий степ" до четвертого періоду належить велика стаття "Замітки останнього євразійця" (1987 р.). Вона була написана як передмова до видання збірника праць М.С.Трубецького. Ось причини монгольських війн:

> "Ініціатива війн виходила, як не дивно, не від маленької кочової держави Чингіс-хана, а з боку його могутніх сусідів […] Як в Китаї, так і в Ірані монголи відбивали напади зовсім не місцевого населення, а окремих загонів колишніх завойовників та окупантів: чжурчженів і тюрків, які відступили після поразки, але не склали зброї. Висновок: монголи не намагались підкорити осіле населення, а прагнули встановити надійні кордони, які забезпечували безпеку їхньої власної країни від нападів сильних і безжальних ворогів" [Р, с. 43 – 44].

Коли я читатиму, що Наполеон в 1812 році просто відбивав напад військ Кутузова, що заскочили його під Бородином – я буду тільки зітхати, але не заперечувати…

Висловлювання на тему рейду монголів через Русь з даної праці ми вже розглядали, подивимось краще на Олександра Невського:

> "Князь Олександр Невський уклав союз з монголами і **тим** зупинив хрестоносний натиск" [Р, с. 45; те саме повторене в 1990 р. – Р, с. 144].

"Об'єднання Русі з улусом Джучі (Золотою Ордою) в 1247 р. відбулося через 9 років після походу Батия восени 1237 р. Данину ж руські князі почали платити лише в 1258 р. Інакше кажучи, Олександр Невський визнав суверенітет хана Орди, і трапилось це того ж року, коли папа оголосив хрестовий похід проти схизматиків (православних) і татар" [Р, с. 47].

> "Велике князівство Володимирське добровільно примкнуло до Золотої Орди в 1263 р. за волею святого князя Олександра Невського" [Р, с. 48].

Доводиться слідом за В.А.Кучкіним повторювати елементарні речі: що Олександр бився з католиками в 1240 і в 1242 роках, не маючи у своєму війську жодного монгола (він вперше побачив монголів допіру в 1246 р.), так що зупинив він хрестоносців **не тим** способом, який йому приписує Гумільов. Союз укладено в 1247 році й тут же, через два уступи – в 1263 році…

"Інакшою виявилась доля південно-західних князівств. Біла Русь, Галичина, Волинь, Київ та Чернігів відмовились від союзу з Ордою і… стали жертвою Литви та Польщі" [Р, с. 49; те саме повторене в 1990 р. – Р, с. 144].

Дозволю собі замітити, що Галичина в особі князя Льва Даниловича не тільки не відмовлялась від союзу з Ордою, а навпаки – активно брала участь у боротьбі проти Литви та Польщі на боці Орди. Коли в 1349 році король Казимир захопив Галичину, це не викликало ніякої реакції з боку Орди. Історики до сих пір не можуть дати розумного пояснення – як таке могло статись [6], але з огляду на вірну службу князя Льва треба сказати, що скоріше Орда виявилась неспроможною захистити васальні землі, ніж ці васали відмовились від союзу з нею.

"Великоросія ж уникла подібних бід завдяки союзу із Золотою Ордою, яка відбила натиск ливонських рицарів в 1399 р. під час протистояння на р.Нарові. Збереження Новгорода у межах Росії значною мірою – заслуга татар, які навчили російську кінноту **прийомам степової війни**" [Р, с. 50].

"Швеція була примушена до Ніштатського миру не гренадерами та драгунами армії європейського зразка, а 'низовими' військами: козаками, башкирами та татарами, які переходили по льоду Ботническьку затоку та палили й грабували околиці Стокгольма. **Степові звичаї війни** виправдали себе і тут" [Р, с. 51].

"Війна з Наполеоном була виграна значною мірою за рахунок **монгольських традицій партизанської війни**" [Р, с. 53].

Традиції степової війни – річ поважна, але її позитивний вплив на російське військо повністю вичерпався в 2 половині 17 ст. В 1687 і 1689 роках "носії степових традицій", маючи багаторазову чисельну перевагу, не змогли створити серйозної загрози для Кримського ханства, а в 1695 р. – здобути Азов. В 1700 році ці ж носії утікали перед Карлом_12 з-під Нарви. Нове російське військо європейської традиції здобуло Азов в 1696 р., розбило Карла в 1709 р. і спалило Бахчисарай в 1736 р. Якщо башкири під проводом російських царів могли становити поважну загрозу для Швеції, то чого вони чекали 150 років (з 1557 року)?

Звичайно, з усіма цими твердженнями не можна дискутувати всерйоз – можна тільки зітхати і сподіватись, що ми не доживемо до такого віку, щоб втратити самоконтроль і здатність до критичної переоцінки написаного.

До цього ж четвертого періоду належать і виступи Л.М.Гумільова на ниві політичної публіцистики, плани врятування Росії шляхом євразійської держави. До них також не можна ставитись серйозно [7].

Отже, існування четвертого періоду доведене незаперечно. І в інтересах самого ж Гумільова слід якомога рішучіше відсікти ці відверто маразматичні праці від цінних, хоча і не безспірних здобутків попередніх періодів.

Накидавши в попередніх розділах таку масу зауважень і заперечень щодо тверджень Гумільова, цілком закономірно поставити запитання: а може й справді мають рацію ті науковці, які вважають Гумільова міфографом і повністю заперечують його внесок в науку? Чи варто в такому разі було взагалі писати таку грубу працю заради спростування ідей, які, на думку Л.С.Клейна, "*в науці вже пережили свій час*"?

На це я можу відповісти так: якби Лев Гумільов був автором тільки тих тверджень, спірність чи помилковість яких показана вище, то звичайно, працю

писати було б не варто. Хіба мало було невдах у науці, які висували сміливі гіпотезі, що не знаходили підтвердження? Але слід пам'ятати:

- я розглядав не всі праці Гумільова, а лише ті, котрі, на мою думку, вели до створення теорії етногенезу; практично не розглядались праці з історії хуннів та давніх тюрків;
- я навмисно зосередив увагу на найбільш слабких і нестійних твердженнях Гумільова, щоб не склалося враження, буцімто я просто алілуйщик і сліпий апологет Гумільова, для якого кожне слово учителя – істина в останній інстанції. Я критикував Гумільова більше (сподіваюсь також, і глибше) ніж усі попередні його критики разом узяті. Я знаю вразливі місця Гумільова краще за всіх і тим не менше продовжую наполягати: він дав величезну кількість цінних ідей, які треба розвивати;
- нарешті, в попередньому викладі я свідомо уникав розгляду головної наукової заслуги Гумільова – його теорії етногенезу.

"*Если только жив я буду – чудный остров навещу*" і свої міркування з приводу етногенезу розвину у вигляді окремої роботи.

Примітки

[1] Щодо давнього клімату [Р, с. 272]; щодо юечжийців [Р, с. 282]; щодо історії кочівників [ДТ, с. 86]; щодо тибетської релігії [ДТ, с. 250]; щодо хозар [ОХ, с. 27; ДР, с. 8]; щодо киданів [П, с.]; щодо ефталітів [Р, с. 358]; щодо мистецтва доби Тан [Р, с. 113].

[2] Наприклад: *Сарбей В.Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины: период капитализма. – К.: Наукова думка, 1989 г. (Ч. 1, гл. 3: Научная несостоятельность буржуазно-националистической исторической концепции М.Грушевского и его "школы". – с. 51 – 69).

[3] *Липинський В.К.* Релігія і церква в історії України. – К.: 1993 р., с. 68 (вперше надруковано в 1925 р.).

[4] *Горбатюк В.Т.* М.С.Грушевський та його так звана школа. – Наукові записки Львівського університету, 1946 р., т. 1, № 1, с. 10.

[5] *Усманов М.А.* Жалованные акты Джучиева улуса 14 – 16 вв. – Казань: и-во Казанск.ун-та, 1979 г. Вся книга присвячена ярликам.

[6] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.: 1993 р., т. 4, с. 19 – 44, 435 – 444; *Шабульдо Ф.М.* Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: 1987 г., с. 37 – 52. "*Пруські рицарі на початку 1357 р. писали, що Казимир обов'язався платити татарам значну річну данину за ту частину Руської землі, яку він держить у себе*" (*Грушевський М.С.*, с. 43) – "за шмат гнилої ковбаси у них хоч батька попроси…"

[7] Утворення політичних партій на євразійській ідеології належить вже до іншого етапу політичного життя; спроби використання праць Л.М.Гумільова для обґрунтування цієї ідеології також належать уже його ідейним нащадкам і не є предметом моєї праці.

Бібліографія праць Л.М.Гумільова

Сам Л.М.Гумільов нараховував 160 своїх праць [ЭБЗ, с. 631]. В некролозі сказано, що він є автором 10 монографій та понад 200 наукових та історично-публіцистичних статей [Лев Николаевич Гумилёв. – ВСУ, сер. 7, 1992 г., № 3, с. 123]. При остаточному опрацюванні списку я звірявся з покажчиком А.Каримулліна [Гумилев Лев Николаевич: Библиографический указатель / Предисл. и составление А.Г.Каримуллина. – Казань, 1990. Я користувався веб-копією: gumilevica.kulichki.net], але в цілому мій покажчик є незалежним від праці Каримулліна. В складеному мною списку – 241 публікація. Згідно з традиціями "Бібліографії старої України" всі перевидання однієї праці описуються в одному гнізді з першою публікацією і становлять одну позицію. Скрізь, де була можливість, подано відомості про веб-передруки (ясна річ, я не відповідаю за доступність того чи іншого ресурсу, бо веб-середовище навіть на одинадцятому році свого існування все ще залишається ефемерним).

Наукові та науково-популярні праці, 1949 – 1969 рр.

1949 р.

1. *Гумилёв Л.Н.* Статуэтки воинов из Туюк-Мазара. – Сборник Музея антропологии и этнографии, 1949 г., т. 12, с. 232 – 253.

1958 р.

2. *Гумилёв Л.Н.* Предисловие. – В кн.: "Тибетские народные песни". – М.: 1958 г., с. 5 – 10.

1959 р.

3. *Гумилёв Л.Н.* Динлинская проблема: пересмотр гипотезы Г.Е.Грумм-Гржимайло в свете новых исторических и археологических материалов. – ИВГО, 1959 г., т. 91, № 1, с. 17 – 26.

   2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 1. – М.: [1998 г.], с. 319 – 339.

   3 вид.: pronet.ru

4. *Гумилёв Л.Н.* Терракотовые фигурки обезьян из Хотана: опыт интерпретации. – СГЭ, 1959 г., т. 16, с. 55 – 57.

5. *Гумилёв Л.Н.* Алтайская ветвь тюрок-тугю. – Советская археология, 1959 г., № 1, с. 105 – 114.

6. *Гумилёв Л.Н.* Удельно-лествичная система у тюрок в 6 – 8 вв.: к вопросу о ранних формах государственности. – Советская этнография, 1959 г., № 3, с. 11 – 25.

7. *Гумилёв Л.Н.* Эфталиты и их соседи в 4 в. – ВДИ, 1959 г., № 1, с. 129 – 140.
2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 358 – 374.

1960 р.

8. *Гумилёв Л.Н.* Некоторые вопросы истории хуннов. – ВДИ, 1960 г., № 4, с. 120 – 125.
2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: [1998 г.], с. 306 – 316.
3 вид.: pronet.ru

9. *Гумилёв Л.Н.* Легенда и действительность в древней истории Тибета. – Вестник истории мировой культуры, 1960 г., № 3, с. 103 – 114.
2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 303 – 316.

10. *Гумилёв Л.Н.* Война 589 г. и Гератская битва. – Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, 1960 г., № 2, с. 61 – 73.

11. *Гумилёв Л.Н.* Бахрам Чубин: опыт критики источников. – Проблемы востоковедения, 1960 г., т. 3, с. 228 – 241.

12. *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений по исторической географии Восточной и Срединной Азии / Сост. Л.Н.Гумилёв, М.Ф.Хван. – Чебоксары: Чувашгосиздат, 1960 г. – 758 с.
Гумилёв Л.Н., Хван М.Ф. Географические работы Н.Я.Бичурина в Центральном государственном архиве Татарской АССР. – с. 3 – 14.
Гумилёв Л.Н. Китайская хронографическая терминология в трудах Н.Я.Бичурина на фоне всемирной истории. – с. 643 – 673.

13. *Гумилёв Л.Н.* Хунну. – М.: 1960 г. – 292 с.
2 вид.: Gli Unni: un imperio di nomadi antagunista dell' antica Cina / traduzione di Cario Coselti. – Torino: Einaudi, 1972. – 268 p.
3 вид.: Спб.: Тайм-Аут-Компасс, 1993 г. – 224 с.
4 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 1. – М.: [1998 г.], с. 19 – 286.
5 вид.: gumilevica.kulichki.net

Рецензії:

Васильев К. – ВДИ, 1961 г., № 2, с. 120 – 124.
Вернадский Г.В. Из древней истории Евразии: "хунну". – American historical review (New York), 1961, № 3, p. 711 – 712.
Думан Л.И. – Народы Азии и Африки, 1962 г., № 3, с. 196 – 199.
Воробьёв М.В. – Народы Азии и Африки, 1962 г., № 3, с. 199 – 201.
Зеленский А.Н. Книга Л.Н.Гумилева "Хунну". – Материалы по отделению этнографии Геогр. об-ва СССР (Лг.), 1962 г., часть II, с. 54 – 63.

Обговорення:

В государственном Эрмитаже и Ленинградском отделении Института народов Азии АН СССР: Обсуждение книги "Хунну" и рецензии на нее К.В.Васильева. – ВДИ, 1962 г., № 3, с. 202 – 210.

Руденко С.И. К вопросу об историческом синтезе. – Доклады по этнографии ВГО, 1965 г., № 1 (4), с. 59 – 65.

14. *Гумилёв Л.Н.* Таласская битва 36 года до н.э. – "Исследования по истории культуры народов Востока: сборник в честь академика И.А.Орбели", М., 1960 г., с. 161 – 166.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: [1998 г.], с. 317 – 327.

3 вид.: pronet.ru

1961 р.

15. *Гумилёв Л.Н.* Григорий Ефимович Грумм-Гржимайло как историк центральной Азии. – Материалы по этнографии ВГО, 1961 г., т. 1, с. 49 – 58.

16. *Гумилёв Л.Н.* Орды и племена у древних тюрок и уйгуров. – Материалы по этнографии ВГО, 1961 г., т. 1, с. 15 – 26.

17. *Гумилёв Л.Н.* Великая распря в Первом тюркском каганате в свете византийских источников. – Византийский временник, 1961 г., т. 20, с. 75 – 89.

18. *Гумилёв Л.Н.* Три исчезнувших народа. – Страны и народы Востока, 1961 г., т. 2, с. 103 – 113.

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 343 – 357.

Тюркюти; мукрі та справжні абари; тюргеші.

1962 р.

19. *Гумилёв Л.Н.* Хазарские погребения и место, где стоял Итиль. – СГЭ, 1962 г., т. 20, с. 56-58.

20. Подвиг Бахрама Чубины: подбор и перевод источников, вступительная статья "Битва при Герате" и комментарий Л.Н.Гумилева. – Л.: Изд-во гос. Эрмитажа. 1962. – 40 с., 5 л. илл.

21. *Алексин А.А., Гумилёв Л.Н.* Хазарская Атлантида. – Азия и Африка сегодня, 1962 г., № 2, с. 52 – 53.

22. *Гумилёв Л.Н.* Хунно-китайская война 3 – 2 вв. до н.э. – "Древний мир: сборник статей в честь академика В.В.Струве", М., 1962 г., с. 410 – 417.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: [1998 г.], с. 317 – 327.

3 вид.: pronet.ru

1963 р.

23. *Гумилёв Л.Н., Алексин А.А.* Каспий, климат и кочевники Евразии. – Труды общества истории, археологии и этнографии (Казань), 1963 г., т. 1, с. 41 – 55.

2 вид.: Татар археологиясе (Казань), 1997 г., № 1, с. 8 – 22.

3 вид.: веб-часопис "Евразийский вестник", № 7 (e-journal.ru) – тут у передмові пишуть, що весь том праць 1963 р. було сконфісковано.

24. *Гумилёв Л.Н.* Гунны. – "Советская историческая энциклопедия", М., 1963 г., т. 4, с. 890 – 891.

25. *Гумилёв Л.Н.* По поводу интерпретации Уланкомской надписи. – Советская археология, 1963 г., № 1, с. 295 – 298.

1964 р.

26. *Гумилёв Л.Н.* Хазария и Каспий. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1964 г., № 6, с. 84 – 95.

2 вид.: Khazaria and Caspian: (landscape and ethnos, 1). – Soviet geography (New York), 1964, vol. 5, № 6, p. 54 – 68.

3 вид.: Khazaria and Caspion. – The geographical review (New York), 1970, vol. 60, № 3, p. 367 – 377.

Ландшафт и этнос, № 1.

27. *Гумилёв Л.Н.* Хазария и Терек. – ВЛГУ, 1964 г., № 24, с. 78 – 88.

2 вид.: Khazaria and Terek: (landscape and ethnos, 2). – Soviet geography (New York), 1966, vol. 7, № 2, p. 14 – 26.

Ландшафт и этнос, № 2.

1965 р.

28. *Гумилёв Л.Н.* Биография тюркского хана в "Истории" Феофилакта Симокатты и в действительности. – Византийский временник, 1965 г., т. 26, с. 67 – 76 (1961 г., т. 20, с. 159 – 162 – здається, помилково).

29. *Гумилёв Л.Н.* Памятники хазарской культуры в дельте Волги. – СГЭ, 1965 г., т. 26, с. 49 – 51.

30. *Гумилёв Л.Н.* Хазарские погребения в дельте Волги. – СГЭ, 1965 г., т. 26, с. 49 – 51.

31. *Gumilev L.N.* Les fluctuations du niveau de la Mer Caspienne. – Cahiers du monde russe et sovetique, 1965, v. 6, № 3, p. 331 – 336.

32. *Гумилёв Л.Н., Маршак Б.И., Хван М.Ф.* Спор о древних тюрках. – Доклады по этнографии ВГО, 1965 г., т. 4, с. 66 – 93.

Гумилёв Л.Н. Распря восьмидесятых годов VI века в тюркском каганате. – с. 66 – 69.

Маршак Б.И. Возражения Л.Н.Гумилеву. – с. 67 – 79.

Гумилев Л.Н. Ответ Б.И.Маршаку. – с. 78 – 87.

Хван М.Ф. Дату – Бугя – хан. – с. 88 – 93.

33. *Гумилёв Л.Н.* Соседи хазар. – Страны и народы Востока, 1965 г., т. 4, с. 127 – 142.

34. *Гумилёв Л.Н.* По поводу предмета исторической географии. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1965 г., № 18, с. 112 – 120;

2 вид.: On the subject of historical geography: (landscape and ethnos, 3). – Soviet geography (New York), 1966, Vol. 7, № 2, p. 27 – 35.

3 вид.: Гумилёв Л.Н. Этносфера. – М.: 1993 г., с. 131 – 142.

Ландшафт и этнос, № 3.

35. *Гумилёв Л.Н.* Рец. на книгу: С.Г.Кляшторный "Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии" (М.: 1964 г.). – Народы Азии и Африки, 1965 г., № 6, с. 175 – 179.

36. *Гумилёв Л.Н.* Ирано-эфталитская война в 5 в. – В кн.: Altheim F., Stiehl R. Die Araber in der alten Welt. – Berlin: Walter de Gruyter und Co., 1965, Bd. 5, № 2, S. 507 – 525.

2 вид.: Altheim F., Stiehl R. Die Araber in der alten Welt. – Berlin: 1969, Bd. 5, № 2, S. 507 – 525.

37. *Гумилёв Л.Н.* Григорий Ефимович Грумм-Гржимайло – историк монгольского и калмыцкого народов. – ИВГО, 1965 г., т. 97, № 1, с. 445 – 447.

1966 р.

38. *Гумилёв Л.Н.* Истоки ритма кочевой культуры Срединной Азии: опыт историко-географического синтеза. – Народы Азии и Африки, 1966 г., № 4, с. 85 – 94.

39. *Гумилёв Л.Н.* Монголы 13 в. и "Слово о полку Игореве". – Доклады отделения этнографии ВГО, 1966 г., т. 2, с. 55 – 80.

2 вид.: Les Mongols du 13 siecle et le Slovo o polku Igorevi. – Cahiers du monde russe et sovetique (Paris), 1966, vol. 8, № 1, p. 37 – 57.

40. *Руденко С.И., Гумилёв Л.Н.* Археологические исследования П.К.Козлова в аспекте исторической географии. – ИВГО, 1966 г., т. 98, № 3, с. 240 – 246.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: [1998 г.], с. 338 – 349.

41. *Гумилёв Л.Н.* Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1966 г., № 6, с. 62 – 71.

2 вид.: Heterochronism in the moisture supply of Eurasia in antiquity: (landscape and ethnos, 4). – Soviet geography (New York), 1966, vol. 7, № 10, p. 34 – 45.

3 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 271 – 284.

4 вид.: pronet.ru

Ландшафт и этнос, № 4.

42. *Гумилёв Л.Н.* Гетерохронность увлажнения Евразии в средние века. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1966 г., № 18, с. 81 – 90.

2 вид.: Heterochronism in the moisture supply of Eurasia in the middle ages: (landscape and ethnos, 5). – Soviet geography (New York), 1968, vol. 9, № 1, p. 23 – 35.

3 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 285 – 298.

4 вид.: pronet.ru

Ландшафт и этнос, № 5.

43. *Гаель А.Г., Гумилёв Л.Н.* Разновозрастные почвы на степных песках Дона и передвижение народов в исторический период. – Известия АН СССР, сер. география, 1966 г., № 1, с. 11 – 20.

2 вид.: Soils of varions ages in the steppe sands of the Don and the migration of peoples in historical times. – Soviet geography (New York), 1968, vol. 9, № 7, p. 575 – 589.

44. *Гумилёв Л.Н.* Открытие Хазарии. – М.: Наука, 1966 г. – 191 с.

2 вид.: Obieveni zeme Chazaru / trans. Ivan Savicky. – Praha: Mlada Fronta, 1971. – 180 s.

3 вид.: gumilevica.kulichki.net

4 вид.: М.: Ди Дик, 1996 г. – 640 с. – Мир Л.Н.Гумилева, серия 1, т. 6.

5 вид.: М.: Айрис-Пресс, 2001 г. – 416 с.

Рецензії:

Котляр М. – Архіви України, 1968 р., № 1, с. 97 – 98.

Виноградов В.Б. Открыт ли Семендер? – История СССР, 1968 г., № 4, с. 232 – 233.

Widera B. – Zeitschrift fur Geschichtwissenschaft (Berlin), 1968, Bd. 16, № 2, S. 247.

45. *Гумилёв Л.Н.* Ландшафт и этнос Евразии за исторический период. – "Чтения памяти академика Л.С.Берга в связи с его 90-летием со дня рождения", Лг., 1966 г., с. 29 – 31.

1967 р.

46. *Гумилёв Л.Н.* Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии. – История СССР, 1967 г., № 1, с. 53 – 66.

Рецензії:

Андрианов Б.А. Некоторые замечания по поводу статьи Л. Н. Гумилева "Роль климатических колебаний в истории народов степной зоны Евразии". – История СССР, 1967 г., № 1, с. 233 – 234.

Семевский Б.Н. – История СССР, 1968 г., № 1, с. 235.

47. *Gumilev L.N.* New data on the history of the Khazars. – Acta archaeologica Acadeniae scientiae Hungaricae, 1967, v. 19, № 1-2, p. 61 – 103.

48. *Гумилёв Л.Н.* Эфталиты – горцы или степняки? – ВДИ, 1967 г., № 3, с. 91 – 98.

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 375 – 386.

49. *Гумилёв Л.Н.* Несторианство и древняя Русь. – Доклады по этнографии ВГО, 1967 г., т. 5, с. 5 – 24.

50. *Гумилёв Л.Н.* По поводу "единой" географии. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1967 г., № 6, с. 120 – 129;

2 вид.: On the subject of the unified geography: (landscape and ethnos, 6). – Soviet geography (New York), 1968, vol. 9, № 1, p. 36 – 46.

3 вид.: Гумилёв Л.Н. Этносфера. – М.: 1993 г., с. 143 – 156.

Ландшафт и этнос, № 6.

51. *Гумилёв Л.Н.* Об антропогенном факторе ландшафтообразования. – ВЛГУ, 1967 г., № 24, с. 102 – 112;

2 вид.: On the antropogenic factor in landscape formation: (landscape and ethnos, 7). – Soviet geography (New York), 1968, vol. 9, № 7, p. 590 – 601.

3 вид.: Гумилёв Л.Н. Этносфера. – М.: 1993 г., с. 157 – 172.

Ландшафт и этнос, № 7.

52. *Гумилёв Л.Н.* О термине "этнос". – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1967 г., т. 3, с. 3-17;

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Этносфера. – М.: 1993 г., с. 39 – 56.

53. *Гумилёв Л.Н.* Этнос как явление. – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1967 г., т. 3, с. 90 – 107;

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Этносфера. – М.: 1993 г., с. 57 – 78.

54. *Гумилёв Л.Н.* Древние тюрки. – М.: Наука, 1967 г. – 504 с.

2 вид.: Dzieie dawnych turkow. – Warszawa: Panstwowy institut wydawniczy, 1972. – 524 s., 12 l.il.

3 вид.: М.: Клышников, Комаров и Ко., 1993 г. – 528 с.

4 вид.: gumilevica.kulichki.net

5 вид.: [Б.м.]: Рольф, 2002 г.

Рецензії:

Werner E. – Zeitschrift fur Geschichwissenschaft (Berlin), 1968, Bd. 16, № 9, S. 1074 – 1077.

Hegyi I. – Ethnographia (Budapest), 1972, vol. 83, № 1, p. 120 – 123.

Hegyi I. – Acta ethnographica Acadenuae scientiarum hungaricae (Budapest), 1973, vol. 22, № 1-2, p. 244 – 247.

55. *Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И.* Митра и Шенраб. – "Филология и история стран зарубежной Африки", Лг., изд-во ЛГУ, 1967 г., с. 70 – 71.

1968 р.

56. *Гумилёв Л.Н.* Этнос и ландшафт: историческая география как народоведение. – ИВГО, 1968 г., т. 100, № 3, с. 193 – 202.

57. *Гумилёв Л.Н.* Троецарствие в Китае. – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1968 г., т. 5, с. 108 – 127.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 1. – М.: [1998 г.], с. 287 – 308.

3 вид.: pronet.ru

58. *Гумилёв Л.Н.* Древнемонгольская религия. – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1968 г., т. 5, с. 31 – 38.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 289 – 297.

59. *Гумилёв Л.Н.* Кочевой быт: от расцвета к уничтожению. – Азия и Африка сегодня, 1968 г., № 2, с. 14 – 15;

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 509 – 512.

60. *Гумилёв Л.Н.* Опыт классификации общественно-политических систем древних кочевников Евразии. – "Studien zur Geschichte und Philosophie der Altertums", Budapest, 1968, S. 262 – 269.

2 вид.: Кокусикан дайгаку дзимбун гаккай кие [Ученые записки гуманитарного научного общества "Кокусикан" (Токио)], 1970 г., № 12, с. 11 – 19 [японський переклад].

61. *Гумилёв Л.Н.* Кочевнические погребения в дельте Волги. – Доклады по этнографии ВГО, 1968 г., т. 6, с. 33 – 41.

62. *Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И.* Страна Шамбала в легенде и истории. – Азия и Африка сегодня, 1968 г., № 5, с. 48 – 50.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 431 – 437.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 298 – 302.

63. *Гумилёв Л.Н.* Этноландшафтные регионы Евразии за исторический период. – "Доклады на ежегодных чтениях памяти Л.С.Берга, 8 – 14", Лг., 1968 г., с. 118 – 134;

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 266 – 284.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 252 – 270.

4 вид.: lib.novgorod.net

5 вид.: pronet.ru

64. *Гумилёв Л.Н.* Создание и распад монгольской империи в XIII в. – "История стран Азии и Африки в средние века", М., 1969 г., с. 205 – 218.

65. *Гумилёв Л.Н.* Климат и история. – Знание – сила, 1968 г., № 4, с. 28 – 29.

66. *Гумилёв Л.Н.* A kasarok utodai. – Kulonenyomat a Tortenelml Szemie (Budapest), 1968, 1-2 szamabol, p. 11 – 18.

1969 р.

67. *Гумилёв Л.Н.* Величие и падение древнего Тибета. – Страны и народы Востока, 1969 г., т. 8, с. 153 – 182.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 387 – 430.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 215 – 256.

68. *Гумилёв Л.Н., Эрдейи И.* Единство и разнообразие кочевой культуры Евразии в средние века. – Народы Азии и Африки, 1969 г., № 3, с. 78 – 87.

2 вид.: A nomad vilag egysede es Sokretusege. – Archaeologiai Ektesito (Budapest), 1969, vol. 96, № 1, p. 54 – 61.

Рецензії:

Плетнёва С.А. – Советская археология, 1970 г., № 3, с. 279 – 283.

Златкин И.Я. Не синтез, а эклектика. – Народы Азии и Африки, 1969 г., № 3, с. 80 – 88.

Артамонов М.И., Плетнева С.А. Еще раз о степной культуре. – Народы Азии и Африки, 1970 г., № 3, с. 89 – 93.

69. *Гумилёв Л.Н.* Где же тогда Семендер? – История СССР, 1969 г., № 3, с. 242 – 243.

Відповідь Л.Г.Гумільова на друковані рецензії на книгу "Відкриття Хозарії".

70. *Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И.* Две традиции древнетибетской картографии. – ВЛГУ, 1969 г., № 24, с. 89 – 101.

2 вид.: Two traditions of ancient tibetian cartography. – Soviet geography (New York), 1970, vol. 11, № 7, p. 565 – 519.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 438 – 456.

Ландшафт и этнос, № 8.

71. *Гумилёв Л.Н., Смолянинова Л.А.* А.Г.Грумм-Гржимайло: научная и общественная деятельность. – ИВГО, 1969 г., т. 101, № 3, с. 288.

Наукові та науково-популярні праці, 1970 – 1987 рр.

1970 р.

72. *Гумилёв Л.Н.* Место исторической географии в востоковедных исследованиях. – Народы Азии и Африки, 1970 г., № 1, с. 85 – 94.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 237 – 250.

3 вид.: pronet.ru

73. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез в аспекте географии. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1970 г., № 12, с. 83 – 93;

2 вид.: Ethnogenesis from the geographical point of view: (landscape and ethnos, 9). – Soviet geography (New York), 1972, vol. 13, № 1, p. 45 – 55.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 173 – 189.

Ландшафт и этнос, № 9.

74. *Гумилёв Л.Н.* О соотношении природы и общества согласно данным исторической географии и этнологии. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1970 г., № 24, с. 39 – 49;

2 вид.: The man-nature relationship according to the data of historical geography arid ethnology: (landscape and etnhos, 10). – Soviet geography (New York), 1973, vol. 12, № 5, p. 321 – 332.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 190 – 205.

Ландшафт и этнос, № 10.

75. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и этносфера. – Природа, 1970 г., № 1, с. 46 – 55; № 2, с. 43 – 50.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 97 – 130.

76. *Гумилёв Л.Н.* Этнос и категория времени. – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1970 г., т. 15, с. 143 – 157;

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 79 – 96.

77. *Гумилёв Л.Н.* Поиски вымышленного царства. – М.: Наука, 1970 г. – 431 с.

2 вид.: Sladami cywilizacji wielkiego stepu. – Warszawa. 1973. – 372 s. [думаю, що це переклад ПВЦ].

3 вид.: Sledami vymyslene rise: legenda o "Rizik kneze Jana". – Praha: Mlada fronta, 1974. – 400 s.

4 вид.: Searches for an imaginary kingdom: the legend of the kingdom of prester John / trad. R.E.F.Smith. – Cambridge: 1987 [1988?]. – 416 p.

5 вид.: М.: Клышников, Комаров и Ко., 1992 г. – 319 с.

6 вид.: М.: Танаис, 1994 г. – 480 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, т. 1.

7 вид.: В поисках вымышленного царства. – Спб.: Абрис, 1994 г. – 383 с.

8 вид.: М.: Ди-Дик, 1997 г.

9 вид.: gumilevica.kulichki.net

10 вид.: М.: АСТ, 2002 г. – 457 с.

11 вид.: М.: Айрис-Пресс, 2002 г. – 432 с.

Рецензії:

[Анонім] – Вопросы философии, 1971 г., № 1, с. 153.

Куркчи А. – Декоративное искусство, 1971 г., № 12, с. 55.

Ефремов Ю.К. Важное звено в цепи связей человека с природой. – Природа, 1971 г., № 2, с. 71 – 84.

Никитин А. Трилистник великой степи. – Знание – сила, 1971 г., № 3, с. 48.

Рыбаков Б. О преодолении самообмана. – Вопросы истории, 1971 г., № 3, с. 152 – 159.

Мункуев Н.Ц. – Народы Азии и Африки, 1972 г., № 1, с. 185 – 189.

Godzinski S. Cywilizacji wielkiego stepu. – Nowe ksiazki (Warszawa), 1974, 15 mai, s. 46 – 47.

78. *Гумилёв Л.Н.* "Тайная" и "явная" история монголов. – "Татаро-монголы в Азии и Европе", М., Наука, 1970 г., с. 455 – 474.

2 вид.: Acta orientalia Academiae Hungaricae (Budapest), 1971, vol. 24, № 1, p. 255 – 258.

3 вид.: The secret and the official history of the mongols in the twelfth and thirteenth centuries: (as they themselves wrote it). – "The countries and peoples of the East: selected articles", Moskau, Nauka, 1974, p. 193 – 208.

3 вид.: "Татаро-монголы в Азии и Европе", М., Наука, 1977 г., с. 484 – 502.

79. *Гумилёв Л.Н.* К проблеме событий, предшествовавших восшествию Чингизхана на престол. – "Beitrage zur Alten Geschichte und deren Nachleben", Berlin, 1970, Bd. 2, S. 238 – 247.

80. *Гумилёв Л.Н.* Сергей Иванович Руденко: некролог. – ИВГО, 1970 г., т. 102, № 1, с. 91 – 93.

1971 р.

81. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез – природный процесс. – Природа, 1971 г., № 2, с. 80 – 82.

82. *Кузнецов Б.И., Гумилёв Л.Н.* Бон: древняя тибетская религия. – Доклады отделений и комиссий ВГО, 1971 г. [1970?], т. 15, с. 72 – 90.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 270 – 288.

83. *Гумилёв Л.Н.* С.И.Руденко и современная этногеография аридной зоны Евразийского континента. – "Этнография народов СССР", Лг., 1971 г., с. 10 – 12.

84. *Гумилёв Л.Н.* Колебания степени увлажнённости и миграции народов в юго-восточной Европе с 2 по 4 вв. – "Actes du 7 Congres international des sciences prehistoriques", Prague, 1971, vol. 2, p. 951 – 955.

85. *Гумилёв Л.Н.* О странном неприятии географии. – ИВГО, 1971 г., т. 103, № 3, с. 263 – 267.

86. *Гумилёв Л.Н.* Этнос – состояние или процесс? – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1971 г., № 12, с. 86 – 95;

2 вид.: Ethnos – state or process? (landschape and ethnos, 11). – Soviet geography (New York), 1973, vol. 14, № 6, p. 393 – 404.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 206 – 219.

Ландшафт и этнос, № 11.

87. *Гумилёв Л.Н.* Сущность этнической целостности. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1971 г., № 24, с. 97 – 106;

2 вид.: The nature of ethnic wholeness: (landscape and ethnos, 12). – Soviet geography (New York), 1973, vol. 14, № 9, p. 467 – 476.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 220 – 233.

Ландшафт и этнос, № 12.

88. *Гумилёв Л.Н.* Коллекции С. И. Руденко в Государственном музее народов СССР. – "Этнография народов СССР", Лг., 1971 г., с. 6 – 15.

89. *Гумилёв Л.Н.* Некоторые разъяснения: письмо в редакцию. – Советская этнография, 1971 г., № 1, с. 176.

Відповідь: Хомич Л. Ответ на письмо Л.Н.Гумилева. – Советская этнография, 1971 г., № 1, с. 176 – 177.

90. *Гумилёв Л.Н.* Письмо в редакцию. – ИВГО, 1971 г., т. 103, № 6, с. 568 – 569.

91. *Гумилёв Л.Н.* От истории людей к истории природы: рец. на книгу Э. Ле Руа Ладюри "История климата с 1000 года" (Лг.: 1971). – Природа, 1971 г., № 11, с. 116 – 117.

1972 р.

92. *Гумилёв Л.Н.* Изменения климата и миграции кочевников. – Природа, 1972 г., № 4, с. 44 – 52.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 299 – 319.

3 вид.: pronet.ru

93. *Гумилёв Л.Н.* Искусство и этнос. – Декоративное искусство, 1972 г., № 1, с. 36 – 41.

94. *Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И.* Опыт разбора тибетской пиктографии. – Декоративное искусство, 1972 г., № 5, с. 26 – 31.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 257 – 269.

95. *Гумилёв Л.Н.* Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? – Русская литература, 1972 г., № 1, с. 73 – 82.

З приводу "Слова о полку Ігоревім". Відгук: Дмитриев Л.А. К спорам о датировке "Слова о полку Игореве". – Русская литература, 1972 г., № 1, с. 83 – 86.

96. *Гумилёв Л.Н.* Этнология и историческая география. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1972 г., № 18, с. 70 – 80;

2 вид.: Ethnology and historical geography: (landscape and ethnos, 13). – Soviet geography (New York), 1973, vol. 14, № 9, p. 591 – 602.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 234 – 250.

Ландшафт и этнос, № 13.

97. *Гумилёв Л.Н.* Гунны. – "Большая советская энциклопедия", М., 1972 г., т. 7, с. 450.

98. *Гумилёв Л.Н.* Трагедия прикаспийских Нидерландов. – Техника – молодежи, 1972 г., № 3, с. 21.

99. *Гумилёв Л.Н.* Этническая история Тибета в 1 тыс.н.э. – "Центральная Азия и Тибет: история и культура востока Азии", Новосибирск, Наука, 1972 г., т. 1, с. 73 – 77.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 317 – 321.

1973 р.

100. *Гумилёв Л.Н.* Нужна ли география гуманитарам? – "Славяно-русская этнография", Лг., 1973 г., с. 92 -100.

101. *Гумилёв Л.Н.* Об антропологии для неантропологов: рец. на книгу: В.П.Алексеева "В поисках предков: антропология и история" (М.: 1972 г.). – Природа, 1973 г., № 1, с. 111 – 112.

102. *Гумилёв Л.Н.* Внутренняя закономерность этногенеза. – ВЛГУ, сер.геологии и географии, 1973 г., № 6, с. 94 – 103;

2 вид.: The internal regularity of ethnogenesis: (landscape and ethnos, 14). – Soviet geography (New York), 1973, vol. 14, № 10, p. 651 – 661.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 251 – 265.

Ландшафт и этнос, № 14.

103. *Гумилёв Л.Н.* Письмо в редакцию. – ИВГО, 1973 г., т. 106, № 5, с. 560.

104. *Гумилёв Л.Н.* Или гибель Атлантиды, или ритмы в природе: рец. на книгу: Е.В.Максимова "Проблема обледенения Земли и ритмы в природе" (Лг.: 1972 г.). – Природа, 1973 г., № 11, с. 116 – 118.

105. *Гумилёв Л.Н.* Несколько по-другому о нашествии монголов и политике Олесницкого: (в XIV в.). – "Россия / Russia: studie recherche a cura di Victoria Strada. – [Sine anno et loco].

1974 р.

106. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Лг.: автореф….д.геогр.наук, 1974 г. [1973?] – 28 с.

107. *Гумилёв Л.Н.* Сказание о хазарской дани. – Русская литература, 1974 г., № 3, с. 164 – 174.

108. *Гумилёв Л.Н.* Хунны в Китае. – М.: Наука, 1974 г. – 236, 24 с.

2 вид.: Спб.: 1994 г. – 272 с.

3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: [1998 г.], с. 13 – 252.

4 вид.: gumilevica.kulichki.net

Рецензії:

Петров М.П. Природа и история в книге Л.Н.Гумилева… С точки зрения географа. – Природа, 1976 г., № 4, с. 152 – 154.

Васильев С. Природа и история в книге Л. Н. Гумилева… С точки зрения синолога. – Природа, 1976 г., № 4, с. 154 – 156.

109. *Гумилёв Л.Н.* Хунну. – "Советская историческая энциклопедия", М., 1974 г., т. 15, с. 687.

1975 р.

110. *Гумилёв Л.Н.* Старобурятская живопись. – М.: Искусство, 1975 г. – 57 с., 55 л.илл.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: [1996 г.], с. 19 – 211.

3 вид.: gumilevica.kulichki.net

Рецензії:

Ефремов Ю.К. История, открытая искусством. – Природа, 1976 г., № 12, с. 133 – 136.

Пюрвеев Д. Ценная книга. – Искусство, 1977 г., № 7, с. 69 – 70.

111. *Гумилёв Л.Н.* Викинги не солгали. – Природа, 1975 г., № 5, с. 95 – 99.

112. *Гумилёв Л.Н.* Etnogenese et biosphere de la terre. – Acta ethnographica Academiae scientiarum Hungaricae (Budapest), 1975, vol. 24, № 1-2, p. 27 – 46.

1976 р.

113. *Гумилёв Л.Н.* Г.Е.Грумм-Гржимайло и рождение науки об этногенезе. – Природа, 1976 г., № 5, с. 112 – 121.

114. *Гумилёв Л.Н.* Дакоты и хунны: к статье А.Г.Каримуллина "К вопросу о генетическом родстве отдельных языков индейцев Америки с тюркскими". – "Вопросы географии США", Лг., 1976 г., с. 123 – 125.

115. *Гумилёв Л.Н.* Шато. – "Советская историческая энциклопедия", М., 1976 г., т. 16, стлб. 134.

1977 р.

116. *Гумилёв Л.Н.* Этносфера как одна из оболочек Земли. – Учёные записки ЛГУ, 1977 г., т. 388, сер. географических наук, № 25, с. 24 – 32.

117. *Гумилёв Л.Н.* С точки зрения Клио. – Дружба народов, 1977 г., № 2, с.

118. *Гумилёв Л.Н.* Монголы и меркиты в 12 в. – Учёные записки Тартусского университета, 1977 г., т. 416, с. 74 – 116.

119. *Гумилёв Л.Н.* Века и виноградники: рец. на книгу А.Поганенко "Старожил земли русской: очерки о русском винограде" (Ростов: 1976). – Природа, 1977 г., № 6, с. 147 – 149.

1978 р.

120. *Гумилёв Л.Н.* Биосфера и импульсы сознания. – Природа, 1978 г., № 12, с. 97 – 105;

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 285 – 298.

Відгуки: Першиц А.И., Покшишевский В.В. Ипостаси этноса. – Природа, 1978 г., № 12, с. 106 – 113.

121. *Гумилёв Л.Н.* Хунну. – "Большая советская энциклопедия", М., 1978 г., т. 28, с. 423 – 424.

122. *Гумилёв Л.Н.* Содержание и значение категории "этнос". – "Методологические аспекты взаимодействия общественных, естественных и технических наук в свете решений XXV съезда КПСС", М.-Обнинск, 1978 г., с. 64 – 68.

1979 р.

123. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М.-Лг., 1979.

Рукопись 10 авт.л., депонирована в ВИНИТИ, № 1001-79. (Вып. 1. Звено между природой и обществом).

Рукопись 10 авт.л., депонирована в ВИНИТИ, № 3734-79. (Вып. 2. Пассионарность).

Рукопись 10 авт.л., депонирована в ВИНИТИ, № 3735-79. (Вып. 3. Возрасты этноса).

Рукопись 219 страниц машинописного текста, депонирована в ВИНИТИ, № 7904-В87. – (Вып. 4. Тысячелетие вокруг Каспия, ч. 1)

Рукопись 189 страниц машинописного текста, депонирована в ВИНИТИ, № 7905-В87. – (Вып. 4. Тысячелетие вокруг Каспия, ч. 2)

Відгуки:

Бородай Ю.М. Этнические контакты и окружающая среда. – Природа, 1981 г., № 9, С. 82 – 85.

Кедров Б.М., Григулевич И.Р., Крывелев И.А. По поводу статьи Ю.М.Бородая "Этнические контакты и окружающая среда". – Природа, 1982 г., № 3, с. 88 – 91.

1980 р.

124. *Гумилёв Л.Н.* Год рождения 1380-й … – Декоративное искусство, 1980 г., № 12, с. 34 – 37.

2 вид.: 1380 жылы дуниге келген… – Жулдыз (Алма-Ата), 1980, № 9.

125. *Гумилёв Л.Н.* Эпоха Куликовской битвы. – Огонёк, 1980 г., № 36, с. 16 – 17.

2 вид.: The epoch of the battle of Kulikovo. – Soviet geography (New York), 1981, vol. 12, № 2.

3 вид.: веб-часопис "Евразийский вестник", № 6 (e-journal.ru).

126. *Гумилёв Л.Н.* Этносы и природная среда. – Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды (Пермь), 1980 г., т. 3, с. 24 – 29.

127. *Гумилёв Л.Н.* История колебаний уровня Каспия за 2000 лет: с. 4 в. до н.э. по 16 в. н.э. – "Колебания увлажнённости Арало-Каспийского региона в голоцене", М., 1980 г., с. 32 – 47.

128. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и кыпчакская степь в 945 – 1225 гг. – "Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана", Алма-Ата, 1980 г., с. 38 – 71.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 518 – 542.

129. *Гумилёв Л.Н., Яралов Ю.С.* Предисловие. – В кн.: Майдар Д., Пюрвеев Д. "От кочевий до мобильной архитектуры ", М., 1980 г., с. 5.

130. *Гумилёв Л.Н.* Etnogeneza czyli o cyklicznym rozwoju ludzkosci. – "Zrozumiec swiat: rozmowy z uczonymi radzieckimi", Warszawa, 1980, s. 311 – 325.

1981 р.

131. *Гумилёв Л.Н.* Взаимодействие наук. – "Человек и природа", М., 1981 г., с. 56 – 71.

1984 р.

132. *Гумилёв Л.Н.* Гуманитарные и естественно-научные аспекты исторической географии. – "Экономическая и социальная география: проблемы и перспективы", Лг., 1984 г., с. 42 – 57 [с. 5 – 24?].

133. *Гумилёв Л.Н.* Миф и действительность: южная Сибирь и древняя Русь в 11 – 13 вв. – "Проблемы реконструкции в этнографии", Новосибирск, 1984 г., с. 5 – 24.

134. *Гумилёв Л.Н., Иванов К.П.* Этносфера и космос. – "Космическая антропоэкология", Лг., 1984 г. [1988 г.?], с. 211 – 220;

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 299 – 314.

3 вид.: gumilevica.kulichki.net

1985 р.

135. *Гумилёв Л.Н., Ермолаев В.Ю., Маслов В.А.* Эколого-географические исследования системы этноландшафта: прикладной аспект. – "Географические исследования для целей планирования, проектирования, разработки и реализации комплексных программ", Лг., 1985 г., с. 147 – 149.

1986 р.

136. *Гумилёв Л.Н.* Художественное наследие народов древнего Востока. – "Искусство стран Востока", М., Просвещение, 1986 г., с. 5 – 19.

137. *Гумилёв Л.Н.* По поводу теории этногенеза. – ИВГО, 1986 г., т. 119, № 3, с. 285.

1987 р.

138. *Гумилёв Л.Н.* Люди и природа Великой степи: опыт объяснения некоторых деталей истории кочевников. – ВИ, 1987 г., № 11, с. 64 – 77.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 320 – 340.

3 вид.: pronet.ru

139. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и её соседи в системе международной торговли и наутрального обмена. – ИВГО, 1987 г., т. 119, № 3, с. 223 – 234.

140. *Гумилёв Л.Н.* Культурогенез и этногенез кочевых и оседлых цивилизаций в средние века. – "Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций", Алма-Ата, 1987 г., с. 18.

141. *Гумилёв Л.Н.* Этнос как звено между природной средой и обществом. – "27 съезд КПСС и проблемы взаимодействия обществ на различных исторических этапах", М., 1987 г., с. 31 – 32.

Наукові та науково-популярні праці, 1988 – 1998 рр.

1988 р.

142. *Гумилёв Л.Н.* Апокрифический диалог. – Нева, 1988 г., № 3, с. 201 – 207; № 4, с. 195-201.

Про "монголо-татарське іго" на Русі. Відгуки:

А.М.Чехет – Л.Н.Гумилёву. – Нева, 1988 г., № 12, с. 200 – 202;

Бондаренко С. Диалог с доктором наук. – Нева, 1990 г., № 8, с. 198 – 203.

143. *Гумилёв Л.Н.* Биография научной теории, или Автонекролог. – Знамя, 1988 г., № 4, с. 202 – 216.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 10 – 36.

144. *Гумилёв Л.Н.* Трагедия на Каспии в 10 в. и "Повесть временных лет". – "Литература и искусство в системе культуры", М., 1988 г., с. 116 – 122.

145. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Природа и человек, 1988 г., № 12, с. 56 – 60; 1989 г., № 1, с. 59 – 62; № 2, с. 56 – 61; № 3, с. 58 – 62; № 4, с. 54 – 69.

146. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Радуга (Таллин), 1988 г., № 1, с. 55 – 60; № 2, с. 50 – 59.

2 уривки: Звено между природой и обществом; Пассионарность.

147. *Гумилёв Л.Н.* Слависты и номадисты: рец. на книгу А.А.Шенникова "Червленый Яр: Исследование по истории и географии Среднего Подонья в 14 – 16 вв." (Лг.: 1987 г.). – Русская литература, 1988 г., № 2, с. 228 – 235.

148. *Гумилёв Л.Н.* Этносы в биоценозе. – Человек и природа, 1988 г., № 10, с. 15 – 62.

149. *Гумилёв Л.Н.* Этнос: мифы и реальность. – Дружба народов, 1988 г., № 10, с. 218 – 231.

1989 р.

150. *Гумилёв Л.Н.* Выбор веры. – Истоки, 1989 г., т. 20, с. 373 – 376.
2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 543 – 547.

151. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989 г. – 764 с.
2 вид.: М.: Клышников, Комаров и Ко., 1992 г. – 511 с.
3 вид.: М.: Мысль, 1992 г. – 781 с.
4 вид.: М.: Мысль, 1993 г. – 781 с.
5 вид.: М.: Ди Дик, 1997 г., т. 1 = 512 с.; т. 2 = 512 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, тт. 7 – 8.
6 вид.: М.: АСТ, 2000 г. – 839 с.
7 вид.: М.: АСТ, 2001 г.
8 вид.: gumilevica.kulichki.net
9 вид.: М.: АСТ, 2002 г.
Рецензії:
Котов Р.Е. – Вопросы истории, 1991 г., № 4-5, с. 190.

152. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Лг.: и-во ЛГУ, 1989 г. – 496 с.
2 вид.: Лг.: Гидрометеоиздат, 1990 г. – 526 с.
3 вид.: Ethnogenesis and the biosphere. – Moscow: Progress, 1990.
4 вид.: М.: Ди Дик, 1994 г. – 638 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, т. 3.
5 вид.: М.: Ди Дик, 1997 г.
6 вид.: gumilevica.kulichki.net
7 вид.: М.: АСТ, 2001 г.
8 вид.: М.: Айрис-Пресс, 2002 г. – 560 с.
9 вид.: М.: Азбука-классика, 2002 г.
Рецензії:
Чемерисская М.И. – Народы Азии и Африки, 1990 г., № 4, с. 184 – 191.

153. *Гумилёв Л.Н.* Хунны в Азии и Европе. – ВИ, 1989 г., № 6, с. 64 – 78; № 7, с. 21 – 38.
2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 457 – 508.
3 вид.: *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: [1998 г.], с. 253 – 305.
4 вид.: pronet.ru

154. *Гумилёв Л.Н.* Письмо в редакцию "Вопросов философии". – Вопросы философии, 1989 г., № 5, с. 157 – 161.

155. *Гумилёв Л.Н., Иванов К.П., Хрущев С.А.* Два письма – два подхода. – Коммунист, 1989 г., № 12, с. 75 – 76.

156. *Гумилёв Л.Н., Чистобаев А.И., Иванов К.П.* Теория этногенеза и география населения. – "Экология – народонаселение – расселение: теория и политика. (Тез. докл.)", Лг., ГО СССР, 1989 г., с. 4 – 6.

157. *Гумилёв Л.Н., Куркчи А.И.* Чёрная легенда: историко-психологический этюд. – Хазар, 1989 г., № 1, с. 5 – 43; 1990 г., №№ 1 – 2.

2 вид.: Чёрная легенда: историко-психологический этюд. – Баку: Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое объединение, 1995 г. – 103 с.

3 вид.: gumilevica.kulichki.net (передрук з часопису "Хазар", загалом досить близький до тексту бакинського видання).

158. *Гумилёв Л.Н.* Чёрная легенда: друзья и недруги великой степи. – М.: Экопрос, 1994 г. – 624 с.

2 вид.: Чёрная легенда: друзья и недруги великой степи. – М.: Айрис-Пресс, 2002. – 576 с.

Оці дві "Чорних легенди" відрізняються складом авторів: перша має співавтором А.Куркчі, друга – одного тільки Гумільова.

159. *Гумилёв Л.Н.* Авары и обры: опыт расшифровки семантики этнонима. – Русская литература, 1989 г., № 2, с. 188 – 191.

160. *Гумилёв Л.Н.* Этнос, история, культура. – Декоративное искусство, 1989 г., № 4, с. 32 – 33.

161. *Гумилёв Л.Н.* Сила эпохи. – Декоративное искусство, 1989 г., № 7, с. 34 – 35.

162. *Гумилёв Л.Н.* Отрицательные значения в этногенезе: почему необходима новая наука – этнология. – Наука и техника (Рига), 1989 г., № 8, с. 16 – 19; № 9, с. 24 – 26.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 328 – 345.

163. *Гумилёв Л.Н.* Мифы и реальность этносферы. – Дружба народов, 1989 г., № 11, с. 195 – 199.

1990 р.

164. *Гумилёв Л.Н.* География этноса в исторический период. – Лг.: Наука, 1990 г. – 279 с.

2 вид.: Конец и вновь начало. – М.: 1992 г.

3 вид.: Конец и вновь начало. – М.: Танаис, 1994 г.

4 вид.: Конец и вновь начало. – М.: Айрис-Пресс; Рольф, 2002 г.

Назва перевидань не належить автору.

165. *Гумилёв Л.Н., Панченко А.М.* Чтобы свеча не погасла: диалог. – Лг.: Сов.писатель, 1990 г. – 125 с.

2 вид.: Чтобы свеча не погасла: сборник эссе, интервью, стихотворений, переводов. – М.: Айрис-Пресс, 2002 г. – 560 с.

166. *Гумилёв Л.Н.* Всечеловечность или национальность культуры? – Дружба народов, 1990 г., № 6, с. 187 – 190.

167. *Гумилёв Л.Н.* Никакой мистики. – Юность, 1990 г., № 2, с. 2 – 6.

168. *Goumilev L., Ivanov K., Khrushchev S.* Le prix d'une sedentarisation. – Questtions Siberiennes. Bull. 1. Peuples Autochtones. Paris: IMSECO, 1990, p. 17 – 19.

169. *Гумилёв Л.Н.* Этнология и ее применение. – География и современность (Лг.), 1990 г., вып. 5, с. 54 – 63.

170. *Гумилёв Л.Н.* Этносы и антиэтносы: главы из книги. – Звезда, 1990 г., № 1, с. 134 – 149; № 2, с. 119 – 128; № 3, с. 154 – 169.

171. *Гумилёв Л.Н.* Возрождение истории. – Предисловие к книге "Закон Божий: начальные сведения для младшего возраста". – Лг.: Художественная литература, 1990 г.

1991 р.

172. *Гумилёв Л.Н.* Князь Святослав Игоревич. – Наш современник, 1991 г., №№ 7, 8.

173. *Гумилёв Л.Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку: Азернешр, 1991 г. – 301 с.
2 вид.: [М.:] Мишель и Ко., 1993 г. – 336 с.
3 вид.: gumilevica.kulichki.net
4 вид.: М.: Ди-Дик, 1998 г.
5 вид.: М.: Айрис-Пресс, 2002 г. – 384 с.
6 вид.: М.: АСТ, 2002 г. – 439 с.
7 вид.: [Б.м.] Рольф, 2002 г. [передрук з видання Баку: 1991 р.].

174. *Гумилёв Л.Н.* Вступительная статья. – В кн.: Балашов Д.М. Собрание сочинений в 6 т. – М.: Художественная литература, 1991 г., т. 1.

175. *Гумилёв Л.Н.* Меня называют евразийцем… – Наш современник, 1991 г., № 1, с. 132 – 141.

176. *Гумилёв Л.Н.* Заметки последнего евразийца [М.Трубецького]. – Наше наследие, 1991 г., № 3.
2 вид.: Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык / Вступ. ст. Н.И. Толстого и Л.Н. Гумилева, Сост., подгот. текста и коммент. В.М.Живова. – М.: Прогресс, 1995.
3 вид.: веб-часопис "Евразийский вестник", № 3 (e-journal.ru).

1992 р.

177. *Гумилёв Л.Н.* От Руси к России: очерки этнической истории. – М.: Экопрос, 1992 г. – 336 с.
2 вид.: СПб.: Юна, 1992 г. – 272 с.
3 вид.: М.: Прогресс-Пангея, 1994 г. (з післясловом С.Лаврова).
4 вид.: М.: Ди Дик, 1994 г.
5 вид.: М.: Ди Дик, 1995 г. – 551 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, т. 4.
6 вид.: М.: Дрофа, 1996 г. – 351 с.
7 вид.: От Руси до России. – М.: Дрофа, 1997 г. – 351 с.
8 вид.: М.: Ди Дик, 1997 г.
9 вид.: gumilevica.kulichki.net

10 вид.: gumilev.narod.ru

11 вид.: М.: АСТ, 2002 г. – 392 с.

178. *Гумилёв Л.Н., Иванов К.П.* Этнические процессы: два подхода к изучению. – Социологические исследования, 1992 г., № 1, с. 50 – 57.

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 161 – 173.

179. *Гумилёв Л.Н., Ермолаев В.Ю.* Горе от иллюзий. – Вестник высшей школы, 1992 г., № 7-9.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 161 – 173.

3 вид.: веб-часопис "Евразийский вестник", № 1 (e-journal.ru) – без вказівки на співавторство Єрмолаєва.

180. *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – Наш современник, 1992 г., № 10, с. 3 – 7.

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 188 – 200.

181. *Гумилёв Л.Н., Ермолаев В.Ю.* Чингис-хан – неожиданный ракурс. – В кн.: Э.Хара-Даван "Чингис-хан, как полководец и его наследие". – Алма-Ата: КРАМДС-Ахмед Ясави, 1992 г.

2 вид.: веб-часопис "Евразийский вестник", № 8 (e-journal.ru).

1993 р.

182. *Гумилёв Л.Н.* Из истории Евразии. – М.: Искусство, 1993 г. – 79 с.

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 67 – 132.

183. *Гумилёв Л.Н.* Этносфера: история людей и история природы. – М.: Экопрос, 1993 г. – 544 с.

2 вид.: Санкт-Петербург: Кристалл, 2002 г. – 576 с.

1. Биография научной теории, или Автонекролог. – с. 10 – 36.
2. О термине "этнос". – с. 39 – 56.
3. Этнос как явление. – с. 57 – 78.
4. Этнос и категория времени. – с. 79 – 96.
5. Этногенез и этносфера. – с. 97 – 130.
6. По поводу предмета исторической географии. – с. 131 – 142.
7. По поводу "единой" географии. – с. 143 – 156.
8. Об антропогенном факторе ландшафтообразования. – с. 157 – 172.
9. Этногенез в аспекте географии. – с. 173 – 189.
10. О соотношении природы и общества согласно данным исторической географии и этнологии. – с. 190 – 205.
11. Этнос – состояние или процесс? – с. 206 – 219.
12. Сущность этнической целостности. – с. 220 – 233.
13. Этнология и историческая география. – с. 234 – 250.
14. Внутренняя закономерность этногенеза. – с. 251 – 265.
15. Этноландшафтные регионы Евразии за исторический период. – с. 266 – 284.
16. Биосфера и импульсы сознания. – с. 285 – 298.
17. Этносфера и космос. – с. 299 – 314.

18. Помни о Вавилоне. – с. 317 – 327.

19. Отрицательные значения в этногенезе. – с. 328 – 345 (на думку редакторів, публікується вперше; про ризьке видання цієї статті в 1989 р. вони не знали).

20. Биполярность этносферы. – с. 346 – 365 (публ. вперше).

21. Зигзаг истории. – с. 366 – 478 (публ. вперше).

22. Апокриф. – с. 479 – 480 (вперше надруковано в роботі "Етногенез та біосфера Землі" [див.: ЭБЗ, с. 402 – 403]).

184. *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: Экопрос, 1993 г. – 576 с.

2 вид.: pronet.ru

1. Лавров С.Б. Л.Н.Гумилёв и евразийство. – с. 7 – 19.

2. "Меня называют евразийцем…" – с. 23 – 24 [фрагмент інтерв’ю А.Писарева з Л.Гумільовим].

3. "Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава…" – с. 25 – 32 [інтерв’ю І.Савкина з Л.Гумільовим].

4. Заметки последнего евразийца. – с. 33 – 66 [передмова Л.М.Гумільова до видання праць кн.М.С.Трубецького. Цей збірник праць Трубецького вперше видано в 1987 р., перевидано в 1995 р.].

5. Из истории Евразии. – с. 67 – 132.

6. В какое время мы живём? – с. 133 – 160 [розмова Л.Антипової з Л.М.Гумільовим та Д.М.Балашовим].

7. Гумилёв Л.Н., Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению. – с. 161 – 173.

8. Гумилёв Л.Н., Ермолаев В.Ю. Горе от иллюзий. – с. 174 – 187.

9. Ритмы Евразии. – с. 188 – 200.

10. Письма П.Н.Савицкого Л.Н.Гумилёву. – с. 201 – 234.

11. Место исторической географии в востоковедных исследованиях. – с. 237 – 251.

12. Этноландшафтные регионы Евразии за исторический период. – с. 252 – 270.

13. Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. – с. 271 – 284.

14. Гетерохронность увлажнения Евразии в средние века. – с. 285 – 298.

15. Изменения климата и миграции кочевников. – с. 299 – 319.

16. Люди и природа Великой степи. – с. 320 – 340.

17. Три исчезнувших народа. – с. 343 – 357.

18. Эфталиты и их соседи в 4 в. – с. 358 – 374.

19. Эфталиты – горцы или степняки? – с. 375 – 386.

20. Величие и падение древнего Тибета. – с. 387 – 430.

21. Страна Шамбала в легенде и истории. – с. 431 – 436.

22. Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И. Две традиции древнетибетской картографии. – с. 438 – 456.

23. Хунны в Азии и Европе. – с. 457 – 508.

24. Кочевой быт: от расцвета к исчезновению. – с. 509 – 512.

25. Где она, страна Хазария? – с. 513 – 517.

26. Древняя Русь и кыпчакская степь в 945 – 1225 гг. – с. 518 – 542.

27. Выбор веры. – с. 543 – 547.

1994 р.

185. *Гумилёв Л.Н.* Письма Васе. – Мера (Спб.), 1994 г., № 4.

1996 р.

186. *Гумилёв Л.Н.* Древний Тибет. – М.: Ди Дик [1996 г.] – 558 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, т. 5.

1. Гумилёв Л.Н. Старобурятская живопись. – с. 19 – 211.
2. Гумилёв Л.Н. Величие и падение древнего Тибета. – с. 215 – 256.
3. Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И. Опыт разбора тибетской пиктографии. – с. 257 – 269.
4. Кузнецов Б.И., Гумилёв Л.Н. Бон: древняя тибетская религия. – с. 270 – 288.
5. Гумилёв Л.Н. Древнемонгольская религия. – с. 289 – 297.
6. Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И. Страна Шамбала в легенде и в истории. – с. 298 – 302.
7. Гумилёв Л.Н. Легенда и действительность в древней истории Тибета. – с. 303 – 316.
8. Гумилёв Л.Н. Этническая история Тибета в 1 тыс.н.э. – с. 317 – 321.
9. Востриков А.И. Изучение Тибета в России. – с. 327 – 344.
10. Ольденбург С.Ф. Памяти Василия Павловича Васильева. – с. 345 – 359.
11. Васильев В.П. Буддизм: его догматы, история и литература [уривки]. – с. 360 – 388.
12. Минаев И.П. Буддизм: исследования и материалы [уривки]. – с. 389 – 415.
13. Ольденбург С.Ф. Буддийское искусство. – с. 416 – 432.
14. Владимирцов Б.Я. Буддизм в Тибете и Монголии. – с. 433 – 452.
15. Щербатский Ф.И. Философское учение буддизма. – с. 453 – 471.
16. Розенберг О.О. О миросозерцании соверменного буддизма на Дальнем Востоке. – с. 472 – 502.
17. Кузнецов Б.И. Культурные связи Памира с Тибетом. – с. 503 – 505.
18. Кузнецов Б.И. Проблемы гносеологии в трактате Дхармакирти "Обоснование чужой одушевлённости". – с. 506 – 508.
19. Стейн Р.А. Тибетская цивилизация [уривки]. – с. 509 – 525.
20. Туччи Д. Тибетская живопись в свитках [уривки]. – с. 526 – 549.
21. Обсуждение "Старобурятской живописи" в Музее антропологии и этнографии: запись очевидца. – с. 550 – 553.

1998 р.

187. *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 1. – М.: Ди Дик [1998 г.] – 446 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, т. 9.

2 вид.: М.: АСТ, 2002 г. – 404 с.

1. Гумилёв Л.Н. Хунну: срединная Азия в древние времена. – с. 19 – 286.
2. Гумилёв Л.Н. Троецарствие в Китае. – с. 287 – 308.
3. Руденко С.И. К вопросу об историческом синтезе. – с. 309 – 316.
4. Гумилёв Л.Н. Динлинская проблема. – с. 319 – 339.

5. Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокурая раса в средней Азии. – с. 340 – 360.

6. Цзинь-шу. – с. 363 – 391.

7. Виппер Р.Ю. Последний век империи. – с. 392 – 415.

8. Крадин Н.Н. Современные проблемы хуннологии. – с. 416 – 444.

188. *Гумилёв Л.Н.* История народа хунну. 2. – М.: Ди Дик [1998 г.] – 494 с. – Мир Л.Н.Гумилёва, серия 1, т. 10.

2 вид.: М.: АСТ, 2002 г. – 437 с.

1. Гумилёв Л.Н. Хунны в Китае. – с. 13 – 252.

2. Гумилёв Л.Н. Хунны в Азии и Европе. – с. 253 – 305.

3. Гумилёв Л.Н. Некоторые вопросы истории хуннов. – с. 306 – 316.

4. Гумилёв Л.Н. Хунно-китайская война 3 – 2 вв. до н.э. – с. 317 – 327.

5. Гумилёв Л.Н. Таласская битва 36 года до н.э. – с. 328 – 334.

6. Руденко С.И., Гумилёв Л.Н. Археологические исследования П.К.Козлова в аспекте исторической географии. – с. 338 – 349.

7. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху: к.4 – 5 вв. – с. 350 – 393.

8. Лунин Б.В. Вторжение гуннов в Подонье-Приазовье. – с. 394 – 415.

9. Завитухина М.П. Южная Сибирь: хунну и тюрки. – с. 416 – 432.

10. Кореняко В.А. Искусство древних кочевников – пролог и эпилог. – с. 433 – 465.

11. Савицкий П.Н. О задачах кочевниковедения. – с. 466 – 491.

2003 р.

189. *Гумилёв Л.Н.* Хунну. Хунны в Китае. – М.: Айрис-Пресс, 2003 г.

Поетичні твори та переклади

Поетичні твори

1. *Гумилёв Л.Н.* Волшебные папиросы (зимняя сказка): пьеса в стихах. – Советская литература, 1990 г., № 1, с. 61 – 72.

2. *Гумилёв Л.Н.* Посещение Асмодея: мистическая пьеса. – Петрополь, 1991 г., № 3, с. 67-86.

3. *Гумилёв Л.Н.* Я был один под вечной вьюгой: стихотворение. – Литератор: газета писателей С.-Петербурга, 1992 г., № 15, с. 3.

4. *Гумилёв Л.Н.* Поиски Эвридики: лирические мемуары. – Новый мир, 1994 г., № 7. Вірш надруковано з автографа, який Лев Гумільов надіслав 12.04.1945 р. з фронту Еммі Герштейн.

2 вид.: magazines.russ.ru.

5. Гумилев Л.Н. Тихие струны: стихи / сост. С.Семин. – Аврора, 1997 г., № 7-8, с. 158 – 160. (Стихи известного ученого, историка Льва Николаевича Гумилева (1912-1992) из архива А.М.Переслегина. В примечании дана краткая биографическая справка о Л.Н.Гумилеве).

Поетичні переклади

1. *Дехкода Али Акбар*. Лучшее деяние скряги. *Йезди. Фаррохи*. "Мы нищие толпы…". "В сердцах разбитых…". "У обреченных тоске…". "В ладонях мужества меч…". "Посреди весенних цветов…". *Халет Абулькасем*. "Раз женщина с новым знакомым вдвоем…" *Варзи Абульхасан*. В мечтах о тебе / пер. с персид. – "Современная персидская поэзия", М., 1959 г., с. 29, 79, 81 – 85, 270, 325.

2. *Бехар*. Жалоба. Адская касыда. Хорошая поэзия. Газель: (Мы – свечи…). Неизвестность. Смятенные мысли. Жена и муж. Благожелательность. Без адреса. Дары поэзии. Нефть. Воспитание. Нежной. Газель: (Если это грех…). Что такое поэзия? Выборы. Воспоминания о родине / пер. с персид. – В кн.: *Бехар*. Стихотворения. – М.: 1959 г., с. 17 – 20, 28 – 36, 41 – 60, 65 – 66, 70, 83 – 86, 89, 145 – 146, 154, 163, 173, 179 – 182, 185 – 190.

3. *Синг Мохан*. Из книги "Зеленые листья". Из книги "На рассвете". – В кн.: *Мохан Синг*. Избранные: стихи. – М.: 1960 г., с. 11 – 34, 93 – 98.

4. *Тагор Р*. Тяжелое время. Дождливый день. Кисть винограда / пер. с бенгальск. – В кн.: *Тагор Р*. Лирика. – М.: 1961 г., с. 43 – 48, 63.

5. *Лутфи*. "Если б свет лица ее погас…". "Доколь я лунноликой буду мучим…". "Сердце кровью, а душа золой…". "Кравчий, поднеси мне…". "Птица души устремилась туда…". "Ты кипарисом жасминогрудым возросши стала…". "В глазах, твоих…". / пер. с узбекского. – В кн.: *Лутфи*. Лирика. – М.: 1961 г., с. 18, 31, 44, 48, 58, 60, 63.

6. *Шахрияр*. Сцена ночи. Буря в лесу. *Сае*. Луна и Мариам. Чувство. Может быть. Стена. Обида. Язык взглядов. Надежда. Утро желаний. Пери. Камень. Одиночество. На чужбине. Сломанный / пер. с персид. – "Современная персидская лирика", М., 1961 г., с. 107 – 108, 109 – 112, 203 – 209, 215, 220 – 221.

7. Народные четверостишия: "Я дома любимой под вечер достиг…". "Вдова, если даже из близких она…". "Трех любимых имею, друг друга пестрей…". "Как печально, что наши сердца не в ладу…". "Темноликая мне померанец дала…". "Переулком моя дорогая идет…". "Лежит зной изнуряющий…". "Дорогая, расстаться с душой не беда…". "Можно сердце красоткам небрежно отдать…". "Увяли вьюки и ушла поскорей…". "Чем я был? Был в ладони любимой иглой…" / пер. с персид. – "Современная персидская поэзия", М., 1961 г., с. 311 – 313.

8. *Бенава Абдуррауф*. Разве это жизнь? Обращение матери. Плач сироты зимой. Для покинутой девушки нет праздника. Рубай. *Маджрух Сайд Шамсутдин*. Памяти Хушхаль-хана. О судьба. Для чего? Давно. Когда / пер. с пушту и фарси-кабули. – "Стихи поэтов Афганистана", М., 1962 г., с. 49 – 60, 61 – 69.

9. *Джавид Гуссейн*. На закате. Женщина. Улыбнись. Уходи. Из драмы "Иблис". Наслаждение черепахи. – "Поэты Азербайджана", М.-Лг., 1962 г., с. 355 – 356, 357, 360, 365, 366, 379.

10. *Мирзаде Эшки*. Альваид и Хамадин. Слово великих. В честь Фирдоуси. Арефу. Светлый лик. Праздник Курбан. Чиновники-воры. Равнодушие к небесам. Бедствия Ирана. Известный лорд. Мастер чувств. Гордость поэта. Печаль о Родине / пер. с персид. – В кн.: *Эшки (Мирзаде)* Печаль о родине. – М.-Лг.: 1965 г., с. 17 – 21, 38 – 41, 65, 69, 71 – 73, 78 – 80, 87, 101 – 106.

11. *Магрупп*. Возвращайся. Родина покинута. Сей мир / пер. с туркменского. – "Поэты Туркмении", Лг., 1971 г., с. 154, 156, 158.

12. *Гумилёв Л.Н.* Диспут о счастье: стихи / публикация и пояснения И.Питляр. – Новый мир, 1996 г., № 1. Це віршований виклад відомої усім (крім хіба що горе-коментатора оцих віршів) сцени із "Сокровенного сказання", де Чингис-хан запитує своїх товаришів, у чому щастя. Як пояснює публікатор, вона переписала цей текст восени 1940 р. із зошита віршів Тетяни Володимирівни Станюкович.

2 вид.: magazines.russ.ru.

Газетні статті та бесіди (interviews)

1. *Гумилёв Л.Н.* Азиатский исток чувашского народного искусства. – Советская Чувашия, 1959 г., 18 авг.

2. *Гумилёв Л.Н.* Пульс климата. – Комсомольская правда, 1963 г., 27 июля.

3. *Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И.* Где она, страна Хазария? – Неделя, 1964 г., № 24.

2 вид.: Гумилёв Л.Н. Ритмы Евразии. – М.: 1993 г., с. 513 – 517.

4. Rozmowa z Lwem Gumilowem / rozmawial Zbignew Podgorzec. – Tygodnik powszechny (Krakow), 1974, 11.08, s. 8.

5. *Гумилёв Л.Н.* Пространство и время Великой степи / беседовал Айдер Куркчи. – Декоративное искусство, 1979 г., № 5, с. 31 – 35.

6. *Гумилёв Л.Н., Окладников А.П.* Диалог учёных / подготовил А.Куркчи. – Декоративное искусство, 1982 г., № 8, с. 23 – 27.

Відповіді на запитання редакції щодо культури малих народів Півночі та щодо її охорони.

7. *Гумилёв Л.Н.* Долгая память. – Московский комсомолец. – 1982 г., № 154.

8. Почему у нас мало по-настоящему образованных людей. – Литературная газета, 1987 г., 13 мая, с. 12. (Круглий стіл ЛГ, за участю ЛМГ).

9. Чего стоит мудрость: На вопросы корреспондента ЛУ отвечает доктор ист. наук Л.Н.Гумилев. – Ленинградский университет, 1987 г., 20 ноября, с. 10.

10. My chodzimy wlasnymi drogami / z prof. Lwem Gumilewem rozmowia Anna Zebrowska. – Polityka, 1987, № 15, 11 aprel.

11. "История требует справедливости…" / беседу вела Л.Букина. – "Альманах библиофила: книга Монголии", М., 1988 г., с. 343 – 351.

12. История – наука естественная или Визит к профессору Гумилеву / Беседу записал Вл. Суворов. – Сельская молодежь, 1988 г., № 2, с. 44 – 49.

13. Наука едина и нераздельна / интервью Н.В.Одинцова. – Вечерний Ленинград, 1988 г., 11 марта.

14. Негасимые костры: сегодняшний собеседник ЛР доктор наук Л.Н.Гумилев / беседу вел В.Нестеренко. – Ленинградский рабочий, 1988 г., 18 марта.

15. Корни нашего родства / беседу вел А.Сабиров. – Известия, 1988 г., 12 апреля.

2 вид.: The roots of our kinship: R.[?] Sabirov of "Izvestia" interviews Lew Gumilyov. – Soviet weekly (London), 1988, 4th june, p. 8 – 9.

16. О людях, на нас не похожих / беседа с доктором ист. наук, этнологом Л.Н.Гумилевым, записала Е.Сеславина. – Советская культура, 1988 г., 15 октября, с. 6.

17. Напоминание о Вавилоне / беседу вела Татьяна Шутова. – Век 20 и мир, 1988 г., № 10, с. 24 – 26.

18. Судьба теории и зигзаги истории / беседу с доктором ист. наук Л.Н.Гумилевым ведет публицист И.Шевелев. – Человек и природа, 1988 г., № 10, с. 3 – 14.

19. Национальное и националистическое – различие и рознь / круглый стол в ред. газ. "ЛУ": Л.Н.Гумилев, Р.Ф.Итс, А.М.Панченко, А.С.Герд. – Ленинградский университет, 1988 г., 4 ноября; 18 ноября; 2 декабря.

20. Чем опасны мифы истории / с гостем встречался Михаил Рутман. – Смена (Лг.), 1988 г., 4 декабря.

21. La theorie de l'ethnogenese de Lew Goumiliov. – Etudes sovietiques (Paris), 1988, Oktober, p. 28 – 32.

22. Помни о Вавилоне, или История с географией / беседу с Л.Н.Гумилевым и П.В.Флоренским вела Т.Шустова. – Истоки, 1989 г., т. 20, с. 359 – 372.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Этносфера. – М.: 1993 г., с. 317 – 327.

23. "Иначе поэта нет…" / беседа Л.Э.Варустина, доктора филол. наук, с Л.М.Гумилёвым о матери Анне Ахматовой и о себе. – Звезда, 1989 г., № 6, с. 127 – 133.

24. Почему выбрал Авеля / интервью А.Мамедова. – Елм (Баку), 1989 г., 20 мая. – На азербайджанском языке.

25. Человечность превыше всего / беседа с этнологом Л.Н.Гумилевым; записал А.Сабиров. – Известия, 1989 г., 24 июня.

26. Всем нам завещана Россия / Интервью с Л.Н.Гумилёвым подготовил майор В.Казаков. – Красная звезда, 1989, 21 сентября.

2 вид.: patriotica.narod.ru

27. *Варустин Л., Гумилёв Л.* "Повода для ареста не давал…" – Аврора, 1990 г., № 11, с. 3 – 31.

28. В какое время мы живем / Беседуют Лев Гумилёв и Дмитрий Балашов. – Согласие, 1990 г., № 1, стр. 3 – 19.

2 вид.: stihi-poezia.narod.ru

29. "Искать то, что верно": Л.Н.Гумилев отвечает на вопросы СОЛИ / беседу вел Вячеслав Огрызко. – Советская литература, 1990 г., № 1, с. 72 – 76.

30. "Я не был одинок" / Л.Н.Гумилев отвечает на вопросы Н.Дубровской. – Ленинградская правда, 1990 г., 30 декабря.

2 вид.: Неделя, 1991 г., № 6.

31. *Гумилёв Л.Н.* В Горбачеве я вижу Августа. – Союз, 1991 г., № 18.

32. *Гумилёв Л.Н.* Объединиться, чтобы не исчезнуть. – Час пик, 1991 г., № 2.

33. *Гумилёв Л.Н.* Мы живем в большой коммунальной квартире. – Неделя, 1991 г., № 6.

34. *Гумилёв Л.Н.* Если Россия будет спасена, то только через евразийство. – Начала, 1992 г., № 4, с. 4 – 16.

35. Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава / Задавал вопросы Л.Гумилёву и подготовил материал к публикации Игорь Савкин. – Социум, 1992, № 5.

2 вид.: *Гумилёв Л.Н.* Ритмы Евразии. – М.: Экопрос, 1993 г., с. 25 – 32.

3 вид.: tuad.nsk.ru

4 вид.: patriotica.narod.ru

Dubia

Твори, приписувані Л.М.Гумільову

1. Размышления в час заката. – Опубліковано у вебі (зокрема: b-i.narod.ru), Гумільову вочевидь не належить. Це видно навіть з першого уступа, в якому псевдо-Гумільов шкодує, що наші історичні джерела не переносяться на машинні носії. Це справді погано, але за все своє життя Гумільов ніколи не згадував про ці машинні носії й не цікавився ними. О.Г.Новікова – заступник голови правління фонду Л.М.Гумільова – категорично заперечує спроби приписати цій твір Л.М.Гумільову (*Теляшова Г.* Гумилев продолжается в "Интернете". – Газета "Татарские края", 1999 г., № 12; веб-копія: gumilevica.kulichki.net).

2. Сатаногенез. – В опублікованому вигляді я цього твору не бачив (і нітрохи не шкодую). Про цей "твір" розповіла Н.В.Гумільова (Пассионарии не обязательно бывают вождями. – Московский журнал, 1993 г., № 12, с.2 – 10; я користувався веб-копією: gumilevica.kulichki.net): після смерті Льва Миколайовича до неї прийшов його учень В.Ю.Єрмолаєв і запропонував видати твір з такою назвою. Н.В.Гумільова рішуче стверджувала, що роботи з такою назвою у Л.М.Гумільова не було.

Невідомі мені твори Л.М.Гумільова

"Спор с поэтом" pronet.ru

"Поколение ветеранов" pronet.ru

Нашествия Батыя и Мамая на Русь в изображении В.А.Чивилихина

В его безумии есть система
В.Шекспир

Роман В.А.Чивилихина "Память" [1] – на самом деле вовсе не роман, а эссе, то есть сочинение, составленное по принципу "о чём хочу, о том лопочу". Рассказы автора о том, о чём он хочет рассказать, поневоле кратки и отрывочны, так как он поставил себе целью снабдить читателя необременительными познаниями не более и не менее, как обо **всём**. Тут не до подробностей, и автор с фельдегерской быстротой переходит от вопроса об утоньшении ствола дерева кверху к вопросу о загрязнении Енисея, от него – к вопросу о роли декабристов в развитии Сибири, от него – к результатам раскопок курганов в Пазырыке, но тут замечает, что не исчерпал **всего**, и бегло сообщает нам, что есть на свете химический элемент по имени рутений, но нет элемента сибирия (а жаль! – прибавляет автор), что в городе Чернигове жил писатель Леонид Глибов, а в Тувинской области одним из первых русских поселенцев был В.А.Мозгалевский (Карасал). От эссе нельзя требовать ни связности, ни последовательности, ни исчерпывающего раскрытия темы, ибо у него не может быть темы; поэтому при разборе его мы не вправе сетовать, что автор что-то упустил, а будем говорить только о том, о чём он нам поведал.

На первый взгляд эта книга – аморфное скопление более или менее отрывочных сведений о русском средневековье, составленное путём сокращенного погодного пересказа летописей Генриха Латвийского, Ипатьевской, "Сокровенного сказания", "Сборника летописей" Рашид ад-Дина, списков блюд, употреблявшихся во времена Киевской Руси, ремесленных изделий, тогда изготовлявшихся, классификационных перечней ювелирных украшений, записей бесед с археологами (Т.Н.Никольской), историками (О.М.Раповым), архитекторами (П.Д.Барановским). Сам автор искусно поддерживает у читателя такое впечатление, заявляя:

> "Я не хотел бы перегружать подробностями это незаметно разрастающееся – прошу прощения – эссе, но не могу удержаться…" [с. 70]
>
> "Ловлю себя на том, что нарушаю последовательность рассказа и, мешая читателям сосредоточиться, переключаюсь с одного на другое, но это происходит как-то невольно, подчинено стихии и логике жизни, какую невозможно охватить искусственной строгостью" [с. 76].

– может быть, не без тайной надежды, что спрос с такого сочинения будет меньше. Однако это первое впечатление обманчиво. В этом безумном хаосе есть система, и система настолько филигранно уравновешенная и настолько гнусная, что на ней следует остановиться.

Примечания

[1] *Чивилихин В.А.* Память: роман. – М.: Современник, 1983 г. – 767 с. Ссылки в тексте на страницы этого издания. Кроме пяти изданий такого однотомного типа, существует ещё не менее 3 изданий этой книги в двух томах, каждый более 700 страниц, т.е. вдвое больше того, что читал я. Соразмерно возросло и число высказанных автором пакостей, в которых я не имею охоты разбираться.

Предварительные замечания о свойствах мировоззрения автора

Из этих свойств надо отметить три: невежество, восторженость и сибирский патриотизм.

О своём невежестве автор самокритично заявляет сам: "*Временами я жалею, что не стал историком и этнографом [с. 186]. Признаюсь – я так и не удосужился прочитать обобщающую работу о Миклухо-Маклае [с. 94]*" – объявляет не без некоторого кокетства. Справедливость такого критического о себе мнения подтверждается примерами, сведёнными в следующую таблицу.

Страница	Что написано в книге	Как правильно

110	Под Тарнополем есть местечко Гржимайлов	Под Тернополем – Гримайлов. Фонетическое оформление названий – польское, но ведь мы не говорим Тшембовля, Львув, Бжежаны…
275	В 1609 г. запорожские казаки, предавшиеся по случаю смутного времени полякам…	Запорожские казаки не предавались полякам ни по случаю смутного времени, ни ранее – они искони жили на своей земле, зовомой Украина, входившей в состав Речи Посполитой.
371	Одностолпная Ильинская церковь в Чернигове	Бесстолпная. И такая ошибка допущена в передаче речи П.Д.Барановского. Нельзя допустить, чтоб он не знал плана церкви. Здесь мы видам, что В.А.Чивилихин не очень точен в передаче тех сведений, которые он получил от своих собеседников.
430	Дом Сологуба на Валу в Чернигове	Дом Лизогуба.
435	"Майн кампф" переведено как "Моя война"	"Моя борьба". Война по-немецки "криг", а не "кампф".
486	Крымский хан Ахмет напал на Русь в 1480 г.	Ахмет не был крымским ханом, а ханом Большой Орды – злейшего врага Крымского ханства.
494	У полян, пишет автор, были-де города оптимальной круглой планировки с населением 30-40 тыс. жителей	40 000 жителей едва насчитывал один Киев.
498	Князь Стройнат Жмудский [2 раза]	Тройнат.
502	При царе Алексее Михайловиче жил в Тобольске образованный и наблюдательный серб Юрий Крижанич	Не православный серб, а хорват-католик. И не "жил", а был сослан по облыжному обвинению в шпионаже.
511	"Острогом" считалось поселение вне града, то есть крепости	Град – это цитадель, острог – укреплённая территория вокруг него.
554	Бужичане, они же дулебы и волыняне.	Бужане.
555	Кривичские реки Стырь, Случь, Горынь	Не кривичские. Кривичи жили между Минском и Смоленском.
612	В Киеве вокруг города Ярослава, пишет автор,	Всякий, кто хоть раз был в Киеве, знает, что рвы города Ярослава нельзя заполнить водой

	вдоль валов тянулись рвы, заполненые-де водой.	из-за больших перепадов высот.
629	Половецкий хан Котяк	Котян.
636	Персидские письмена	В Персии в мусульманское время пользовались арабским алфавитом.
643	Любеч, место ссылки последнего древлянского князя Мала (Малка Любечанина)	1. Не доказано, что последний древлянский князь Мал был сослан, а тем более в Любеч. 2. Не доказано, что Мал и Малк Любечанин – одно и то же лицо.
650	Князь Ярослав Остомысл	Осмомысл
714	Рать Дмитрия Донского по пути на Куликово поле, пишет автор, совершала-де переходы по 60-85 км в день	Такое не снилось даже Суворову, прославившемуся своими форсированными маршами.

Из этой таблицы ясно видно, что доверять фактическим сведениям автора ни в коем случае нельзя: если некоторые из этих ошибок могут объясняться небрежной корректурой (а она действительно не очень тщательна в этом издании), то другие явно на совести автора, искренне уверенного, что сообщаемые им вещи заслуживают доверия. Автор и сам предостерегает:

> "Моя цель состояла не в том, чтобы сделать какие-то научные открытия; мне хотелось навести читателя на раздумье, пробудить у него интерес к прошлому, – о нём мы знаем сегодня недостаточно, и все наши надежды возлагаются сегодня на историческую науку" [с. 619].

И первое раздумье, на которое автор нас наводит – о том, что не пристало русскому интеллигенту хвастаться невежеством и браться за перо, не вооружившись всеми знаниями своих предшественников…

Под стать достижениям в области фактографии и достижения в области стилистики: "являя собою перспективный общественно-социальный вектор" [с. 88]; "однако вы дерзок [?], господин учёный изыскатель" [с. 95]; "морально-политические обстоятельства прогрессивного значения" [с. 147] наряду с "усилением хана Тохтамыша, законного, по родове [?], наследника" [с. 706] достаточно нас в этом убеждают. Не пристало русскому интеллигенту, тем более писателю, бросаться такими небрежгыми фразами.

Восторженность автора прямо вытекает их его невежества. Многие страницы эссе написаны под свежим впечатлением только что полученных новых знаний, и при изложении их у автора в глазах горит огонь прозелита. Уже сам факт возложения надежд на советскую историческую науку достаточно говорит о сходстве между автором и старикашкой Эдельвейсом из "Сказки о тройке" Стругацких. Люди, которые хоть мало-мальски знакомы с тем, что такое наука, насколько трудны там точные доказательства и насколько условны так называемые "окончательные результаты", будут только прятать усмешку при виде столь чистой и незамутнённой веры в их всемогущество по части открытия истины…

Сибирский патриотизм автора состоит в том, что он постоянно обращается мыслью к Сибири, к её роли в жизни России, к её специфическим обстоятельствам,

неизвестным жителям европейской России. Вообще, страницы, посвященные Сибири – самые содержательные и самые привлекательные в этом сочинении, и сибирский патриотизм – черта в общем симпатичная. Если учесть, что Сибирь по территории едва ли не больше любой страны мира, а по населению станет в ряд крупных стран, то отчего же не быть сибирской литературе, рассчитанной прежде всего на читателя-сибиряка? У нас как-то принято, что вся литература на русском языке составляет одно целое – русскую советскую литературу, что даже странно слышать о предложении выделить литературу сибирскую, уральскую или дальневосточную. Но это происходит от того, что единая литература не имеет тесной связи с жизнью, что местные особенности, составляющие главный интерес для местных жителей, не отражается в литературе и потому Новосибирск ничем не отличается от Ярославля… Но это свидетельствует только о том, что в литературе преобладают общие места, до которых и впрямь нет дела ни в Костроме, ни в Томске, а не о действительном единстве жизненных и литературных процессов.

Образ Любознательного Читателя

Любознательный Читатель – это что-то вроде Пятницы при Робинзоне Крузо или наперсницы в старых операх: чтоб не скучно было сотрясать пустоту, автор решил просвещать Любознательного Читателя. Отличительные особенности Читателя – невежество, превосходящее невежество самого автора, и восторженность, тоже превосходящая восторженность автора. Он с упоением внимает тем истинам, которые открывает ему автор, даже если они взяты из элементарного учебника, и с восторгом отказывается от собственных сомнений и заблуждений под действием аргументов автора. Он считает своим долгом на каждый логический ход отвечать: "О да, это очень убедительно!" и тем самым выгодно оттеняет педагогические способности В.А.Чивилихина. Правда, к концу книги Читатель начинает несколько раскрепощаться от произвола автора и даже начинает по собственной инициативе цитировать В.В.Каргалова, но полноценного диалога всё равно не получается. Для этого Читателю не хватает, во-первых, знаний, во-вторых, критического отношения к тому, что ему говорят. Вот типичный пример. Автор предлагает поставить во Пскове памятник князю Довмонту. Читатель опасается:

> – А если кто-то возразит: "Памятники? Князьям?" А если засомневаются – Довмонт, мол, был к тому же святым православной церкви? [с. 500]

Но автор его совершенно успокаивает, объяснив, что Александр Невский тоже был и князем, и святым, а памятник ему всё-таки поставили.

> "Мне нравится этот <u>**мой**</u> читатель. Ему подавай точные исторические сведения" [с. 500, подчёркнуто В.Ч.].

Жаль только, что таких сведений наш автор дать Читателю не может…

В.А.Чивилихин о задачах популяризации истории

Предоставим слово самому автору:

> "Задача историка заключается в том, чтобы объективно раскрыть, что, как и почему всё происходило в прошлом; литератор же обязан опереться на достижения исторической науки и, рассмотрев минувшее сквозь призму своего мироведения, по-своему проиллюстрировать давние годы и события. [с. 620]
>
> Я давно заметил, что такие специальные исторические сочинения не доходят до широкого читателя, которого я избрал спутником в настоящем путешествии по минувшим векам. Дело в том, что подобные труды

выпускаются очень маленькими тиражами, написаны слишком специально, научным слогом. [с. 200]

Мнение, что Новгород спасла от монгольского нашествия распутица, скорее всего идёт от приблизительности представлений, полученных из школьного учебника. И пользы, конечно, от такой публикации (Комсомольская правда, 10.09.1978 г.) нет никакой. Тираж популярной молодёжной газеты более 1 000 000 экземпляров, и трудно даже подсчитать, сколько умов смолоду запутает такая статья, кривым зеркалом отражающая важнейший момент отечественной истории! [с. 322]

Я пользуюсь привилегией писателя придумывать мелкие подробности, не имея права сочинять факты, искажающие большую историческую истину". [с. 410]

Просвещение широкого читателя – задача благородная, но трудная, так как для того, чтобы учить, надо, во-первых, самому нечто знать, во-вторых, знать, **кого** и **чему** собираещься учить, в третьих, знать, что этот просвещаемый субъект уже знает, что хочет узнать, и чего не хочет. Если б автор задумался над этими вопросами, он понял бы, что основной его читатель – всё-таки не средне-статистический советский человек, а интеллигент, уже нечто читавший и имеющий некоторые понятия и помимо школьного курса. Нарочито применяясь в своём изложении к самому низкому уровню знаний, который он в состоянии себе представить, автор неизбежно вызывает раздражение своего действительного читателя разъяснением обстоятельств, более или менее общеизвестных.

Научный слог трактатов по истории – конечно, крупный недостаток, нередко скрывающий их легкомыслие, но вместе с тем создающий некоторые гарантии против поспешного и слишком прямолинейного истолкования выводов ещё неокончательных и сырых. Берясь популяризировать небесспорные результаты, автор нередко сам проступается против им же выдвинутого принципа "незапутывания умов популяризацией приблизительных представлений", примеры чему будут явлены ниже. Там же объявятся и примеры сочинения таких фактов, которые искажают историческую истину.

В.А.Чивилихин о русской историографии

Высказаться по этому вопросу автора побудили, во-первых, норманисты, во-вторых, Л.Н.Гумилёв. Главное своё открытие в области историографии автор формулирует следующим образом:

"В общественной жизни Росии шла борьба патриотов и антипатриотов, не затухала ожесточённая полемика между норманистами и их противниками, которые с помощью бесспорных материальных доказательств пытались развеять мёртвый дух норманизма". [с. 581]

Напрасно автор прибеднялся, говоря, что не имел цели сделать научные открытия; за одно это откровение, появись оно в годы борьбы с космополитизмом, автор несомненно удостоился бы учёной степени доктора исторических наук. Шутка дело – борьба **патриотов** с **антипатриотами**! Такого даже самые бойкие антикосмополитисты и антинизкопоклонцы перед буржуазной наукой вкупе с непреклоненцами перед Западом не выдумали! А ну как кто-нибудь из любознательных читателей, дойдя до этой страницы, возьмёт и объявит: "Борьба патриотов и антипатриотов по мере продвижения к коммунизму обостряется!" Что мы тогда будем делать? Придётся выявлять антипатриотов, хватать, сечь и ссылать,

придётся **исполнять** этот закон… Прост-прост наш автор, а смотрите, какую ядовитую и опасную штуку выдумал!

Но если забыть о возможностях практического прменения термина "антипатриот", то то выйдет пример очень крупного историографического ляпсуса, который, согласно тезису автора, не следовало бы популяризировать. Во-первых, антипатриотов как таковых в истории русской общественной мысли нет и не было; все мыслители и писатели русской земли, имевшие хоть какое-то общественное значение, неизменно являют нам примеры именно высокого патриотизма. Другое дело, что каждый из них мог любить родину на свой лад, за особые, излюбленные именно им черты, но мы не имеем права объявлять свою любовь к родине единственно правильной и на этом основании отрицать за другими право любить её по-своему. Собственно говоря, обвинения в антипатриотизме обычно являются в качестве клеветнического преувеличения таких сторон любви к родине, которые неприятны обвинителю. Стоит ли говорить, что истинно лучшие умы России не только сами никогда не обвиняли в антипатриотизме других, но напротив, признавали за всяким право любить родину по своему, независимо от того, как любят её другие и как приказывает любить начальство. Презумпция патриотизма была у них общим принципом отношения к деятелям мысли.

Во-вторых, даже в частном вопросе отношения к научной проблеме происхождения государства на Руси в 1872 году, к которому автор приурочивает открытую им борьбу, спектр мнений был намного более сложным, чем это представляется автору.

1. Была группа сторонников чисто учёной разработки вопроса, представленная норманистом М.П.Погодиным и др., антинорманистами Н.И.Костомаровым, С.А.Гедеоновым и др. Я их объединяю в одну компанию на том основании, что в дискуссиях между собой они все исходили из признания одного принципа – вопрос о происхождении Руси от варягов настолько важен, что ему стоит посвящать целые тома.

2. Были сторонники иронического взгляда на этот вопрос; эта точка зрения представлена Н.А.Добролюбовым и Г.З.Елисеевым в "Свистке":

> "Наши учёные зорко следили за 'Свистком'. Открылось это благодаря исследованиям г.Костомарова о начале Руси. Само собою разумеется, что сам г.Костомаров не предполагал таких результатов от своих исследований о варягах. Но такова уж участь великих открытий, что они делаются случайно. Очень вероятно, что и г.Чичерин, работая над своей диссертацией о русских областных учреждениях 17 в., не предполагал, что диссертация эта поведёт к открытию слабости профессора Крылова в латинских склонениях; а вышло так […]
>
> Утверждали, что Погодин вызвал Костомарова на дуэль и что они просили на это разрешения, но не получили. Некоторые находили это похвальным, другие же не одобряли запрещения дуэли, говоря, что хоть вообще дуэль безнравственна, но в этом случае без неё нельзя было, ибо варяжский вопрос сам по себе есть для нас вопрос жизни и смерти […] Утверждали, что дело на диспуте в университете будет решаться всеми присутствующими, на голоса, и таким образом несомненно уже будет, кого Русь лучше хочет – норманнов или литовцев. Кроме того, рассказывали, что среди университетской залы будет устроен костёр, на котором сожгут сочинения побеждённой стороны" [2].

Причины такого отношения Добролюбова к варяжскому вопросу легко понять, если вспомнить общие черты его мировоззрения. Он воспользовался вниманием к диспуту 1860 г., чтобы напомнить о нескольких излюбленных своих (и моих) идеях. Во-первых, наука не должна заниматься пустяками, должна помнить об истинной величине разбираемых ею вопросов, не должна впадать в легкомыслие. Основополагающая статья Н.А.Добролюбова, в которой впервые было описано легкомыслие ("Письмо из провинции"), появилась именно в "Свистке" (указанное издание, с. 18 – 26). Во-вторых, в решении научных вопросов не следует апеллировать ни к авторитетам (указанное издание, с. 94 – 95), ни к мнению невежественного "большинства". В-третьих, учёный имеет право отстаивать своё мнение, и это право нельзя нарушать оргвыводами. Ироническое отношение к претензиям того или иного учёного, той или иной школы на монопольное обладание истиной – безусловно, лучшее средство остудить рвение неумеренных пропагандистов, восклицающих: "Доколе же будут предоставляться страницы журналов для популяризации этих ничего не имеющих общего с истиной воззрений?"

На эти причины иронического отношения к варяжскому вопросу прямо указывает Г.З.Елисеев:

> "В наше время идти вперёд – значит неутомимо обсвистывать всех передовых, чтобы они не завели любезного отечества в непроходимые дебри, из которых впоследствии не в пример труднее будет выдираться, чем из дебрей норманских, устроенных М.П.Погодиным и другими почтенными исследователями русской истории в давнопрошедшее время" [3].

3. Были люди, считавшие, что основное в варяжском вопросе – не выяснение конкретных фактов, а **варяжская легенда**.

"Сказание о призвании варягов есть не факт, а миф, который гораздо важнее всяких фактов" – так формулировал эту точку зрения И.В.Павлов в письме М.Е.Салтыкову 13.08.1858 г. [4]

Политическая легенда – это форма общественной мысли, которая для аргументации своих положений ссылается на исторические факты, может быть недостоверные, но представляющиеся достоверными авторам и/или потребителям легенд. Например, происхождение московских великокняжеских регалий от византийских императоров, как оно изложено в "Сказании о князьях владимирских" – легенда, но на эту легенду ссылались теоретики государственной власти России в 16 в.; легенда о происхождении рода литовских князей от римского императора Августа – тоже сказка, но ею "Хроника Быховца" обосновывает власть этих князей; и мнение, будто революцию 25 октября 1917 г. совершил пролетариат – опять-таки сказка, но на неё ссылаются, когда хотят учинить очередную пакость.

Политическая легенда развивается по своим собственным законам, раскрытие которых – задача истории общественной мысли, и не подчиняется законам развития исторического знания, хотя между этими сферами общественной мысли есть взаимодействие. Мнение о тождественности политической легенды и исторического знания основано на внешнем их сходстве, на общности материала, с которым они имеют дело. Иногда историческая концепция определяет очередной шаг развития легенды – например, мнение норманистов 1 половины 19 века легло в основу празднования юбилея 1000-летия России в 1862 г. и таким образом приобрело статус официальной версии о корени происхождения глуповцев; иногда легенда навязывает

если не точку зрения, то форму её изложения – например, сейчас необходимость быть антинорманистом (во избежание обвинения в антипатриотизме, антиисторизме, антибольшевизме и ещё бог знает в чём) диктует историкам бранные выражения по адресу норманистов и легенда о непроисхождении Руси от варягов водит пером историка.

Самый известный представитель третьей точки зрения – А.К.Толстой в "Истории государства Российского от Гостомысла до Тимашёва"; вещь эта хрестоматийная и цитировать её нет надобности. А вот как подаёт варяжскую легенду М.Е.Салтыков:

> "Пришли, значит, три брата, а как земля наша велика и обильна, то и выходит, что им втроём управиться в этом изобилии неспособно. И пошли у них братцы поменьше, примерно, хоть ты и я: чем больше порядку, тем больше братцев, и до того, сударь, дошло, что кроме порядка, ничего у хозяев-то и не осталось. Где было жито – там порядок; где худоба всякая была – там порядок; где рощицы росли – и там завёлся порядок. И стало хозяевам куда как радостно: земля, говорят, наша хоть и не изобильна, да порядок в ней есть… Резон!" [5]

Из факта наличия второй и третьей групп мнений по вопросу о варягах следует, что вопрос этот действительно занимал важное место в общественной жизни России в ту перестройку, но вовсе не по той причине, которую выставляет В.А.Чивилихин. Увы! с тех пор широкий и всесторонний взгляд на историю и общественную жизнь, которым прославилась русская интеллигенция 19 в., утрачен безвозвратно. Свидетельством упадка нашей общественной мысли после 1917 г. служит и литература варяжского вопроса: И.П.Шаскольский написал целый трактат [6] для опровержения норманистов, книги которых нам недоступны – это называется "отпор буржуазной идеологии"; М.Ю.Брайчевский на тему

> Геляндри иВаруфорос –
> Вот два моих столба!
> На них мою теорию поставила
> Поставила судьба [7]

– сочинил пространную статью [8]; В.А.Чивилихин хотя и не объяснил эти названия из осетинского языка, но зато получил изрядный гонорар за трактат, наполненный выражениями вроде

> "измышления … норманист-чудовище … наёмные историки и политиканы [с. 435] продолжают выводить ту же мелодию на своей губной гармошке … бумагомарака, не имеющий никакого отношения к исторической науке [с. 436] талдычит … в духе давно протухшего норманизма [с. 473] … промямлил в печати на своём немецко-русском научном жаргоне [с. 581]".

Так аттестует В.А.Чивилихин своих собратьев по перу, которые провинились только в том, что не разделяют во всех тонкостях воззрений нашего автора…

Печальной закономерностью нашей историографии (и тут В.А.Чивилихин, увы, не составляет исключения) является легкомыслие вообще и в варяжском вопросе в частности. Неумение взглянуть на предмет своих учёных разысканий с точки зрения человека, для которого предназначен этот духовный корм, приводит к смешному и нелепому сочетанию двух несовместимых положений: с одной стороны, все аргументы норманистов объявляются самоочевидно нелепыми и не заслуживающими серьёзного внимания; с другой стороны – наша публика нуждается-де в защите от этих тлетворных и вредных аргументов, не будучи-де в

состоянии сама заметить их нелепости. Получаются две меры для измерения одних и тех же высказываний – для специалистов используется такая мера, в которой аргументы нелепы, а для публики – такая мера, в которой они же значительны и убедительны. Из всего этого вытекает презрение к мыслительной способности публики, которую нужно ограждать от самоочевидных нелепостей полицейскими мерами и бранными словами. Прежде к публике было больше доверия:

> И меня вопросил он тогда,
> Зачем Эверса я преложил:
> "Не годится ведь он никуда,
> Ибо с юга он Русь выводил".
> Я в ответ ему скромно сказал:
> "Для того перевёл я его,
> Чтоб негодность его увидал
> Русский люд из него самого". [9]

А ныне мы видим поток диссертаций, статей и ругательств и можем предложить только одно объяснение: что сами авторы этих трудов находятся ещё на такой степени развития, на которой варяжский вопрос представляется сложным, а измышления бумагомарак в духе протухшего норманизма – заслуживающими пространного и всестороннего опровержения.

Пользуясь тем, что современной читающей публике не предоставлено увидеть негодность норманизма из него самого, В.А.Чивилихин продолжает своё победное наступление таким образом:

> "Все главные события средневековой Руси и до сего дня ставятся в чрезмерную зависимость от деятельности пришельцев, чтобы доказать неспособность наших предков к самостоятельному историческому развитию, к созданию государственности. [с. 434]
>
> Политические спекулянты разных мастей толковали и толкуют призвание Рюрика как цивилизаторскую и даже расовую миссию германца в 'неполноценных' прарусских и других восточноевропейских племенах, якобы неспособных создать своей государственности. [с. 474]
>
> Не было, кажется, в исторической науке течения более вредного, чем норманизм, – своего рода многовекового наукообразного террора, унижавшего русский народ, искажавшего его историю! И пришла пора окончательно похоронить норманизм, так как за бесконечными спорами на эту тему исчезало куда более важное – историческая суть, подлинные задачи науки, [которые В.А.Чивилихин видит в том, чтобы] **восстановить подлинную историческую картину средневековой, древней и древнейшей жизни наших предков, с достоинством ввести её в русло мировой истории, в просветление!**" [с. 479 – 480; здесь и далее подчёркивания в цитатах из "Памяти" принадлежат В.А.Чивилихину. – Н.Ж.]

Оставим в покое открывающееся автору "просветление", в которое несётся "эх-птица-тройка", сконструированная "народом-богоносцем", и обратим внимание на цели норманистской историографии в изображении В.А.Чивилихина. Этих целей несколько, и все они какие-то гнусные: **принизить** русский народ, **исказить** его историю, **выгнать** его из общечеловеческой истории, оклеветать, оболгать и вообще обмануть. Отказывает им В.А.Чивилихин только в одной цели – открыть историческую истину; игнорируя презумпцию невиновности, согласно которой

всякому писателю следует приписывать цель открытия истины, пока не доказано нечто иное, и предвзято упрекая всех норманистов скопом в стремлении подогнать исторические факты к наперёд заданной цели, автор не замечает, что ставит самого себя в неловкое положение, так как, опровергая **с жаром и увлечением** своих оппонентов, он становится на одну доску с ними, наводит нас на мысль, что у него тоже есть наперёд заданная цель – возвеличить русский народ, умыть его, причесать и с достоинством куда-то ввести…

Итак, цель историка, по В.А.Чивилихину, – не открыть истину, а принизить или возвеличить русский народ. Предсказательная сила этой теоремы прекрасно проявляется в его полемике с Л.Н.Гумилёвым:

> "– Может быть, я чего-то недопонимаю, говорит Любознательный Читатель, – но мне кажется, что умозрительными построениями Л.Н.Гумилёва очень легко объяснить причины любой войны или агрессии.
>
> – Вы отлично всё поняли… И не столько объяснить, сколько, как это ни покажется чудовищным, **оправдать**! [с. 627]
>
> А Л.Н.Гумилёв настойчиво продолжает поиск оправдательных причин военной степной агрессии 13 века…" [с. 633]

В простоте душевной автор признаётся, что в его представлении **причины** могут быть **обвинительными** и **оправдательными**. Например, с самолёта "Юнкерс-88" упала бомба и произвела взрыв на Невском проспекте. Какая тому причина?

– Ну, – скажет какой-нибудь растяпа-объективист, – известно, что ежели тело с некоторой высоты сбросить, то оно по закону всемирного тяготения…

– Нет! – кричит ему бдительный патриот, – этак легко можно объяснить причину любой агрессии! и не только объяснить, но и оправдать! Закон всемирного тяготения – это оправдательная причина, а вы мне обвинительную найдите!

– Да чего тут искать, – скажет другой патриот, – известно, что германский империализм… А закон всемирного тяготения – не более как умозрительное построение, которое пора окончательно похоронить!

– Знаем мы этих объективистов! – закричит третий, – разговорами об объективных причинах они хотят прикрыть агрессивные устремления и отвлечь трудящихся от насущных задач антиимпериалистической борьбы! Держи вора! держи объективиста-антипатриота! держи!

Однако не смотря на все эти возгласы, надо всё-таки признаться, что без участия всемирного тяготения дело не обошлось. Рассудите сами – не было бы тяготения, ан бомба, гляди, не упала бы на землю, а если и упала бы, то не Невский проспект, а куда-нибудь на пустырь… Невдомёк нашим горе-мыслителям, что коль скоро установлена причинная связь между двумя явлениями, то уж не может быть речи об оправданиях и обвинениях; этическая и юридическая квалификация событий основывается на идеях свободы выбора и вменяемости поступков и недействительны в применении к объективным закономерностям. Нельзя привлечь к судебной ответственности всемирное тяготение по делу о падении бомбы на Невский проспект и нельзя давать юридическую оценку действиям масс людей, не зная пределов свободы их выбора… Но это рассуждение уже из области историософии, а мы, заканчивая разговор об историографических взглядах В.А.Чивилихина, резюмируем, что в основе их лежит примитивно трактованный принцип партийности: истинно то, что выгодно той группе людей, с которой связан автор, и вся его роль сводится к искажению истины в угоду этим групповым интересам.

Примечания

[2] *Добролюбов Н.А.* Наука и свистопляска. – "Свисток: собрание литературных, журнальных и других заметок", М., Наука, 1982 г., с. 84, 88.

[3] *Елисеев Г.З.* 862 – 1862, или Тысячелетие России. – там же, с. 233 – 234.

[4] *Салтыков М.Е.* Собрание сочинений в 20-ти тт. – М.: ГИХЛ, 1965 г., т. 3, с. 559.

[5] *Салтыков М.Е.* Гегемониев. – Собр. соч. в 20-ти тт., М., ГИХЛ, 1965 г., т. 3, с. 12.

[6] *Шаскольский И.П.* Норманская теория в современной буржуазной науке. – М.-Лг.: Наука, 1965 г.; *Шаскольский И.П.* Антинорманизм и его судьба. – Проблемы отечественной и всеобщей истории, 1983 г., т. 7, с. 35 – 51.

[7] "Свисток", с. 95.

[8] *Брайчевский М.Ю.* "Русские" названия порогов у Константина Багрянородного. – "Земли южной Руси в 9 – 14 вв.", К., Наукова думка, 1985 г., с. 19 – 29.

[9] "Свисток", с. 94.

В.А.Чивилихин – источниковед

Любознательный Читатель спрашивает автора, откуда он узнаёт исторические факты:

> "Понимаю, что наше свободное путешествие в прошлое позволяет предполагать кое-какие второстепенные подробности, но нам всё же следует придерживаться более или менее достоверных фактов в главном. Откуда известно о бескормице в войсках Субудая, дислокации его отрядов, месте ставки Батыя или, скажем, о каком-то богатом городе, по соседству с Козельском? В летописях-то об этом ничего нет!
>
> – В летописях нет много [? многого?] из того, что тогда происходило. И мы с вами пытаемся восстановить события, используя отрывочные летописные строки разноязычных авторов, народные предания, топонимику, фольклорные и литературные произведения, археологию, исторические аналогии, работы знатоков средневековых войн… И всё же открытая нами страница родной истории так темна, что никак не обойтись без предположений, допущений, логических выводов… Однако очень многое становится практически неоспоримым". [с. 549]

Здесь перечислены основные категории источников. Посмотрим, как автор ими пользуется. Вот отрывочная фраза из русской летописи:

> "Древний вал Козельска, насыпанный довольно близко к южному обрыву, располагался необычно – не перед стеной, а за ней, перед детинцем. В Ипатьевской летописи сказано предельно ясно, что 'разбившим града стену и вознидоша на вал татаре'." [с. 513, 603]

В этом коротком комментарии, повторённом для ясности дважды, допущено сразу несколько ошибок. Во-первых, всякий, кто хоть раз видел реконструкцию **обычного** древнерусского вала и стены, знает, что стена располагается не перед валом и не за ним, а сверху, по гребню вала. Во-вторых, летопись не подтверждает предложенной автором уникальной конструкции Козельска, а говорит об обычной: после того, как татары разбили стену, стоявшую по гребню вала, они взошли на вал, то есть овладели проломом – обычная последовательность штурма.

А вот отрывочное замечание об иностранной летописи:

> "Не всё же писцы Рашид ад-Дина, в самом деле, выдумывали […] Он слабо и лишь по позднейшим разноречивым рассказам представлял обстоятельства набега орды 1237 – 1238 гг., вообще не знал подробностей западных походов орды…" [с. 598, 600]

Как всё-таки хорошо быть патриотом! Воображаю я, какая вонь поднялась бы, если бы какой-нибудь иностранный автор вздумал написать "не всё же Нестор, в самом деле, выдумал" – сколько было бы разговоров о принижении, унижении и искажении русской истории. А Рашид ад-Дина можно походя лягнуть – не станет ведь покойник возражать.

Способов использования литературных произведений я насчитал три. Во-первых, это цитирование исторических сочинений; во-вторых, неоднократные заявления, что автор не прочёл всего, что относится к его теме (указал, но не использовал); в-третьих, есть сочинения, которые автор использовал, но не указал. Примеры этого последнего способа будут явлены ниже.

Принятую автором логику исторического исследования характеризует следующий пример. В.А.Чивилихин авторитетно заявляет:

> "– Наши предки предпочитали гибнуть, но не штурмовать стен своих городов.
>
> – Минуточку! Откуда это известно? – спрашивает Любознательный Читатель.
>
> – Ниоткуда не узнаешь обратного. В летописях – ни слова, у восточных авторов, наполнивших подробностями тома – тоже, хотя там есть вполне достоверные рассказы не только о том, как покорённые народы штурмовали свои столицы, но и легко подчинялись другим военным целям врага, составляя целые армии для борьбы с собственным народом […] Только нет ни одного даже отдалённого примера из истории нашествия орды на Русь!" [с. 282 – 283]

Отсюда следует, что если нам о некотором событии совсем ничего не известно, то мы тем не менее должны о нём фантазировать, руководствуясь тем только ограничением, чтобы фантазия наша клонилась к возвеличению России и посрамлению её врагов. Сам автор даёт нам блестящие примеры в этом роде:

> "– Как можно подтвердить предположение о ледяном панцире Козельска? – спрашивает любознательный читатель.
>
> – Археологически, конечно, нельзя, но мы спокойно можем предположить изобретение такого фортификационного средства. Думать иначе было бы недопустимым неверием в сметку пращуров, умевших блестяще использовать особенности родной природы и климата". [с. 413]

Теперь мы знаем, что в исторических реконструкциях мы должны руководствоваться нашим пониманием меры гениальности наших предков, причём с таким расчётом, чтобы эти предки выходили доблестными и сообразительными. Спасибо за такое открытие!

> "Какой-нибудь южный город можно было покорить без боя, лишив его жителей воды, но у козельцев, отделённых от рек стенами, наверняка были вырыты колодцы. В крайнем случае, за время осады они могли их вырыть". [с. 419]

О мере предусмотрительности наших предков мы можем судить по тому, что в момент осады Брестской крепости в июне 1941 г. у гарнизона не оказалось ни

запасов воды, ни колодцев. Гарнизон, как известно, изнемогал от жажды и случай был действительно крайний, но попытки рытья колодцев ни к чему не привели, не смотря на то, что уровень вод Буга всего на несколько метров ниже уровня двора крепости. Вот какие печальные последствия произошли от такого невинного упущения, что не прочитали своевременно В.А.Чивилихина, которому ничего не стоит вырыть глубоченный, чуть лине 40-метровый колодец в цитадели Козельска, – у него ведь в руках главное созидательное орудие советского человека – перо и бумага…

Периодизация истории также, по мысли автора, имеет политический и клеветнический харктер:

> "Время на земле для всех её обитателей текло одинаково [10], и мы, будто вступившие из древности сразу в новое время, по чьей-то недоброй воле вдруг попадаем в число народов отсталых и второстепенных, хотя, бесспорно, имели, как и все другие, своё средневековье и свою подлинную древность". [с. 489]

Плохо быть патриотом! Куда ни оборотись в нашей исторической науке, везде непорядок, везде стремление принизить и оклеветать русский народ. Патриотам по их малочисленности и невежеству за всем усмотреть трудно, и антипатриоты, пользуясь этим, вредят как могут. Патриотично было бы, по мнению автора, говорить, что

> "средневековье наше завершилось, очевидно, приращением к могуществу Русского государства Сибири, древность же не началась, а наоборот, закончилась основанием Киева в 5 веке". [с. 490]

Примечания

[10] Можливо, тут слід вбачати випад проти міркувань не названого в тексті Л.М.Гумільова про нерівномірність історичного часу.

Славянофильство В.А.Чивилихина

Высокое мнение В.А.Чивилихина о русском народе, его прошлой и будущей роли в судьбах мира основано на четырёх китах. Они суть: русский лапоть, русская лоснящаяся копоть, русское чудо-богатырство и русский гуманизм. Особых комментариев эти киты не требуют, и я предоставляю читателю увидеть их негодность из них самих, отмечая только фактические ошибки автора; конечно, для всякого, кто не со вчерашнего дня читает русскую литературу, и эти указания излишни, но для кого-нибудь они, может, будут небесполезны.

Кит 1. Русский лапоть:

> "Лапти в крестьянской Руси носили как лёгкую, дешёвую и гигиеническую овувь, очень удобную при косьбе, жатве, молотьбе и других сельских занятиях, но и крестьяне носили чаще кожаные сапоги и поршни, а лапти никогда не были обувью, надеваемой перед боем. За 50 лет раскопок в новгородских городах и сёлах, где сырая земля отлично сохранила бы лыко, **не найдено ни одного лаптя, зато учёные обнаружили более 20 000 кожаных сапог и туфель**". [с. 721]

Удобства лаптя описаны так сочно, что приходится только пожалеть, что наша промышленность и кооперация до сих пор не наладили массового выпуска лаптей для нашего населения. И крестьяне, носившие чаще кожаные сапоги и поршни, не понимали своей выгоды – видно, на читали В.А.Чивилихина. Что же касается новгородских раскопок, то кожаная обувь, действительно преобладала в **городе**,

противопоставленном по этому признаку селу; раскопки же новгородских **сёл** – это вопрос особый.

Кит 2. Русская лоснящаяся копоть:

> "Топка по-чёрному была древним, простым, единственно доступным и эффективным средством против эпидемий. Наши предки, естественно, ничего не знали о вирусах гриппа, дизентерийной или чумной палочки и микробах, но инстинктивно, опытом нашли метод дезинфекции, что вместе с вымораживанием изб в трескучие морозы создавало более гигиеничную атмосферу в жилищах". [с. 388]

Это автор не сам придумал. Это, как он уверяет, говорил ему историк О.М.Рапов, который предстаёт весьма странным человеком, если **он вправду так говорил**. Но мы на примере Ильинской церкви в Чернигове уже знаем свойство автора перевирать то, что ему говорили, и можем предполагать, что и здесь вышло нечто подобное. Небось, историк говорил это в шутку, а В.А.Чивилихин возьми да и запиши, в меру своего разумения, конечно. Вот уж подлинно язык мой – враг мой; так и пойдёт теперь О.М.Рапов фигурировать как защитник курной избы. Что делать? Не опровержение же писать?! Впрочем, О.М.Рапову и другим это наука – никогда не разговаривайте с неизвестными, а тем более с известными **такими** сочинениями… В.А.Чивилихина же подвели, как обычно, его невежество и восторженность. Если б он вспомнил, что до него писал Н.С.Лесков:

> "Была получена брошюра о том, как у нас в России всё хорошо и просто и всё сообразно нашему вкусу и привычкам нашего доброго народа. И народ это понимает и ценит и ничего лучше себе не желает; но есть пустые люди, которые этого не видят и не понимают и выдумывают не знать для чего самые глупые и смешные выдумки. В пример была взята курная изба и показаны её разнообразные удобства: кажется, как будто она и не очень хороша, а на самом деле, если вникнуть, то она и прекрасна, и жить в ней гораздо лучше, чем в белой, а особенно её совсем нельзя сравнить с избой каменной. Это вот уж гадость во всех отношениях! В курёнке топлива идёт мало, а тепло как у Христа за пазухой. А в воздухе чувствуется лёгкость; на широкой печи в ней способно и спать, и отогреться, и онучи и лапти высушить и веретьё оттаять, и нечисть из курной избы бежит, да и что телёнок с овцой насмердят, – во время топки всё опять дверью вон вытянет. Где же и как можно всё это сделать в чистой горнице? А главное, что в курной избе хорошо – это **сажа**! Ни в каком другом краю теперь уже нет 'чёрной лоснящейся сажи' на стенах крестьянского жилища, – везде 'это потеряно', а у нас ещё есть! А от сажи не только никакая мелкая гадь в стене не водится, но эта сажа имеет очень важные лечебные свойства, и 'наши добрые мужички с великою пользою могут пить её, смешивая с нашим простым добрым русским вином'.
>
> Ею можно излечивать почти все человеческие болезни, а особенно 'болезни женского пола'. Нужна была только при этом сноровка, как согребать сажу, то есть скрести её сверху вниз или снизу вверх. От этого изменялись её медицинские свойства: собранная в одном направлении, она поднимала опавшее, а взятая иначе, она опускала то, что надо понизить.
>
> А получать её можно было только в русских курных избах, и нигде иначе, так как нужна была сажа **лоснящаяся**, которая есть только в русских избах, на стенах, натёртых потными мужицкими загорбками. Пушистая же или лохматая

сажа целебных свойств не имела. На Западе такого добра уже нет, и Запад придёт к нам в Загон за нашей сажей, и от нас будет зависеть, дать им нашей копоти или не давать. А цену, понятно, можно спросить какую захотим. Конкурентов нам не будет.

Словом, в курной избе, по словам брошюры, было целое угодье.

'Русская партия' торжествовала победу: ничего нового не надо; надо жить по старинке – в курёнке. Осатанелые и утратившие стыд люди стали расписывать, как лечиться сажею. 'Лоснящуюся сажу' рекомендовалось разводить в вине и воде и принимать её внутрь людям всех возрастов, а особенно детям и женщинам. И кто может отважиться сказать, скольким людям это стоило жизни! Но тем не менее брошюра о саже имела распространение" [11].

Если б В.А.Чивилихин знал или хотя бы догадывался, что и до него были на Руси писатели, открывавшие в лоснящейся саже то уникальные полупроводниковые свойства (гребёшь сверху вниз – получается электронный полупроводник; гребёшь снизу вверх – дырочный, и лучше всяких иностранных германиев и кремниев), то неслыханные химические свойства (гребёшь сверху вниз – получается универсальный катализатор всех реакций, мечта всех химиков, современный философский камень; гребёшь снизу вверх – выходит универсальный ингибитор; и опять-таки лучше всех дорогостоящих и зарубежных пятиокисей ванадия), то вообще свойства биополевого датчика (гребёшь сверху вниз – начинает светиться в присутствии иностранного шпиона; гребёшь снизу вверх – в присутствии шпиона отечественного), – если б он знал или догадывался, неужели бы он не устыдился? Если б он стал расхваливать полупроводниковые свойства сажи, то всякий припомнил бы наших электронно-вычислительных гигантов, тупоумных и медлительных как древние динозавры, – и подумал бы: вот они, транзисторы из лоснящейся сажи, довели… Но у таких писателей как В.А.Чивилихин как-то выходит, что в науках о человеке (будь то медицина или история) законы логики, здравого смысла и всемирного тяготения заменяются законами невежества, восторженности и обязательности восхваления России.

Кит 3. Русское чудо-богатырство:

"Герои нашего былинного эпоса, кроме физической силы, обладают прекрасными нравственными качествами, наиболее полно отразившимися в образе Ильи Муромца, – он прост, сдержан, спокоен, смел, уверен в себе, независим в суждениях, бескорыстен, добродушен, скромен, умеет пахать, воевать и от души веселиться. И ещё одно, очень важное. Среди сотен былинных сюжетов нет ни одного, в котором изображались бы феодальные распри, междуусобицы князей и, сообразно народным идеалам, русские богатыри не путешествуют с обнаженным мечом за три-девять земель. Они уничтожают лесных разбойников, держат заставы и, оберегая русскую землю от внешнего врага, ведут только **оборонительные** сражения, что было главной заботой и великой исторической миссией русского народа в эпоху средневековья". [с. 679]

С неизображением княжеских усобиц у автора вышла ошибка, обусловленная чересчур размашистым отношением к фактам. Тот самый Б.А.Рыбаков, на которого наш автор так любит ссылаться, связывает былину о Вольге и Микуле именно с усобицей сыновей князя Святослава Игоревича в конце 10 в. (Вольга – это-де

древлянский князь Олег Святославич). С лесными разбойниками вышло другое недоразумение, связанное с умением автора установить двойную систему мер для измерения одного и того же явления. Когда вятичи нужны автору для организации ожесточённого сопротивления монгольскому нашествию, он поёт дифирамбы их доблести, стойкости, воинскому искусству и патриотизму, а когда те же самые вятичи выступают против включения их земли в состав Киевского государства, они безоговорочно превращаются в лесных разбойников, подлежащих в этом качестве искоренению, воинские их доблести превращаются в доблести разбойничьи, патриотизм – в сепаратизм, и так далее.

Кит 4. Русский гуманизм. Здесь автор говорит не сам, а сочувственно цитирует Н.Н.Миклухо-Маклая:

> "Когда заходит разговор о русской науке и культуре, людей, мало знающих Россию и привыкших смотреть на неё как на одно из самых деспотических государств, бесправный народ которого, казалось бы, не может дать ничего хорошего, поражает в русской мысли её неизменный гуманизм. А она, страдалица, пройдя через все испытания, пробившись сквозь тернии, не может нести в себе зло. Страдание озлобляет натуры холодные, с корыстной душой и умом либо слабым, либо чересчур однобоким; русский же человек по своему характеру горяч и отзывчив, а если бывает злобен и совершает поступки буйно жестокие, то лишь в отупении или безысходном отчаянии. Когда же ум его просветлён и он видит истоки зла, в страданиях своих он никогда не озлобляется и мысли его направлены не к мести, воспетой и возвышенной до святости в европейской литературе, а только к искоренению зла всеми путями и средствами, может быть, и с помощью того же зла. При этом он готов легко принести себя в жертву ради блага других, часто для него безымянных и совершенно чуждых".
>
> – Это очень проникновенно сказано, точно и без малейшего признака "квасного патриотизма" или русопятства, – отозвался Любознательный Читатель. [с. 99]
>
> А "русский дух", о котором говорил когда-то Миклухо-Маклай, а сейчас говорим мы с вами, – это, мне кажется, **гуманистическая нравственная сущность нашего народа.** [с. 100]

Здесь размашистость и стремление к афористической сжатости подвело уже не автора, а Миклухо-Маклая. Думаю, что как европейская, так и русская литературы достаточно разнообразны, чтобы вмещать и то и другое.

И в вопросе об искорении зла посредством зла безоговорочная солидарность современного писателя В.А.Чивилихина с преждебывшим писателем Н.Н.Миклухо-Маклаем есть не что иное, как плюха той самой части русской мысли, которая действительно не несёт в себе зла.

Примечания

[11] *Лесков Н.С.* Загон. – *Лесков Н.С.* Собрание сочинений в 11 тт., М., ГИХЛ, 1958 г., т. 9, с. 364 – 367.

В.А.Чивилихин о добрых качествах русского народа и дурных качествах монголов

Взгромоздив друг на друга перечисленных четырёх китов, а поверх них – русский народ, автор, естественно, не допускает мысли, что на такой высоте может сохраниться что-нибудь не то что непохвальное, а хотя бы заслуживающее самого мягкого порицания. Тому следуют примеры:

> "Степняки часто рады, если сменного коня теряют – свежатина, а русские поганого не едят. [с. 247]
>
> Предводители орды продемонстрировали преднамеренный акт кровавой жестокости. [с. 257]
>
> Монгол отвратительно визжал и смеялся. [с. 268]
>
> Батый под охраной гвардии ехал с гаремом за стремительным авангардом Субудая. [с. 279]
>
> По дикой вере урусов в какого-то великого южного бога, они не принимают мяса в это время, а конину не едят никогда. [с. 280]
>
> Субудай сказал:
>
> – Дай ему мяса.
>
> Кипчак подполз к белой урусской ткани, уставленной глиняными чашками с едой, взял кусок баранины, но урус отрицательно покачал головой.
>
> – Он не ест мяса, – робко сказал кипчак. – У них великое неедение, пост.
>
> – Пусть подойдёт и сам возьмёт что хочет.
>
> Урус сделал шаг вперёд, опустился на колени, взял со скатерти немного хлеба, творог с мёдом и горсть сушёных яблок, сел в тёмном углу. Кипчак заметил, что руки у него совсем не дрожали. Толмач с удивлением наблюдал, как неторопливо жуёт и обирает с бороды крошки урус. [с. 306 – 307]
>
> Бурундай торопливо рвал зубами мясо. [с. 313]
>
> Старый воитель вынужден был тащиться в середине каравана, обременённого добычей, юртами, капризным гаремом, слугами, охраной и раздражёнными, с первых же слов срывающимися на ругань и визг братьями-чингизидами. [с. 365]
>
> Хан мог дремать под ржанье коней и крики чёрных птиц, но человеческого голоса на рассвете он не переносил.
>
> – Худо, – задумчиво произнёс Субудай, с отвращением глядя на грязные руки Бурундая, потянувшиеся к мясу. [с. 405]
>
> Старый монгол с воспалёнными, часто мигающими веками, из-под которых всё время текли мутные слёзы. [с. 416]
>
> Бату, пнув полководца босой ногой в лицо, приказал подать коня. [с. 537]
>
> Субудай встал на спину охранника, сам перекинул ногу через седло. [с. 539]
>
> В каждом новом селении Бури ищет прежде всего какой-нибудь хмельной напиток, а потом всю ночь меняет пленниц. [с. 546]
>
> Незлопамятные наши предки. [с. 567]
>
> Почти во всех русских городах орда **полностью уничтожала** жилища и население, включая, как сообщается в летописях, младенцев, 'осущих млеко'." [с. 639]

Попробовал бы какой-нибудь князёк Илье Муромцу ногой в лицо заехать, пусть даже босой – скандал бы вышел, а Бурундай – ничего, терпит! И на спину

оруженосца Илья Муромец, уповательно, не становился – сам на коня влезал, ну, а как он поступал с младенцами, когда лесных разбойников искоренял – о том мы неизвестны…

Но ярче всего различие обычаев, клонящееся к выгоде для русских и невыгоде монголов, видно из отношения к женщинам:

> "И ещё одно интересное место вспомним, – говорит автор, – первую победу князя Игоря над половцами, когда его воины стрельнули по кустам с красными девками половецкими.
>
> – А разве там такой смысл? – спрашивает Любознательный Читатель.
>
> – Писал далеко не старый человек, отметив эту обычную по тем временам и нравам подробность набега. [с. 207]
>
> Во время сражения воин орды под страхом немедленной смертной казни не мог хватать добычу, мародёрствовать и насильничать, но после победоносного боя захваченный город на три дня поступал в полное распоряжение этих самых рядовых воинов. Уничтожив всех способных к сопротивлению, озверевшая орда не только грабила 'узорочие нарочитое', она живьём сжигала десятки девушек вместе с каким-нибудь убитым нойоном [12] [?], бросала детей в пламя горящих изб. Прошу прощения и за такую правду – после тысячевёрстного мужского поста орда набрасывалась на женщин, девушек и девочек, которых, конечно, не хватало на всех, и мало кто без содрогания может представить себе, что происходило из-за этой нехватки на пылающих улицах городов и сёл рязанских. Средневековая наша словесность с деликатностью, присущей всей русской литературе, молчит об этом, а история при описании бесчинств орды ограничилась одной краткой и строгой формулой: 'И много ругание творяше'…" [с. 243 – 244]

Вот тебе и обычная по тем временам и нравам подробность набега! – воскликнул я, одинаково потрясённый как живописательным талантом автора, так и его неспособностью принять **одну меру** для оценки однородных явлений. Автор верен своему алгоритму – исказить историю так, чтобы ввести русский народ в просветление, а прочие оставить в прежнем состоянии. И раз уж зашла у нас речь о женщинах и татарах, то нельзя не отметить и такой фрагмент:

> "В работорговле Золотой Орды с Египтом, Сирией, Италией и Францией основным товаром были женщины. Итальянцы, например, закупали их в 13 веке на черноморских рынках в два раза больше, чем мужчин, а позже на одного раба брали четыре рабыни, причём неизменно по более высокой цене. В одном западноевропейском документе той поры названа самая большая цена, которая бала заплачена за 17-летнюю русскую девушку – 2 093 лиры, а самый ходовой разноплемённый живой товар сбывался по цене 136 – 139 лир 'за штуку'. Тамошние законодатели, кстати, в том же 13 веке разработали для рабов юридические нормы. В Руссильоне дети 'белых татарок' Марф, Марий, Катерин и других, чьи имена не сохранились в документах, считались рабами, если даже они рождались от брака со свободным человеком, в Венгрии провинившийся раб мог подвергнуться любой пытке и казни…" [с. 647 – 648]

Скажите, какой знаток западноевропейских документов перед нами! Кабы не слово "Руссильон", я бы и не догадался, что автор цитирует статью И.В.Лучицкого "Русские рабы и рабство в Руссильоне в 14 – 15 вв." [13] Ну, меня-то на мякине не проведёшь и такой дешёвой эрудицией не купишь, но что будет делать

действительно любознательный читатель, живущий где-нибудь в Усть-Катаве или Хабаровске, в местах, где не только об Иване Васильевиче Лучицком, но и о самом Киевском университете не слыхали? Для него ведь анонимный пересказ этой статьи – почти единственная возможность с ней хоть как-то познакомиться, потому что при нищете наших культурных средств не то что достать её, но даже узнать о её существовании у читателя почти нет возможности. Представьте же себе, как велика ответственность историка-популяризатора, открывающего публике хоть малое окошко в нашу историю и историографию – ведь сверить по первоисточникам его тенденциозный пересказ смогут лишь немногие. И как ловко воспользовался этой возможностью В.А.Чивилихин, употребив для разжигания ненависти к татарам такое мощное и чисто действующее средство, как изображение несчастий славянок-невольниц…

Примечания

[12] "*…три дні роздавали їжу заради душі Чингіс-хана, обрали сорок гарних дівчат з родів та сімей емірів, що знаходились при ньому, і в дорогих шатах, прикрашених золотом та дорогоцінним каменням, разом з відбірними конями принесли в жерту його духові*" (*Рашид ад-Дин* Сборник летописей. – М.: 1960 г., т. 2, с. 19). Зауважу тільки, що Чингіс-хан – далеко не те саме, що "якийсь убитий нойон".

[13] *Лучицкий И.В.* Русские рабы и рабство в Руссильоне в 14 – 15 вв. – Университетские известия (Киев), 1886 г., № 11, с. 191 – 219.

В.А.Чивилихин об этногенезе

Рассуждения автора об этом предмете заключены в рамку из двух высокопатетических периодов, один из которых находится при въезде в "Память", на стр. 186, а другой – при выезде, на стр. 740:

> "Нет на земле великих или малых народов, есть многочисленные и малочисленные; они стали такими или этакими в силу различных, не зависящих от них обстоятельств, управление которыми приходит лишь с социальной новизной. Веря в гуманистическое развитие мира, я думаю, что общечеловеческая ценность малочисленных народов будет всё время возрастать, потому что каждый из них несёт в будущее земли людей драгоценные шифры тысячелетий – язык, обычаи, навыки своих предков, неповторимый психический склад, наследственные гены; мир становится неполным, обеднённым, его гуманистическая сущность ущерблённой, совесть запятнанной, если исчезнет последний из могикан или пруссов! [с. 186]
>
> Любой народ, где бы он ни жил и каким бы малочисленным он ни был, представляет собой стремительно возрастающую с годами и веками общечеловеческую ценность – он несёт в будущее земной истории неповторимую свою культуру, язык, предания старины, обычаи, ремёсла. В бурях европейской истории текущего тысячелетия счастливо дожили до наших дней так называемые 'малые' народы – вепсы, баски, гагаузы, саами, табасаранцы и многие другие. Нет на этом старом цивилизованнейшем материке только бодричей, лютичей, руян и пруссов. Мы не знаем, какие оттенки приобрела бы история Европы, если б остались в ней эти народы, а давнее тяжкое преступление против человечества ещё недостаточно квалифицировано по заслугам…" [с. 740]

О таком восточноевропейском народе, как крымские татары, автор предпочитает не упоминать. Что ж, это его право – право эссеиста лопотать о том, о чём он хочет. Хуже другое – то, что эти торжественные клятвы, эти чеканные строки представляют собой **враньё**. На самом деле автор стремится выгодно оттенить происхождение русского народа и бросить тень на этническую историю всех других народов – как больших, так и малых.

Пример первый. Автор рассуждает о том, кто были арии, а Любознательный Читатель ему:

> "Минуточку! Если арьи, ушедшие в Индию, были степными скотоводами, то оставшиеся арьи-земледельцы – частично, может быть, предки балто-славян, у которых оказалось с арьями столько языковой и культурной общности, это мы, а вовсе не немцы, вроде как бы арийцы!
>
> – Только нельзя на этих или каких-либо других научных разысканиях строить какие бы то ни было расистские концепции. Немецкие фашисты пытались создать свою националистическую расовую теорию, согласно которой только немцы были якобы прямыми потомками ариев, настаивали на своей 'чистоте расы', особой 'избранности' немецкого народа, считали все другие народы умственно и физически неполноценными и этой антинаучной демагогией попробовали оправдать захватнические войны, бредовые планы уничтожения других народов, генетического 'улучшения' человеческой породы. Мы знаем, чем всё это кончилось…" [с. 472]

Вот к чему приводит невежество вкупе с неумеренной болтливостью. Почему евгеника – такая же наука, как и сравнительное языкознание, – поставлена в один ряд с геноцидом? Почему отыскание арийских корней – научная демогогия, а генетика человека – демагогия антинаучная? И что такое "**это**", о котором мы знаем, чем оно кончилось? Если **это** – гитлеровский геноцид, то он кончился вступлением союзников в Германию, а если **это** – евгеника, то она кончилась отставкой и смертью Н.К.Кольцова…

И вообще, когда меня поучают, что нельзя строить расистские концепции, мне почему-то кажется, что хотят сказать "нельзя строить **неправильные** расистские концепции". Например, если кто-нибудь, набравшись смелости, скажет, что еврей – тоже человек, а не жидовская морда, то такую расистскую концепцию нельзя признать правильной, на каких бы научных разысканиях она ни строилась. Как же её критиковать? Да только так, чтобы вышли неправильными и произвольными **все** расовые концепции. Иными словами, чтобы поймать царевну-лягушку, не жалко спустить всё Красноярское водохранилище. В военном деле такая система называется "огонь по площадям" – когда точное расположение цели неизвестно, обстреливают на поражение весь квадрат, в котором она находится. Так и наш автор – не имея возможности вести прицельный огонь по научно необоснованной нацистской расовой концепции путём противопоставления ей своей научно обоснованной схемы, он открывает поражающий огонь по всей площади расовых исследований, не различая при этом расоведения как науки от расизма как политической платформы – где уж ему такие тонкости различать, коль скоро он генетику с геноцидом путает. Повторяю ещё раз – критикуя ошибочные идеи, надо следить за тем, чтобы не скатиться в заданную оппонентом плоскость спора, не становиться с ним на одну доску, а то и впрямь выходит, что Альфред Розенберг был

неправ **только** потому, что немцев считал арийцами, а раскинь он умом получше, он понял бы, где правда… и стал бы министром в СССР?

Переходя ко второму примеру, иллюстрирующему лживость торжественно объявленного автором интернационализма, я должен сказать, что здесь проявится самый опасный конструктивный принцип той **системы**, которая пронизывает хаос "Памяти". Этот принцип я для краткости назову **денационализацией**. Что это такое, видно на примере вопроса об этнической принадлежности варягов:

> "До сих пор никто в точности не знает, кто такие были варяги" [с. 439]

– заявляет автор. Он перечисляет гипотезы об их этнической принадлежности и находит их неосновательными. Его собственное мнение суть:

> "Название 'норманны' означает 'северные люди', 'викинги' – 'люди заливов'. И 'варяги' – тоже не народ, не племя, не этническая группа; 'варяжество' – род занятий, способ существования, профессия. Это были балтийские пираты, не знавшие других средств прокорма, кроме грабежа и продажи своего воинского умения. Разноплемённые отряды наёмников и разбойников состояли главным образом из норвежцев, а также, наверное, из шведов, финнов и датчан, кельтов и карел, славян и литовцев, пруссов и эстов". [с. 447]

Итак, варяги – не народность и не нация, а диагноз. Перечислив 10 этнонимов, носители которых, по его мнению, были в составе варягов, автор заключает, что никакой этнической определённости этот термин не несёт, а потому никто не должен, не имеет права обижаться за своих предков-варягов, если кто-нибудь этих предков обругает. Так как у них нет этнической определённости, то никакой ныне живущий народ не имеет права указать на них как на своих предков, считать их своими. Это не мои домыслы – далее, в параграфе о Куликовской битве, я приведу слова автора, где он прямо заявляет: так как неугодные мне люди в этническом отношении есть никто, то я смело могу прилагать к ним любой эпитет из "Избраннейшего словаря ямских, сапожных и сантехнических выражений" и никто не имеет права мне возразить. Вот это и есть денационализация: цель её – принизить и оклеветать таких людей, такие народы, такие государства, которые автору не нравятся; средство её – объявить этногенез их сложным, запутанным, перечислить побольше этнических единиц, входящих в них, объявить, что здесь нет преобладающего элемента, нет этнического единства, а есть такой разброс по этническому признаку, что о национальной определённости говорить нельзя. Ключевые слова тут – "разноплемённый", "разноязычный"; как только я их встречаю, так уж и знаю, что автор хочет какую-то пакость учинить.

В самом деле, если мы, используя открытый автором метод, начнём рассматривать этногенез любого современного народа, то что выйдет? Возьмём хоть поляков. Что такое польский народ? что это за географические новости? Нет польского народа – были там великополяне, малополяне, мазовшане, лютичи, бодричи, пруссы, ятвяги, которые верили в разных богов, подчинялись разным начальникам, языка своего у них не было – он известен как литературный с 16 века, религия и культура у них заимствована от католического мира, городов своих у них не было, а какие были, так те населены были немцами, евреями и армянами, а самих так называемых "поляков" там было ничтожное меньшинство; объединялись эти разноплемённые ватаги, условно и собирательно называемые "поляками", в разбойничьи орды только затем, чтобы грабить и захватывать чужие земли; ни экономики, ни политики у них своей не было; хозяйство их было основано на

грабеже покорённого ими населения Украины и Белоруссии, а политика состояла в том, чтобы мешать закономерному процессу объединения всех восточных славян вокруг Москвы.

Или немцы! Есть ли немецкий народ? – нет, ни в коем случае! В самом деле, есть саксонцы, баварцы, вюртембержцы и др. и пр., которые ещё в конце 19 века не вполне понимали друг друга, у которых, никогда не было своей единой государственности – первый рейх был лоскутным, второй просуществовал всего 42 года, третий – и вовсе 12 лет, жили они продажей своего воинского искусства и отчасти расхищением природных богатств, доставшихся им после покорения коренного населения; кроме этого, они занимались захватом славянских земель, и так далее. И ведь всё это **только я** в шутку привожу, а **сам автор** рассуждает так далеко не шутя…

Но давайте рассмотрим при помощи этого метода русский народ – может, и его тоже нет? В самом деле – поляне, древляне, волыняне… подозрительно это… Но русский народ спасается от всеразъедающего алгоритма денационализации за крепкой нерушимой стеной принципа двойной меры: той мерой, которой мы до сих пор меряли другие народы, нельзя, оказывается, мерить русский народ. Почему? – автор не велит.

> "Наши отдалённые предки **всегда** жили на Днепре, они были **автохтонами**, то есть коренными жителями приволжских и причерноморских степей и прилегающих районов Европы". [с. 466]

Если осторожный учёный Б.А.Рыбаков помещает праславян-сколотов в трапеции Днепр – Тясмин – Синюха – Южный Буг, то храбрый и безответственный публицист В.А.Чивилихин отдаёт им **приволжские** и **причерноморские** степи, а в довесок **прилегающие** районы Европы. Об испомещении скифов, сарматов, хазар автор не задумывается. Пошли вон, говорит, ваши земли мне для наших-предков-славян нужны!

Не случайно автор говорит, что древние племенные названия русских вышли из употребления в 12 веке; не случайно он обмолвился, что мы и сейчас почти без перевода понимаем древние памятники литературы; не случайно он предписывает Илье Муромцу вести только оборонительные сражения, – всё это следствие применения к русскому народу другой меры, не такой, как ко всем прочим. Это ли способ для достойного введения его в мировую историю?

Основные черты воззрений В.А.Чивилихина на историю

Прежде чем переходить к изложению воззрений автора собственно на монголов и татар, подытожим наши наблюдения над его мировоззрением, с которым он берётся за Батыя и Мамая:

1. Невежество, произвольное и искажённое толкование фактов и источников, произвольность ряда реконструкций.

2. Ненависть к писателям, не разделяющим его точку зрения, недобросовестное изложение их взглядов и стремление завинить их в измене или антипатриотизме.

3. Слепая любовь к русскому народу и стремление возвеличить его любой ценой, в том числе и путём оскорбления других народов.

4. Систематическое применение двойной меры для измерения положительных и отрицательных черт русского и всех прочих народов: положительные качества русских представляются такими высокими, как гора Казбек, а отрицательные –

милыми слабостями, извинительными в тех исторических обстоятельствах; положительный вклад прочих народов в мировой исторический процесс объявляется ничтожным, а действительный или мнимый вред, причинённый ими русскому народу – тягчайшим преступлением и несмываемым позорным пятном.

5. Систематическая денационализация неугодных автору явлений и государств и последующее смешение их с навозом.

Мы вправе ожидать, что, приступая с таким арсеналом к популяризации истории монголов, автор совершит великие открытия. И он их действительно совершает!

В.А.Чивилихин о свойствах империи Чингис-хана

"Монголы времён Чингиза не строили изб, не обрабатывали землю, не умели выплавлять руд [? я думал, что выплавляют металлы, а не руды… Н.Ж.] и ковать оружия, не носили в ушах серег, были многожёнцами. В историю входил совсем другой народ, точнее сказать ещё не народ, а разрозненные кочевые скотоводческие племена, впервые объединившиеся при Чингизе. [с. 187]

Выходит, в первом походе Батыя участвовало совсем ничтожное число тех, кого можно было назвать истинно монголами, если, по средневековым источникам и неоспоримым данным старой и новой исторической науки, Чингиз ещё при жизни своей отрядил улусу Джучи (Орды, Бату) всего 4 000 единоплеменников с семьями? И нашествия на Русь в 13 веке собственно **монголов** или собственно **татар** не было, и наши предки скрестили мечи с разноплемённым войском, подробный этнический состав которого никто и никогда в точности не установит?

Орды Чингиза и его потомков, состоявшие из разноязычных воинов, помнившие всяк свои предания и мифы, молившиеся очень разным идолам и богам, были сцементированы простой и жёсткой воинской организацией, животным страхом перед своими десятниками, сотниками и тысячниками, железной дисциплиной, поддерживаемой беспощадными наказаниями. За одного воина собственными жизнями отвечал весь десяток, за десяток рассчитывалась сотня. Невыполнение приказа или трусость в бою были претуплениями неслыханными, практически невозможными, а рядовые воины не могли такого даже во сне увидеть, потому что высшую цену им приходилось платить за куда более мелкие проступки. Если ты, неся охрану, оставил пост, а в бою из-за нежелания рисковать, лёгкого ранения, по неопытности-нерасторопности или какой другой причине вдруг не захотел, не сумел либо не успел помочь соседу, то после сражения тебя поставят перед твоим десятком, и к тебе медленно приблизится тот, кто через минуту займёт в нём освобождающееся место, а ты останешься лежать на этой чужой земле с вырванным сердцем, как остался тот юный меркит, уйгур, найман или кипчак, кого после одной из битв умертвил таким способом ты, заместя его до поры до времени в этом храбром десятке псов великого хана, 'покорителя вселенной'. Если два воина поссорились между собой, вспомнив старую родовую вражду или заспорив по пустякам, повздорили из-за добычи или любых других причин, которые никто разбирать не будет, – оба предстанут перед своей сотней, им накинут на ноги волосяные арканы, захлестнут грудь и, неспешно потягивая, сломают позвоночники. В организации войска не было предусмотрено только одного – снабжения, и каждый воин должен был сам заботиться о прокорме

себя и своего коня. И у него в походе не оставалось другого выбора – либо погибай от голода вместе с конём, либо грабь.

Культ жестокости и страха царил в империи, основанной Чингиз-ханом. Смертная казнь и в гражданской жизни была главным средством наказания. Ею карались не только убийство, кража, скупка краденого, грабёж, сокрытие беглого раба, чародейство, превышение власти. Ломали спину или вырывали сердце у тех, кто подавится пищей, наступит на порог ханской юрты или помочится в его ставке, искупается или постирает одежду в реке, кто умертвит скотину не по 'правилу', согласно которому надлежало в развёрстую грудную клетку барана или жеребёнка ввести руку, нащупать сердце и сдавливать его до тех пор, пока животное не умрёт.

Смерть ждала даже того, кто допустит, как пишет Г.Е.Грум-Гржимайло, 'не вполне точное изложение мыслей Чингиз-хана в проекте письма'… Всё это исходило, кстати, не из обычаев, правовых норм или морали народа, породившего Темучина, а из свода правил – ясы, авторство которой приписывается Чингиз-хану, хотя неизвестно, был ли этот свод законов зафиксирован на бумаге – сам-то Чингиз ни читать, ни писать не умел. [с. 194 – 196]

Не монголо-татарские племенные объединения, а этнически разнородные степные воины, поссорившиеся со своими родами и объединившиеся вокруг молодого Темучина, дали ему своеобразную клятву-присягу, хорошо выражавшую цели раннефеодальной степной военщины, идущей на смену разлагающимся родовым сообществам". [с. 466]

Итак, к числу основных свойств империи Чингиз-хана автор относит, во-первых, отсутствие единой этнической основы (что есть проявление отмеченного нами стремления любой ценой денационализировать то явление, которое автору не нравится); во-вторых, отсутствие навыков хозяйствования, экономического строя и вообще всего, что называется материальной культурой (таков знаменательный и бесславный конец историографии в стране, которая в своё время начертала на своих знамёнах лозунг "исторический материализм", которая всячески навязывала историкам обязательность тезиса о первичности материальных элементов в историческом процессе, которая систематически уничтожала всех историков, несогласных с этой догмой…); в-третьих, отсутствие общественного строя, или, точнее, наличие только одного его элемента – страха перед начальством.

В своём неукротимом стремлении денационализировать империю Чингиз-хана автор не останавливается даже перед использованием идейного наследия гоголевского Собакевича, учившего, что "во всём городе только и есть один порядочный человек – прокурор; да и тот, по правде говоря, свинья". Так и по В.А.Чивилихину выходит, что во всей империи только один монгол и был – это Чингиз-хан, да и тот… Все же остальные его соратники – не монголы, в лучшем случае – представители других племён, а в худшем – вообще неизвестно кто. Вот лучший его полководец Субудай:

"В 1235 году руки на востоке были развязаны, освободился от работы главный исполнитель экспансионистских замыслов паразитической степной верхушки, объединения политиканов и милитаристов-феодалов, хорошо приспособившихся таскать каштаны из огня чужими руками. К тому времени Субудай накопил колоссальный опыт организации степного войска,

> использования пленников в военных целях, приобрёл ничем не заменимые навыки ближней и дальней разведки, охраны ставки, штурма городов. Обладал он, конечно, и личным мужеством, природной хитростью и закалённой, сильной волей, а также благоприобретённой верноподданической психологией. Не исключено также, что он вынужден был служить Чингизу и чингизидам, подчиняясь жёстким и жестоким нормам, регламентирующим порядки в монгольской феодальной империи.
>
> **Субудай не был монголом**, то есть представителем той народности, этническую основу которой… [и т.д. с. 234]
>
> Субудай так же, как и Чжельме, другой 'пёс' Чингиза, некогда спасший ему жизнь, были **урянхайцами**". [с. 236]

В своём неукротимом стремлении истребить даже мысль о материальной культуре монголов В.А.Чивилихин не останавливается перед сближениями незапланированными и удивительными:

> "Монголы не умели обрабатывать металлов, и оружие ставилось превыше других ценностей при необыкновенной дешевизне человеческой жизни. Если, скажем, в бою кто-то подбирал утерянное оружие и не возвращал владельцу, тому вырывали сердце или ломали спину". [с. 410]

Обычай этот, конечно, в **таком изложении** выглядит омерзительно, но на самом деле он целесообразен и принят во всех армиях мира. Если я, убегая с поля боя, подберу маузер Дзержинского или саблю Будённого, которые они потеряли, убегая ещё прежде меня, то я, естественно, должен возвратить это именное оружие их владельцам. И вообще найденную чужую вещь положено возвращать владельцу – иначе выйдет воровство, которое нигде не поощряется, о чём В.А.Чивилихину, надеюсь, достаточно известно. Да и песня о высокой ценности оружия при необыкновенной дешевизне человеческой жизни настолько нам знакома, что, право, нет надобности ходить так далеко и ворошить останки Чингис-хана:

> "Партия призывала советских воинов укреплять воинскую дисциплину и организованность, беречь боевую технику и оружие и умело использовать их в бою, заботиться о командирах и беспрекословно исполнять все их приказы. 14.07.1941 г. Ставка Верховного Командования приказала командующим фронтам разъяснить всему командному, политическому и рядовому составу действующих войск, что потеря оружия на поле боя является тягчайшим нарушением воинской присяги, за которое виновные должны привлекаться к ответственности. Было приказано эвакуировать раненых бойцов с поля боя вместе с их оружием. Это требование Ставки и широкая разъяснительная работа в войсках помогли сберечь значительную часть вооружения в тот тяжёлый период, когда наша военная промышленность не могла полностью удовлетворить заявки фронта" [14].

Наследники Чингис-хана в 1941 г. умели плавить металлы (или, по крайней мере, говорили, что умеют), и это небезызвестно и самому В.А.Чивилихину; поэтому связь между неумением обрабатывать металл и высокой ценностью оружия не столь прямолинейна, как кажется нашему автору.

В своём неукротимом стремлении поставить страх во главу общественного строя монголов В.А.Чивилихин не останавливается и перед использованием возможностей художественного слова. Вот как Субудай наставляет своего младшего сына Кокэчу:

"– Теперь ты понимаешь, сын, что за любую неудачу в походе отвечает перед курултаем и великим ханом твой отец?

– Понимаю… И я не хочу служить чингизидам!

– Никому больше не говори таких слов! За них тебе, Урянктаю и мне забьют рот камнями.

– И ты, отец, поэтому служил Темучину, его сыновьям, а теперь внукам?

– Да, сын. Другой причины у меня не было и нет". [с. 535]

Эта психологическая зарисовка по сути своей антиисторична и уводит нас не в начало 13 века, а опять-таки в середину 20-го, – по пути, неосмотрительно указанному В.А.Чивилихиным в деле с монгольским оружием. Это в так называемой Великой Отечественной войне действительно не было ни у кого из воинов, не исключая самых высших офицеров, никакого другого стимула воевать, кроме пистолета, приставленного к затылку. Особые лучи, которые испускает дуло заряженного пистолета и которые до сих пор почему-то не изучены и не описаны физиками, пробуждают в советском человеке патриотизм, ненависть к врагу, геройство и другие полезные качества. Что эти качества не являются внутренне присущими советскому человеку и возникают только под действием указанных лучей, лучше всего видно на примере послевоенных событий:

И куда ты негаданно делась
В нашей собственной кровной стране
Партизанская прежняя смелость
Или, может, приснилась во сне? [Е.Евтушенко]

Чудо-богатыри, уничтожившие мощнейшую в мировой истории военную машину, возвращаются на родину не то что стриженными овечками, – нет, такое сравнение оскорбительно даже для овцы! – а просто мокрыми курицами, которые десятилетиями с готовностью сносят самый позорный гнёт, самое унизительное бесправие, самую мелочную регламентацию их жизни…

Возвращаясь к нашим Чингис-ханам, мы резюмируем, что по В.А.Чивилихину не было у монголов феодализма, не было чести нести военную службу, не было привилегированного военного сословия. Не было ни экономических, ни политических причин образоания этой империи, а был только страх, то есть причина социально-психологическая. Таким образом, по В.А.Чивилихину выходит, что Мамай и Наполеон не сумели завоевать Россию исключительно потому, что не умели внушить достаточный страх, а если Пол Пот или Пиночет сумеет, то России несдобровать. Субъективизм мировоззрения автора, заявленный в основном свойстве № 4, приобретает новые черты: исторические процессы в его представлении протекают или не протекают в зависимости от свойств отдельных людей. Выдвижение в качестве движущей силы истории страха, подлости, бесчестности, вероломства называется, как известно, идеализмом. Поэтому неплохим определением исторических воззрений автора является сочетание "субъективный идеализм".

Примечания

[14] История Великой Отечественной войны СССР в 6-ти тт. – М.: Воениздат, 1961 г., т. 2, с. 63.

В.А.Чивилихин о свойствах государства чжурчженей

Образцовым государством цивилизованного мира в представлении автора выступает государство чжурчженей в северном Китае. В истории Китая оно называется государством Цзинь и относится там к весьма распространённому типу государств, созданных иноземными захватчиками, вроде наших варягов:

> "Чжурчжэни умели получать и обрабатывать чугун, железо, высококачественную сталь, и эта важная отрасль была государственной монополией. Выплавляли они также медь, серебро, олово, свинец, делали бронзу, знали ртуть, имели службу геологической разведки […] Чжурчжэни умели обрабатывать на изобретённом ими абразивном круге яшму и нефрит, делать керамику и фарфор, льняные и шёлковые ткани, добывать из моря жемчуг и крабов, из рек – рыбу, в лесах – пушнину, кедровый орех и лекарственные растения, включая женьшень – драгоценный корень чжурчженьской медицины; выращивали рис, чумизу, пшеницу, гаолян, просо, коноплю, хлопчатник, разнообразные фрукты и овощи. В 1180-х годах в стране было около 400 000 воловьих упряжек и почти полмиллиона лошадей. Государство набирало мощь, богатело, развивалось, в нём были и обсерватории, и книгопечатни, и больницы.
>
> Их страна носила характер полной самостоятельности – государственной, хозяйственной, национальной, культурной. Другим чем у китайцев было территориальное деление, функции чиновничества, военное устройство, законы. У чжурчжэней провозглашалось равенство населения перед законом, предусматривалась обязательная военная служба, земля находилась в государственной собственности и раздавалась в пользование с уплатой налогов и податей, образование было обязательным для будущих служащих. В специальных школах изучался чжурчженьский язык, который был официально-государственным, письменность, история, философия. Число бесплатно обучаемых переводчиков и преподавателей доходило до 3 000 в год.
>
> Ещё до завоевания северного Китая чжурчжэни создали свою письменность, на которой были опубликованы сотни научных трудов по истории, географии, филологии, медицине, астрономии. Выходили сборники стихов и пьес чжурчжэньских авторов на своём языке, сочинялась оригинальная музыка, культивировались народные песни и танцы". [с. 201 – 202]

Прочитавши эти сведения, я чуть было не прослезился: какое это замечательное государство было, что-то вроде современной Голландии… И промышленность у них была, и сельское хозяйство, и транспорт, и культура, и национальная определённость, и демократические законы, и чуть ли не либертэ, эгалитэ и фратернитэ. Как же это так получилось, – думал я с возмущением, – что мы до сих пор так преступно мало знаем о толико совершенном и благополучном государстве!? И я с нетерпением готовился к продолжению рассказа о чжурчжэнях, обещанному автором.

> "Организованная Чингиз-ханом орда теперь могла существовать только при условии непрерывных захватнических, грабительских войн, и в этом таилась одна из причин будущего краха его империи. Четыре года Чингиз-хан собирает силы, тщательно готовится, изучает первого, собственно, внешнего противника и, когда всё было предусмотрено, провокационно оскорбляет посла восточных

соседей – на его глазах плюёт в сторону чжурчжэньской границы. Это означало войну и войну большую.

И вскоре она грянула. Десятки лет чжурчжэни возводили на своих северо-западных границах укрепления – стены из камней и глины, валы, рвы и крепости, а непосредственно перед нашествием успели подновить все сооружения. Укреплённая линия тянулась на полторы тысячи километров и охранялась специальными войсками, но разве мог в каком-нибудь одном месте пограничного вала слабый отряд сдержать массированный удар орды, собравшейся со всех западных степей?" [с. 220]

Дочитавши до этого места, я, повинуясь мистическому голосу, перескочил сразу на страницу 492, где автор очень ярко и убедительно показал непреодолимость приднепровских Змиевых валов для степной конницы. Что-то здесь не так, – думал я, – или длинные стены и валы непреодолимы для конницы, и тогда они в равной мере спасительны и для русичей, и для китайцев, или они преодолимы и одинаково бесполезны и тут и там. Но тут я вспомнил про основное свойство № 4 и понял, что всё, что ни делают русские, неизменно под пером В.А.Чивилихина обращается им на пользу, даже такие дела, которые для других народов оказываются гибельными. Смекнув это, я стал читать дальше.

"И всё же Субудай не решился атаковать этот защитный вал, опасаясь быстрого подтягивания оборонительных резервов, обошёл укрепления с юга и вырвался, выражаясь по-современному, на оперативный простор.

Яростно сражались чжурчжэни-воины под руководством умелых и опытных полководцев, но в открытом поле, где только и выигрывались войны, Субудай, используя маневренность конницы, умел уклониться от степного сражения, если не был уверен в превосходстве своих сил и успехе, зато учинял жестокую бойню, когда удавалось, исключив всякий риск, создать подавляющее преимущество в численности войск. В самом начале войны перешли на его сторону 100 000 киданей-воинов, и в 1212 г. на сопках Манчьжурии основные цзиньские воинские соединения были разгромлены. Однако у Субудая и других военачальников орды в тот период объявилась одна слабость – они ещё не умели брать городов, и чжурчжэни, героически сражаясь на валах и крепостных стенах, выдерживали долгие осады, распыляли силы врага стремительными вылазками. Субудай досконально изучил китайский и чжурчжэньский опыт осадной войны, внёс в него кое-что своё, однако, не смотря ни на что, война затягивалась. Орда не смогла взять штурмом столицы государства Яньцзина и отошла на запад.

Перед угрозой смертельной опасности правительство приняло меры для сплочения разноплемённого населения государства. Китайцы, кидани и представители всех остальных нечжурчжэньских, даже самых малочисленноых этнических групп страны […] могли не только сделать военную и гражданскую карьеру, но и добиться в условиях военного времени большего […] Вскоре чужеплеменников стали допускать к экзаменам для получения военных чинов, а ещё через год за отличие в боях они стали получать также и титулы, каких до этого удостаивались только чжурчэжни". [с. 220 – 221]

Но лучше бы я не читал! С какой стати целое войско перешло на сторону нападающих? Просто так, без причин такое событие не происходит! Значит, не вполне там была Голландия, раз стала возможной такая грандиозная измена. Наверно, этим киданям жилось у чжурченей плохо, – рассуждал я по старой

историко-материалистической привычке, – вот они и решили искать себе счастья. И точно, через несколько строк я узнал, что, "не-чжурчжэней стали допускать к должностям". Эге! – сказал я себе, – стало быть, хвалёное конституционное равенство, за которое я так полюбил чжурчжэней, вовсе не носило у них характера гражданского равенства, а было обычным, хорошо нам знакомым равенством захватчиков перед лицом побеждённых. В Спарте спартиаты тоже были равны – но не с илотами же! и в древней Персии при Ахеменидах все персы были равны между собой в отношении привилегии занимать государственные посты! да и Рюриковичи все были равны между собой в том, что каждый из них мог претендовать на княжеский стол, на что не мог претендовать ни один посторонний человек! Этаким равенством нас не удивишь… – подумал я и продолжал читать дальше, хотя энтузиазм мой по поводу чжурчжэньской демократии поувял. Но дальше было ещё хуже:

> "Государство чжурчжэней удалось обессилить, запугать жестокостями, частично раздробить и полностью изолировать на международной арене. Кроме значительной части киданей, на государство Цзинь одновременно с ордой напали тангуты, с которыми чжурчжэни сражались потом долгие 10 лет, вспыхнуло восстание т.н. 'краснокафтанников'. Китайская Южная Сун отказалась платить чжурчжэням дань сразу же, как только на севере началась эта большая война, и правители Цзинь не смогли больше получать податей ни дипломатическими способами, ни силой оружия. В 1213 г. сунцы официально отказались быть данниками слабеющего государства чжурчжэней, возник зародыш ещё одной большой войны". [с. 220 – 221]

Картина земного рая ещё больше потускнела: значит, не одним киданям жилось плохо, раз в государтве Цзинь свои Стеньки Разины объявились! Да и в международных делах проявились неблаговидные качества, неуместные в идеальной государстве, а именно, стремление захватить южнокитайское государство; да и подати с завоёванных народов цзиньцы, видно, собирали так же, как и монголы, несмотря на всю свою промышленность и сельское хозяйство.

> "Цзиньское правительство ещё располагало армией в 1 000 000 воинов, рассредоточенной, правда, в многочисленных гарнизонах и по всем своим очень протяжённым и неспокойным границам. Главные же регулярные части и народные ополчения были брошены на войну с тангутским государством Си Ся, подвижными отрядами западных пришельцев, разбойничающими на больших и малых дорогах, с многочисленными войсками Южной Сун и продажными полководцами, перебегающими от одного хозяина к другому. [с. 226]
>
> Опускаю многие подробности последней войны чжурчжэней. Она была неслыханно жестокой, как все войны, которые вели полководцы степной орды, сумевшие и тут предательством облегчить себс победу – договорились с Южной Сун о союзничестве в обмен на самую богатую цзиньскую провинцию, которую, конечно, потом так и не отдали… […] Многие полководцы чжурчжэней, одержавшие ряд побед над вторгнувшейся степной ордой и несметными толпами подневольных китайских солдат, были наделены талантами военачальников, личным мужеством, патриотизмом, рыцарской честью в высшей степени". [с. 220 – 221]

Довершают крах чжурчженьского рая талантливые, но продажные китайские полководцы, ведущие войну несколько странным образом: они одерживали победы

над несметными толпами подневольных китайских (своих, то есть?) солдат. Несмотря на то, что здесь автор явно зарапортовался, не сумев ответить на вопрос, кто и против кого воевал, ясно, что в государстве чжурчэжней шла обыкновенная по средневековым временам феодальная усобица, в которой различные враждующие группировки прибегали к чужеземной помощи.

> "Одна из главных причин поражений, конечно, та, что чжурчэжни не могли рассчитывать на стойкую поддержку масс китайского населения, для которых они тоже были захватчиками, хотя чжурчэжни, 5 – 6 поколений коих родились здесь, по праву считали эти земли родиной и сражались уже за своё отечество. Кстати, чжурчэжни в целом не были паразитической, эксплуататорской нацией – по данным археологии, военно-аграрные и крестьянские поселения простолюдинов представляли примитивные жилища с довольно жалким скарбом…
>
> – Да, это был народ-герой, – сказал Любознательный Читатель, а всё героическое в истории нужно человечеству для будущего". [с. 233]

Этим итоговым замечанием автор окончательно запутал меня относительно достоинств и недостатков правления чжурчэжней. С одной стороны, развитая промышленность, с другой – жалкий скарб; с одной стороны – сборники стихов в типографиях выходят, с другой – ненависть порабощённых китайских крестьян; с одной стороны – высокие боевые качества, с другой – измены и поражения… Вся эта путаница демонстрирует, к чему приводят попытки популяризации исторических событий без их социально-классового анализа. Если бы автор хоть немного просветил нас, какие были у чжурчэжней общественные слои, как они образовались и поддерживались, за счёт чего жили и к чему стремились, то вышло бы, вероятно, что чжурчэжни как этническая единица представляли собой привилегированную военно-чиновную верхушку, эксплуатирующую завоёванный китайский народ; тогда становятся понятны измены, подневольность солдат и военная слабость государства. А так получается: от того, что была служба геологической разведки, армия перешла на сторону врагов; от того, что была независимая письменность, полководцы стали продажными, и вообще, от того, что в огороде произрастает бузина, в городе-герое Киеве имеет место дядька.

Я очень мало знал о государстве Цзинь до "Памяти" и немного узнал, прочтя её; но разбор высказываний по этому поводу позволяет доказать тезис: субъективно-идеалистическое мировоззрение В.А.Чивилихина игнорирует социально-классовый анализ исторических явлений. С этим мы и пойдём дальше.

В.А.Чивилихин о военном искусстве монголов

> "Если орда видела, что противник сильнее, она рассыпалась во все стороны по степи и вскоре исчезала за горизонтом. Быстроногие, выносливейшие степные кони были способны скакать по сотне вёрст подряд [?], от зари до зари, и неожиданно появляться перед очередной жертвой, не готовой к отпору. Блестяще организованная армия профессиональных воинов внезапно нападала на противника, во много раз превосходя его численностью, боевым опытом, лёгким совершенным оружием. Нужно также учесть, что орда умела получать о будущих жертвах достаточно нужных сведений военно-стратегического характера через степных осведомителей, служащих далеко на западе, вездесущих купцов, зорких воинов-соглядатаев, высылаемых вперёд загодя, а

непосредственно перед сражениями – с помощью опытных так называемых 'послов', чьи главные обязанности были вовсе не дипломатическими. [с. 239]

Субудай использовал против сильного, воодушевлённого крайней необходимостью защиты родины войска грузин давний приём степной войны – оперативный простор в одной из широких грузинских долин, сильную засаду, обманное 'паническое' отступление, последующее окружение и уничтожение стеснённого в беспомощную кучу противника". [с. 233]

В цитированных отрывках военное искусство монголов оценивается, как мы видим, довольно высоко, хотя сам автор считает его бесчестным. Особенно ему не нравятся два тактических приёма, упомянутые выше – отрыв от преследования противника, если он превосходит в силах, и обманное отступление. Автор неоднократно подчёркивает, что эти приёмы недостойны рыцарей, что монголы благодаря им побеждают не в честном бою, а хитростью, и т.д. Причины этого недовольства вытекают из основного свойства № 4 – если бы эти же хитрости пошли на пользу русскому войску, они, несомненно, были бы признаны доблестными. Относительно бесчестности первого приёма я должен заметить, что он рекомендован во всех уставах современных армий – ни в одном не предписывается завязывать бой во что бы то ни стало, а неизменно предписывается сначала посмотреть, есть ли шанс победить, и если есть, то вступать в бой, а если нет, то стараться уклониться от него. Если монголы впрямь первыми эту идею реализовали, то им надо бы памятник поставить за открытие одного из важных принципов современного военного искусства.

Относительно заманивания я должен сказать, что широкое применение этого тактического приёма служит скорее к чести войска, чем к его бесчестью, так как этот маневр – очень рискованный (вспомним хотя бы знаменитый анекдот об А.В.Суворове: "Заманивай! Заманивай, братцы, его, супостата!"). Чтобы обманное отступление не превратилось в действительное и не привело к катастрофе, от полководцев требуется выдержка, расчётливость и безграничное доверие к войскам, а от войск – дисциплина, спокойствие и присутствие духа, уверенность в себе, в товарищах и в командирах. Сейчас этот приём не находит широкого применения именно из-за того, что процесс заманивания очень трудно управляем, и принципы современной минимаксной стратегии его отвергают (так как минимаксная стратегия направлена на минимизацию максимального ущерба при достижении цели, а заманивание чревато очень большими потерями в случае неудачи). Что же касается жалоб побеждённой стороны, что её победили хитростью, то я на такие жалобы смотрю строго: известно, что война – не игра в бирюльки, и никто не избавлен от обязанности быть осмотрительным и осторожным. Собственная беспечность ещё не даёт права обвинять противника в коварстве.

Другие элементы военного искусства монголов также не вызывают одобрения автора, как, например, ведение переговоров:

"Предводители орды всегда пытались брать города малой ценой, сначала склоняя жителей к капитуляции лестью, обманом или угрозами". [с. 423]

Или стремление достигать численного превосходства:

"Какие бы ни были разнотолки среди учёных относительно подлинной численности войск Дмитрия и Мамая, почти все они сходятся на том, что новая орда, нагрянувшая на Русь, значительно превосходили числом русское войско". [с. 716]

Или способы разведки:

> "Людей не жалей, береги только коней. Чтобы выбрать лучший путь к селениям, пытай урусов. Мать на глазах детей, детей на глазах матери". [с. 542]

Или отношение полководцев к своим воинам:

> "Бурундай видел, что лучшие его воины опрокидываются назад со стрелами, торчащими из глазниц, становятся материалом для заполнения рва. [с. 525]
>
> Твоё войско, великий хан, давно заглатывает себя. Бурундай обрубил хвост. Он заживёт, а змея спасётся, уползёт из этих лесов в степь. Бурундай уменьшил число пустых желудков, которых нечем стало наполнять, увеличив кормовую долю тех, кому небо пока сохраняет жизнь". [с. 542]

Это последнее свойство, конечно, очень отрицательно характеризует монголов, но, к счастью, не может быть правдой. Как мы уже установили выше, в своих психологических зарисовках автор постоянно обращается к военному опыту своих современников – опыту так называемой Великой Отечественной войны. На ней, действительно, к солдатам относились как к материалу для заполнения рвов (например, при прорыве линии Маннергейма, штурме Кёнигсберга) и как к пустым желудкам, которых чем меньше, тем лучше (например, при обороне так называемых городов-героев). Ни в одном феодальном войске, сколько я их ни знаю, невозможно даже предположить такого отношения полководца-сеньора к своим воинам-вассалам. Принцип исторической типичности, на который сам автор ссылается при перечислении источников, почему-то не действует на монголов. И здесь я не могу не порадоваться, что в безумии автора вижу систему: не случайно он отвергает феодализм у монголов (при всей спорности этой концепции она всё же кое-что объясняет). Раз нет феодализма, значит, принцип типичности феодальной организации не распространяется на данный случай.

Общий итог рассмотрения военного искусства оказывается, как нетрудно предсказать, неблагоприятным для монголов:

> "Империя Чингиза представляла собой самую отсталую, тупиковую ветвь средневекового феодализма. Стоявшие на очень низкой ступени экономического и общественного развития, кочевники не производили собственного оружия, не изобрели ни одного нового боевого средства. Их разноплемённое легковооружённое и подвижное конное войско брало численным превосходством, жёсткой дисциплиной, массированным применением лука и стрел, позже осадной военной техникой, заимствованной у более развитых народов, у чжурчжэней и китайцев". [с. 542]

Отдельно я должен остановиться на роли монгольских послов, которые особенно ненавистны В.А.Чивилихину:

> "Не раз и не два, что становится даже навязчивым, Л.Н.Гумилёв утверждает, будто войны, что вела орда, вызывались убийствами её послов, и этим простым логическим перевёртышем все жертвы страшной агрессии превращаются в виновных.
>
> Издревле предполагается, что посол – выравниватель, успокоитель международных отношений, посредник добрососедства, а 'послы' орды были не кем иным и не чем иным, как последними разведчиками и провокаторами, предъявляюшими оскорбительные и непомерные требования грабительского войска, готового в любом случае броситься на очередную жертву. Ничего не

> стоит выбрать из подробностей бесчисленных военных походов орды несколько примеров убийства её лазутчиков или ультимативных провокаторов, но правильно ли, не разобрав ни одного конкретного случая, строить на этих единичных фактах целую концепцию? Конечно, то время было жестоким для всех, и где-то, возможно, посланцы орды были убиты по случайности, всегда и везде непредусмотрительно нарушавшей любую закономерность мирного человеческого общежития или военной обстановки, где-то из-за безмерно наглых, оскорбительных требований, предусматривающих, скажем, выдачу княжеских жён и дочерей полководцам орды, где-то – из-за военно-тактических соображений момента, дабы, например, уничтожить соглядатаев-врагов, увидевших крепостные сооружения и силы осаждённых, отрезать себе путь к отступлению или капитуляции, ожесточить обороняющихся, чтоб они защищались, не рассчитывая на пощаду. Люди средневековья, конечно, куда лучше, предметнее нас представляли себе организованную беспощадность и аморальность орды…" [с. 632]

Как вы полагаете, читатель, которое из двух оскорблений хуже: преднамеренное плевание на глазах послов в сторону страны, откуда они прибыли, или убийство этих же послов?

Итак, Л.Н.Гумилёв не одобряет убийства послов, В.А.Чивилихин находит эту меру социальной защиты уместной в следующих случаях:

1. При предъявлении послами неприемлемых требований (неприемлемым не по обычаям послов, а по обычаям хозяев).

2. При наличии тактических соображений (уничтожение по подозрению в шпионаже).

3. При наличии дипломатических соображений (дабы разжечь собственную кровожадность перед битвой).

Нетрудно заметить, что все три резона из рук вон плохи и никуда не годятся. Все переговоры всегда начинаются с предъявления неприемлемых требований и проводятся, собственно, для выработки условий взаимоприемлемых. Если послов при первом же предъявлении несносных требований казнить, то каким же путём выработать тогда требования сносные? Даже если неприемлемые требования имеют явно провокационный характер, и тогда более эффективной мерой является твёрдый отказ (так поступили в 1237 году рязанские князья). Разве это не достаточная демонстрация неуместности требований? Относительно второй причины можно сказать, что она может звучать убедительно только для современного советского человека, помешанного на секретности и военной тайне, которую надо хранит любой ценой, даже в ущерб себе. Что плохого в том, что лазутчики увидели укрепления или силы? Увидели крепкие стены, сказали, что не стоит связываться, и ушли прочь. Или увидели сильное войско, сказали, что все пропадём, и опять-таки ушли прочь [15]. Демонстрация военной силы и боевой готовности нередко решает исход конфликтов, но чтобы этим приёмом воспользоваться, надо отказаться от фетишизации военной тайны, хранимой себе в ущерб. А так некоторые клеветники уже сомневаться начали: подлинно существует советская военная сила или это один обман, затянутый маскировочным туманом секретности… Одним словом, убийство послов – это всегда демонстрация слабости, и яркая эмоциональная речь В.А.Чивилихина в пользу этой формы людоедства нисколько меня не переубедила.

Примечания

[15] "*В 481 р. до н.е. до Сард прибули еллінські розвідники, щоб зібрати відомості про перський флот, але невдовзі вони були злапані та засуджені до страти. Але дізнавшись про це, Ксеркс наказав звільнити розвідників і, показавши їм усе перське військо, відпустити додому. За Геродотом, він вчинив так у сподіванні, що дізнавшись про величину його війська, греки не стануть битись із ним*" (*Дандамаев М.А.* Политическая история Ахеменидской державы. – М.: Наука, 1985 г., с. 145).

В.А.Чивилихин о недоказанных обвинениях

К вопросу о целесообразности убийства послов весьма близко примыкает вопрос о вынесении приговоров суда истории на основании недоказанных преступлений, так как разрешается он на том же примере событий 1223 года:

> "Половцы, у которых тоже было рыльце в пушку, рассказали русским о 'корректности' полководцев орды, поэтому 'князи же рустии прияше сие зло, яко татаре сольстити хощут, не послушаху' послов, разгадали коварный замысел пришельцев, намеревавшихся разбить врагов поодиночке. И вот послы-сольстители были убиты". [с. 632]

Обратите внимание – здесь автор **не отрицает** вину киевского начальства, а **оправдывает** её дипломатическими и военными соображениями. Так было, но так было нужно.

> "Да, послов орды, впервые появившихся в 1223 г. у границ Руси, как свидетельствует русская летопись, действительно убили […]
>
> Однако **кем** были убиты эти 'послы', история в точности не знает. В.Ян писал в своё время, что послы-сольстители **были на обратном пути перебиты половцами**". [с. 629 – 631]

А здесь обратите внимание – автор **отрицает** вину, хотя и не находит её особенно тяжкой (по мысли автора, достаточно "послов" взять в кавычки, чтобы лишить их дипломатической неприкосновенности…) Читателю предлагаются на выбор две взаимоисключающие версии, объединённые только тем, что русские в любом случае оказываются правы, а монголы неправы. Всё вместе это напоминает знаменитое объяснение "я сливу не ел, а косточку выплюнул" и завершается следующим сильным пассажем:

> "Да, довелось дожить до таких времён, когда недоказанное убийство 'послов' орды русскими князьями выдаётся за непреложный факт, сам этот сомнительный факт – за главную причину неслыханного нашествия, когда организованные степные грабители именуются **гостями**, а беспорядочное преследование разрозненными отрядами русских арьергарда быстрой конницы, без риска и потерь заманивающей врага в смертельную ловушку, **нападением на отступающее войско**, даже **вызовом**; удивительно, что всё это печатается огромным тиражом в современном периодическом журнале!" [с. 632]

Как многие истинные русские патриоты, В.А.Чивилихин не смог удержаться от искушения донести на журнал ("Дружба народов") и на автора (Л.Н.Гумилёва), замеченных им в непатриотичности взглядов…

А через 14 (четырнадцать) страниц после столь громогласного заявления, что недоказанным обвинениям верить нельзя, он пишет:

> "У нас нет доказательств, что Александр Невский, как и его отец, был отравлен, но это отнюдь не исключено…" [с. 646]

А здесь кто ссылается на недоказанные преступления? а здесь кто действует по принципу "клевещите, от клеветы всегда что-нибудь да останется"? Соседство в одной книге таких утверждений – свидетельство не безумия автора, а системы автора. Элемент этой системы, устанавливаемый нами в этом параграфе, таков: нельзя ссылаться на недоказанные преступления, если они чернят русских, и можно – если они чернят монголов, половцев и прочих.

Перспективная благонамеренность В.А.Чивилихина

Она проявляется при изложении событий кампании 1237 – 1238 гг. Известно, что ретроспективная и перспективная благонамеренности различаются только в своём объяснении причин военных неудач России: ретроспективная благонамеренность всё валит на бездарность **тогдашнего** русского начальства, а перспективная – на **коварство** врага, которое застало тогдашнее начальство врасплох [16]. Традиционно при освещении указанной кампании историки держатся ретроспективной благонамеренности: Русь была раздроблена, русские князья сидели на печках и радовались, что их соседей и конкурентов разгромили монголы, и так монголы забрали их всех поодиночке. Как и всякая ретроспективная благонамеренность, такое учение всё-таки до некоторой степени унижает Россию, так как допускает, что в ней могут быть негениальные начальники, и потому неприемлемо для истинных патриотов.

Истинные патриоты, стремясь возвеличить Россию любой ценой, неизменно склоняются к перспективной благонамеренности, которая начисто отрицает вину русского начальства за поражения России; применительно к рассматриваемой кампании такую точку зрения обосновывает В.А.Чивилихин. И тут, как это ни покажется странным, впервые выходят на сцену небезызвестные генералы Зима и Мороз с их не менее славными адъютантами – Распутьем и Бездорожьем. Обычно они появляются, когда нужно погубить неприятельское нашествие на Россию (и там они тоже появятся), но здесь они выходят, чтобы принять на себя ответственность, падавшую до того на русских князей:

> "Города и сёла урусов, разобщенные распутицей, были столь беззащитны перед стремительно приближавшейся ордой, что Субудай…" [с. 239]

Здесь мы видим, что генерал Распутье мешает русским организовать сопротивление, но почему-то совершенно не мешает орде не просто передвигаться, а передвигаться стремительно…

> "Субудай, в сущности, ничем не рисковал, напав поздней осенью 1237 года на северо-восточную Русь. Он понимал – лишь объединённые силы **всех** русских земель смогут не только противостоять его воинству, но и уничтожить его, однако **точно знал**, что не встретит их, а разгромит княжества поодиночке. И дело было не только в феодальной раздробленности тогдашней Руси или же в соперничестве, местничестве, политическом згоизме русских князей, что издавна принято за главную причину побед орды. Это верно, что Михаил Черниговский в той конкретной военно-стратегической ситуации не помог своими войсками Юрию Рязанскому, но **мог** ли он это сделать, если бы даже очень захотел?" [с. 245]

Чтобы ответить на поставленный вопрос, автор устраивает собеседование с Евпатием Коловратом:

> "– Михаил Всеволодович Черниговский, выходит, не предал Рязанскую землю? – спрашивает автор.

– Нет, отвечает Евпатий Коловрат. – Он, известно, рассуждателен больно, только предавать он рязанцев не предавал. Мы ночь рядили с его боярами и воеводами. Полную рать быстро скликать нельзя.

– Почему?

– Татарин знал какое время выбрать. До залесного Дебрянска по нынешней дороге 4 – 5 дней верхового пути да назад столько же… […] А народ в это время по лесным раменам вот этакими лунными ночами [??] лес валит, дома рубит к весеннему сплаву в Киевскую и Переяславскую земли, а больше всего народу в далёких лесах на ловах […] Богатые-то ловы в лесах под Гомием и Дебрянском, куда с первым санным путём ушли северяне и должны вернуться только к рождеству Христову. И если б все были на месте, то и тогда нужно время, чтоб боевых и обозных коней снарядить, сбрую подновить, оружие подготовить, собраться всем в Чернигове да выступить через леса к Рязани с кормом для коней и съестным припасом для воинов. Санный путь тяжёл, северская обозная рать втрое отстала б от верховой и совсем не могла бы переправляться через реки, пока льды не встанут… И ночевать у костров зимой не мёд, заболеют люди горлом, грудью – какие будут воины? Посекут их татары как ту капусту… [с. 247 – 248]

– Евпатий Коловрат нам хорошо изложил реальную обстановку той давней и страшной зимы, – сказал Любознательный Читатель. – Очевидно, Михаил Черниговский действительно не смог в полную силу помочь рязанцам…

– Не успел бы, – сказал автор. – В Чернигове ничего не знали о реальной силе врага, его действиях и намерениях. Неминуемая гибель ждала бы, конечно, всю черниговскую рать, если б она всё-таки собралась и поредевшей, измученной тяжёлым зимним маршем за полторы-то тысячи лесных вёрст объявилась бы на ослабевших конях в тылу Субудая лишь в середине или конце февраля 1238 года [17].

– Но почему великий князь владимирский Юрий Всеволодович не помог рязанцам? Ему-то было совсем близко до Рязани?

– Строгой исторической науке **неизвестно**, когда во Владимире узнали о нашествии орды на Рязанское княжество и точной даты сражения на реке Воронеже […] Мог ли оказать эту помощь Юрий? Даже на всполошные сборы дружины и ополчения нужна была хотя бы неделя – это самое обширное русское княжество, раскинувшееся на сотни вёрст во все концы, не могло сосредоточить достаточную военную силу в день-два. А осенью путь от Владимира до Рязани, как и сейчас, между прочим, нельзя преодолеть по прямой через непроходимые леса и болота. […] Юрий Всеволодович **сделал всё, что мог**! [с. 250 – 251]

Мы в точности не знаем, могла ли в той реальности успеть помощь из Новгорода, если б она и затевалась: не было ж тогда ни телефонов, ни радио, глубокие снега лежали, трещали морозы, а главные ледяные дороги мгновенно перерезались мобильными отрядами орды". [с. 265]

Итак, вся беда в том, что генералы Зима и Мороз, вместо того, чтобы помогать русским оборонять свою землю, мешали им: орде почему-то не мешают глубокие снега, трескучие морозы, для ордынских чудо-богатырей зимние ночёвки у костров – просто семечки, они не болеют ни горлом, ни грудью, через незастывшие реки переправляются по воздуху. И главное – отсутствие телефонов, а также радиосвязи почему-то не мешают отдельным частям орды действовать согласованно.

А русские? что ж русские… ну, вестимо, плохо вышло, но что ж тут поделаешь, они сделали всё, что могли… Какая уж тут вина…

Из всего этого параграфа я попрошу читателя как можно крепче запомнить мнение Евпатия Коловрата о неминуемой гибели черниговского войска при столкновении с ордой в феврале – марте 1238 г. В следующем параграфе оно нам ох как пригодится…

Примечания

[16] Для советского образа мыслей характерен взгляд на историографию как на прославление начальства. Потому я её называю благонамеренностью. Одни благонамеренные прославляют современное им начальство путём ретроспекции, обращения в прошлое и противопоставления современного блистательного начальства – прошлому неказистому. Этот вид благонамеренности я называю благонамеренностью ретроспективной. Другие благонамеренные прославляют современное им начальство путём взгляда не в прошлое, а в будущее, представляя его как наивысшее средоточие всех доблестей; таким образом современное прекрасное начальство является достойным продолжателем прежнего начальства, которое было максимально доблестным, насколько лишь возможно в данной исторической обстановке. Этот вид благонамеренности я называю благонамеренностью перспективной.

[17] При цій реконструкції наш автор виходив з титулу князя Михайла Всеволодовича – Чернігівський, з чого він вивів, що чернігівський князь мусить кназювати в Чернігові. Насправді Михайло з 1235 року князював у Галичі, а в березні 1238 р. посів київський стіл (*Павленко С.* Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. – Чн.: 1996 р., с. 23 – 24). У Чернігові він знову почав княжити десь в 1241..1244 рр. (там само, с. 38 – 39).

В.А.Чивилихин об утерянных победах

Известный немецкий военачальник второй мировой войны Эрих Манштейн свою книгу воспоминаний назвал "Утерянные победы". В названии книги сквозит грусть по тем военным успехам, которые не удалось одержать на поле боя, но которые можно одержать, сидя за столом в уютном кабинете. Манштейн пишет, однако, не обо всех вообще когда-либо и кем-либо утерянных победах, а о тех, которым он был свидетель и участник. В.А.Чивилихин стремится за своим письменным столом пересмотреть итоги кампании 750-летней давности:

> "Выйти в поход могли, действительно, 30 000 воинов, и большей частью не монголов, а разноплемённых соседних народов, которые условно, собирательно, со времён средневековья называют 'татарами'. Н.И.Веселовский числит их в начальной орде Батыя 25 000 душ. Курултай, очевидно, делал ставку на воинский опыт Субудая, умевшего заставлять покорённых кочевников воевать на своей стороне против очередной жертвы. От Монголии до Волги орда росла как снежный ком, и, возможно, Рашид ад-Дин верно числил в ней 200 000 воинов. Примерно четвёртая часть их ушла на кипчаков, а главные силы орды были брошены на Русь, которая перемолола, почти уничтожила это огромное степное воинство. [с. 288]
>
> Видимо, новгородские летописцы, считавшие совершившийся оборот событий чудом, **не знали** подлинной причины, которая заключалась в отсутствии достаточных сил у орды, в огромных, почти катастрофических

потерях, в просчётах и воинской осторожности Субудая. Если б он располагал войском в 250 – 300 тысяч сабель и был уверен в быстрой победе, то непременно воспользовался бы случаем! И Субудай был напуган, конечно, не лесами и болотами – он прошёл ими тысячи вёрст по стране чжурчжэней и русских, а неминуемой грядущей потерей добычи и гибелью остатков своего войска! И мы не знаем, радостно ли изумилась сильная новгородская дружина, узнав позже истину, или подосадовала, что упустила свою **законную** добычу,,, [с. 292 – 293]

– В Новгороде, – говорит Любознательный Читатель, – выходит, сидел в это время будущий Александр Невский? Почему же он не помог хотя бы Торжку?

– Возможно, он и успел помочь, усилив перед приходом орды гарнизон рубежной крепости княжества, отчего, в частности, она и продержалась две недели. И очень может быть, что, выйди он вовремя с новгородской ратью навстречу орде, ему удалось бы уничтожить уже сильно ослабленные отряды Субудая и Бурундая. Но чтоб на это решиться 17-летнему князю, надо было более или менее достоверно знать численность их сил. Ведь беженцы, видевшие, как конная орда заполоняла их маленькие города и сёла, в один голос уверяли, что безбожные агаряне всюду и несть им числа. И Александр принял правильное решение обороняться с забрал. [с. 305]

Если чингизиды совсем поссорятся в этом тяжёлом походе, конец которого неизвестен, войско ослабеет, развалится, как лошадиный кал, и по выходе из лесов свежие степные урусы добьют Субудая, не знавшего поражений. [с. 360]

Мы не знаем, сколько дней длился штурм, после которого Вщиж был уничтожен до основания, но идти на Брянск, а за ним дальше на юг, к Карачёву, в лесостепные густонаселенные места Черниговской земли, значило обречь поредевший отряд на верную гибель. Ему нужно было во что бы то ни стало соединяться с главными силами. Если бы он возвратился назад, в пределы Смоленского княжества, то я не исключаю, что этот фланговый рейд вообще мог закончиться крахом – отряд грабителей могла подстеречь на пути смоленская рать и полностью уничтожить. Возможно также, что сырые топкие снега в это время уже отрезали путь к Брянску, и в таком случае отряд неминуемо должен был погибнуть, потому что в восточном направлении дорогу ему пересекали две широкие речные поймы – Десны и Болвы, непреодолимые для конницы из-за вязких лесных хлябей и бескормицы. [с. 392 – 393]

Местные проводники, заинтересованные в том, чтобы невиданно жестокий ворог поскорей уходил от родных мест, показывали орде выгоднейший путь, быть может, одновременно имея в виду то, что ждало её впереди. Допускаю также, что на выбор могло повлиять решение осторожного Субудая, проведавшего, что на выходе из лесов прямым конным маршрутом стоят 7 черниговских городов-крепостей – Корачёв, Кром, Болдыж, Спашь, Мценск, Домагощь и Курск, а в непосредственной близости от этого района – свежие конные дружины сильных русских княжеств – грозная сила в открытой степи для остатков грабительского войска". [с. 399]

На основании этих цитат мы можем составить список побед, которые русские по широте своей натуры утратили зимой 1238 года и которые не преминул одержать В.А.Чивилихин теперь:

1. Александр Ярославич **мог** уничтожить орду у Торжка.

2. Александр Ярославич **могли** уничтожить орду под Новгородом.

3. Черниговские воины **могли** уничтожить орду на границе степи.

4. Смоленские воины **могли** уничтожить отряд орды под Вщижем.

5. Проводники под Козельском **могли** навести орду на сильное войско, чтобы выполнить стратегический план В.А.Чивилихина – уничтожить орду без остатка не вставая из-за письменного стола. Из всего этого с непреложностью напрашивается сравнение нашего автора с теми полководцами, о которых ещё в 17 веке иронически писал летописец, что они и Александров Македонских не раз побивали, да всё больше за бутылкой вина сидячи.

Если же мы сопоставим пророчество Евпатия Коловрата со списком утерянных побед, то из этого выйдет только, что не захотел потрудиться черниговский князь и голой рукой забрать войско, завоевавшее полмира. И это нежелание черниговских чудо-богатырей слезть с печки тем более досадно, что к концу похода генерал Мороз перешёл со своим войском на сторону русских:

> "Стойко и последовательно сопротивлялась природа, чуждая степнякам, – изматывающий силы пересечённый рельеф, вязкий снег, непрочищенные леса, затяжное бездорожье. Мучили открывшиеся старые раны и незаживающие свежие, заедала вошь, ослабляла усталость, жар и головные боли". [с. 385]

Хотя и странно читать, что для жителя, скажем, Алтая, рельеф Русской равнины был изматывающим, но всё равно приятно, что теперь и монголам досталось – не хуже, чем Наполеону в 1812 году!

В.А.Чивилихин о причинах побед орды и поражений русских

После перечисленных побед, уже созревших и тёкших, так сказать, по усам, возникает естественный вопрос: почему же они к нам в рот не попали? Автор не оставляет его без ответа.

> "Причин, объясняющих неизменные и безоговорочные победы организованной кочевой орды над её жертвами, существовало множество. Ну, ослабленность, феодальная раздробленность средневековых евроазиатских государств – это само собой, но были и чисто военные, стратегическо-тактические объяснения: внезапность нападений, массированные удары многочисленного войска по земледельческим и скотоводческим районам, по торговым и ремесленническим центрам, основное население которых не было профессионально-военными людьми, широкое использование повальных 'облав' в сельских местностях, пленных для штурма городов, китайских камнеметательных машин; и, так сказать, идеологические – обожествление ордой своего хана, преследующего якобы мессианскую цель, захватывающую воображение – покорить Вселенную, дойти до 'последнего моря', принципиальное дипломатическое и военное коварство, отбрасывающее ради достижения победы все человеческие и международные нормы, презирающие правила воинского рыцарства и естественное для многих тогдашних народов благородное снисхождение победителей к побеждённым, культ жесткости и насилия, царящий в разноплемённых войсках захватчиков и грабителей, вынуждавший побеждённых становиться орудием победителей. [с. 223 – 224]
>
> Исторически сложившаяся феодальная раздробленность дружин и ратей, большие труднопреодолимые расстояния для сбора войск у русских, и в то же время прекрасно поставленная разведка, внезапность нападения, огромный боевой опыт и гибкая военная тактика степняков, наличие у них новейшего

оружия – китайских баллист и чжурчжэньского огня, жестокость как средство деморализации противника, умение заинтересовать и обеспечить разбойничьей добычей, собрать и дисциплинировать беспрерывными казнями большое разноплемённое и разноязычное войско – вот некоторые подлинные и достаточно важные причины побед орды". [с. 641]

Эти причины – для нас не новость, так как мы уже знаем стремление автора объяснить крупные исторические события достоинствами и недостатками людей (субъективизм) и психологическими мотивами (идеализм), но некоторые из конкретных указаний автора имеют для нас большую ценность. В частности, мнение о том, что стремление дойти до последнего моря может быть двигателем исторических событий, подтверждается известной исторической песней 20-го века:

Разгромили атаманов, разгромили воевод
И на Тихом океане свой закончили пход.

В.А.Чивилихин о причинах нашествий монголов

В этом вопросе наш автор собственного мнения не имеет, а побивает своего оппонента Л.Н.Гумилёва при помощи социально-классовых, историко-материалистических аргументов. Как видите, и эти последние небесполезны, будучи употреблены в надлежащем месте:

"Любознательный Читатель спрашивает:

– Когда-то и что-то я слышал о детерминистах прошлого, вульгарно-материалистически объяснявших историю географией…

– В частности профессора Брюкнер и Тутковский задолго до Гумилёва связывали нашествия кочевых народов с засухами в Великой Степи". [с. 624]

Я могу напомнить Любознательному Читателю, коль скоро этого не сделал автор: объяснение истории географией он слышал не из Тутковского, которого даже специалист-библиограф не враз найдёт, а из погромных "дискуссий" 1939 года, когда истребляли историческую школу М.Н.Покровского.

Предложение Л.Н.Гумилёва создать науку исторической экологии человека вызывает следующий отпор патриота:

"Нет, человеческие сообщества всё же не скопища леммингов, а их перемещения по лицу земли, создание там и сям сильной государственности зависели не только от засух или сочности травостоев, сколько от социально-экономических, политических и иных причин". [с. 624]

Ещё не созданная историческая экология так не нравится автору, что он заранее отвергает все её выводы указаниями на то, что они противоречат историческому материализму. И вообще Л.Н.Гумилёв настолько неправ, что автор приписывает ему даже своё субъективно-идеалистическое воззрение:

"'Объективные' природные факторы и несколько донельзя субъективных и частных причин якобы вызвали невиданные в истории человечества захватнические войны! Конкретно обвиняются солнце, циклоны и дожди, а также недалёкие и недогадливые жертвы агрессии с их, получается, незаконными правами на самозащиту, претензиями на человеческое достоинство и свободу, стремлениями помочь в беде соседям; такого, кажется, ещё не бывало в исторической науке". [с. 634]

А вот как должно говорить патриоту:

"Нет, нашествия орды объяснялись вовсе не местью за укрытие беглецов, уничтожение 'послов' или преследование 'отступавших'! Причинами нашествия

было: добывание в походе прокорма для воинов и лошадей, захват драгоценностей, дорогих мехов и тканей, скота, наложниц и рабов для паразитической степной олигархии, обращение народов и государств в бесправных данников; жестокости же орды стали проверенным способом деморализации жертв страхом". [с. 633]

В целом надо сказать, что уклонение в исторический материализм не характерно для В.А.Чивилихина; и неумение обращаться с ним привело к тому, что автору показалось, будто он ответил на вопрос, заданный Л.Н.Гумилёвым. На самом деле все перечисленные материальные причины существовали и в 12-м, и в 14-м, и в других веках, в которые, однако, нашествия не было. Почему – Чивилихин и сам не задумывается, и Гумилёву не разрешает.

В.А.Чивилихин о роли личности в истории

Всё, что мы узнали об авторе, позволяет предположить, что он разделяет всех исторических деятелей на положительных и отрицательных. Положительные – это те, которые помогали **той России, которую любит автор**; они оставили в истории заметный след; отрицательные личности – те, которые нанесли той же России действительный или мнимый вред и деяния которых никакого следа не оставили. Предсказательная сила нашего анализа подтверждается общими тезисами автора:

"Нравственные качества ведущего деятеля относительно хода событий могут быть случайными, хотя, как правило, они в той или иной степени отражают мораль среды, их породившей, когда цели её идут вразрез с историей, если иметь в виду гуманистическое развитие человечества". [с. 197]

Вы поняли условия этой теоремы? нет? я тоже не понял, и очень сожалею. Ведь если ранее косноязычие автора ограничивалось "морально-политическими обстоятельствами прогрессивного значения" и в общем не затрудняло понимание его мысли, то здесь явно чувствуются какие-то неслыханные глубины, которые – выразись автор яснее – может, и открылись бы нам…

"Исторические события, несомненно, зависят от главных личностей эпохи, просветляют в сознании современников и памяти потомков натуры сильные, волевые, интересы и поведение которых объективно совпадает с интересами народных масс, поступательным ходом истории – Александра Невского, Довмонта Псковского, Дмитрия Донского, и негативные, отражавшие регрессивные исторические тенденции – Мамая, Ульриха фон Юнгингена; да и Ягайло, как известно, не был удостоен звания Грюнвальдского…" [с. 744]

Из этого отрывка, преодолев грамматическую путаницу, мы извлекаем, что натуры сильные и волевые противопоставляются натурам негативным. В числе первых автор числит князей Юрия Всеволодовича владимирского и Дмитрия Ивановича московского; в числе вторых – Чингис-хана, Батыя и Мамая, характеризуя их несколько подробнее:

"Нельзя всё же, как это делается в исторических романах [18], представлять Юрия Всеволодовича этаким увальнем, лежебокой, растерявшимся, слабым и никудышним военачальником, мирным скопидомом. Присмотримся к нему повнимательней. Осенью того года ему бы исполнилось 50, и за его плечами была бурная жизнь, полная опасностей, ратных трудов и организационных государственных устремлений [… с. 263] Это был опытный военачальник […] К сожалению, он поначалу недооценил врага, счёл, наверное, опасность с востока чем-то вроде половецкой, никогда не угрожавшей всей Руси и давно

ослабнувшей. Эта недооценка выглядит в ретроспективе обыкновенной беспечностью, той самой беспечностью и самонадеянностью вождя и его информаторов, от которых наш народ нередко страдал в своей истории […] Если стратегические цели орды, несомненно, были известны Юрию, то о тактике её и ближайщих планах он, видимо, ничего не знал, – дальняя и ближняя разведка у него была поставлена из рук вон плохо, а многовековой исторический опыт Руси говорил, что степняки никогда **не проходили Русскую землю насквозь и никогда не предпринимали больших походов зимой**". [с. 264]

Ретроспективная благонамеренность числит князя Юрия главным виновником катастрофы 1237 года, и мы, зная, что В.А.Чивилихин исповедует благонамеренность перспективную, не удивляемся, когда видим стремление обелить этого князя. Это просто проявление принятой автором системы.

Труднее сохранить спокойствие, слушая, как автор выдаёт за подлинную историческую картину следующую сказку:

"Обычаи средневекового европейского рыцарства требовали, чтобы князь, возглавляющий войско, сражался на виду – под хоругвью при всех регалиях, увлекая своим примером дружину. Степные же военачальники выбирали удобное место, чтобы можно было наблюдать за битвой и руководить ею, а при неблагоприятном её исходе спастись на лучшем скакуне. Не знаю, думал ли Дмитрий о внимательных взглядах на него из далёкого нашего будущего, но он поступил в свой звёздный час так, как никто из полководцев не поступал ни до него, ни после. Облачившись на виду всего войска в доспехи рядового ратника, он растворился в центре Большого полка, в своём народе, чтобы победить вместе с ним, или умереть вместе с ним, а каждый воевода, самостоятельно оценивая обстановку, великолепно знал 'свой маневр' и не нуждался в главном командовании – это было вершиной воинского искусства всех времён…" [с. 715]

Негодность этой сказки в качестве проекта исторической истины не требует пояснений и очевидна из неё самой; я скажу только, что здесь мы имеем дело ещё с одной политической легендой, зародившейся сразу после Куликовской битвы – легендой, имевшей целью так объяснить отсутствие Дмитрия на поле битвы, чтобы из этого вышла слава России.

Но гораздо интереснее и содержательнее у В.А.Чивилихина выходят характеристики отрицательных личностей. Это, может быть, происходит от того, что в антитезе "люблю русских – ненавижу всех прочих" исходным моментом является всё же ненависть, т.е. автор любит Россию именно потому, что всех прочих ненавидит, а не наоборот. При этом страницы о ненависти к врагам должны выходить более яркими и убедительными, чем страницы о любви к России. И это, похоже, действительно так.

"Темучин, названный впоследствии Чингиз-ханом, остался в памяти людей как самый жестокий из 'покорителей вселенной', заливший невинной человеческой кровью евразийские просторы и почти умертвивший собственный народ, под которым подразумеваются племена, кочевавшие в 12 веке севернее реки Керулен. [с. 169]

Он был создателем империи насилия, циничнейшим политиканом, умеющим загребать жар чужими руками и, как неизбежное следствие –

человеком без морали, вся жизнь которого была наполнена убийствами и предательстами, клятвопреступлениями и бесчисленными нарушениями своей собственной ясы. Эти качества выходили за рамки морали даже того жестокого века, если автор монгольского 'Сокровенного сказания', написанного в 1240 году в сердце империи, на Керулене, счёл нужным отметить его подлость, злобность, мстительность, трусость. [с. 196]

Некоторые исследователи предполагают, что на чёрной совести Чингиз-хана и тайное убийство старшего сына Джучи, отца Батыя, о чём распорядился за несколько месяцев до смерти, чтобы оставить империю более сильному наследнику. Чингиз-хан хорошо умел, как говорится, подбирать кадры, выдвигая способных военачальников и поручая им всю грязную работу по грабежу и уничтожению народов и государств. Для достижения этих целей, а также для поддержания порядка в своей империи он проявлял последовательность и действительно необыкновенную волю. И очень трудно различить, какие злодеяния Чингиза мотивируются его целями, а какие – особенностями его личности. [с. 197]

Чингиз-хан был прожжёным политиком и дипломатом, а также умел использовать опыт и знания разноплемённых советников. [с. 222]

В соответствии с реакционными целями и характером хана-императора складывались позже в государстве Чингиза этика, учреждались жестокие законы и обычаи военной и гражданской жизни, которые ни в коем случае нельзя соотносить с психическим складом монгольского народа тех или иных времён". [с. 198]

В этом пассаже мы находим проявление уже установленных ранее свойств автора – ссылки на недоказанные преступления для очернения неугодных ему людей, выведение отрицательных черт государства из личности его создателя, денационализация империи Чингис-хана. Интересным и новым для нас является стремление автора классифицировать преступления главы государства на необходимые и потому дозволенные, научно обоснованные, и излишние, вызванные личной кровожадностью и не обусловленные нуждами народа. Автор не берётся разделить по этим классам преступления Чингис-хана, но сама мысль о подобной классификации заслуживает внимания: при её помощи можно, например, объявить все преступления русских начальнков обоснованными и потому простительными, практически не преступлениями, а преступления прочих начальников – необоснованными.

Но при всей своей неприглядности Чингис-хан у В.А.Чивилихина всё же обладает некоторой привлекательностью, этаким величием злодейства, которое, как и всякое величие, заслуживает более внимательного и чуткого отношения, чем огульное осуждение. В разряде самых плохих людей Чингис-хан всё же самый хороший. Это особенно видно при сравнении его с его ничтожным внуком Батыем:

"Внуч Темучина сын Джучи [так кудряво автор именует Батыя, хотя у Джучи было более 10 сыновей – Н.Ж.] выпил своё вечернее вино и в сладких волнах воображения перебирал различные достоинства жён, уже хорошо отдохнувших, как и сам хан, от дальнего и тяжёлого перехода по чужим заснеженным лесам. Весь деь он тосковал по родным зелёным степям и бездонному синему небу над ними, по соколиной охоте и свежему кумысу… А может, взять нетронутую русскую пленницу? Юную, упругую, с шелковистой и

прохладной, как шёлк, кожей и синими, под цвет неба, глазами, дрожащую от ужаса… [с. 531. Так проводит, по воле автора, своё время под Козельском Батый. – Н.Ж.].

Была, знать, в этих кратких характеристиках 'Сокровенного сказания' правда о воинской беспомощности Бату, называемого, однако, доныне в энциклопедиях 'выдающимся полководцем', если его сообщники по разбойничьему набегу открыто и в один голос, будто сговорившись, посмели высказать такое. [с. 609]

После большого похода в Западную Европу Бату, как известно, обосновался за Волгой и до самой смерти под всяческими предлогами уклонялся от поездок в столицу империи. Однажды его послам в метрополии остригли бороды, он и это снёс, будучи человеком трусливым и осторожным. Будучи же мстительным, зорко следил издалека за теми, кто ему когда-то нанёс тяжкие оскорбления […] Есть предположения, что Гуюк был отравлен людьми, подосланными Бату [,,,] Французский путешественник Гильом де Рубрук пишет, что Бату будто бы приказал отрубить Бури голову за то, что тот, будучи во хмелю, говорил о владыке Итилии [?] оскорбительные слова и вздумал пригнать в Золотую Орду свои стада на пастьбу. Только едва ли Бури был обезглавлен: монгольске ханы не проливали кровь родственников, а топили, травили ядами, душили, закатывали в ковры и забивали до смерти. [с. 615 – 616]

Бату и в самом деле, очевидно, не был сильной и мужественной личностью, если в истории нет ни одного упоминания о его участии в боях, если в жестокой борьбе чингизидов за богатства и земли он получил наихудший удел на дальней бесплодной северо-западной окраине империи. Руками военнопленных и рабов построил свою столицу далеко в стороне от метрополии и важнейших торговых дорог, избегал бывать даже на курултаях, так и не решился вступить в борьбу за великоханский престол, который после смерти спившегося Угедея пустовал пять лет, потом был занят врагом Бату Гуюком, а через два года уступлен Монке.

За последние 15 лет жизни Бату ни разу ни с кем не воевал, жил безмятежно, наслаждаясь в роскошном дворце восточными сластями, разноплемённым гаремом, безграничной властью над покорёнными народами, куражась над их послами с неуравновешенностью алкоголика и расправляясь с их князьями с жестокостью сатрапа, потягивал винцо не только на досуге, но и, кажется, перед официальными приёмами далёких гостей […] В 1256 году Бату-хан бесславно окончил свою жизнь и, в отличие от других потомков Чингиза, похороненных на родине, был зарыт в прикаспийской степи вместе с многочисленными, как пишет БСЭ, 'жёнами, слугами, конями и баранами'." [с. 617 – 618]

Всё, что сказано про Батыя в этом отрывке – всё неправда, но нас в этом сочинении интересует не то, как было на самом деле, а то, как пишет об этом Чивилихин, и почему он пишет именно так, а не иначе. Ради красного словца не пожалею и отца – рассудил, видимо, автор и назвал улус Джучи, в состав которого ханы включали и Русь, дальней и бесплодной окраиной империи. Всякое лыко ставится Батыю в строку – и то, что он не совершил ярких и очевидных преступлений (хотя мог бы совершить и доставить лучший материал для своего обвинения), и то, что он не ходил завоёвывать другие страны (а если б ходил, мы его тут же завинили в агрессии), и то, что он не вмешался в борьбу за престол великого

хана (да и как ему вмешаться, если на пути в Каракорум сидит В.А.Чивилихин и радостно потирая руки спрашивает: "Ах, так вы великим ханом хотите стать? Очень приятно, бог вам в помощь, а мы так и запишем…" – и записывает: "Поведение неудовлетворительное – участвовал в усобице"), и даже пьянство, которое у Петра Великого выглядит мило, у него выходит отвратительным.

> Щоб знав, що дурня б'ють усюди

– приговаривает В.А.Чивилихин. А вот как он расправляется с "интриганом, авантюристом и пройдохой" [с. 662] Мамаем:

> "Сам Мамай, возможно [!], был исмаилитом, мусульманином-сектантом. Это особая ветвь шиизма, возникшая ещё в раннем средневековье, верила в непогрешимость богочеловека, т.н. имама. Имамы должны быть обязательно из потомков Али, двоюродного брата и зятя Магомета, начиная с Исмаила, предком коего в седьмом поколении был Али. Приобщение к секте состояло из 7 или 9 степеней посвящения. На четвёртой степени сектанту внушалось, что Магомет выше Иисуса и Моисея, но ниже имама, то есть исмаилит с этого времени переставал быть мусульманином. На следующих степенях посвящённый узнавал, что все религии одинаковы, их предписания обязательны лишь для грубой черни, а не для тех, кто знает их мистический смысл. Исмаилиты-ассасины считали, что великий имам должен оставаться сокрытым для людей, а действовать по его воле обязаны наместники-миссионеры. Исмаилиты высших степеней посвящения постепенно сделались людьми с эклектическими религиозно-философскими взглядами, преследовали только властолюбивые политические цели, разбивались на подсекты, вырождались в тайные организации заговорщиков и коварных интриганов, оплетавших своими сетями мусульман, христиан, иудеев, превращались в наёмных убийц, готовых ради денег на любое преступление.
>
> Это был своего рода международный орден, базировавшийся в передней Азии, в частности, в Иране и Сирии, но забросивший своих растленных агентов по всему мусульманскому миру и даже в Европу […] От религии исмаилитов в конце концов один наглый обман – непосвящённым внушалась мистическая вера в отвлечённые символы, якобы заключённые в Коране, и возвращение на землю не то седьмого, не то двенадцатого имама-богочеловека. Мамай же, будучи конечно [!] посвящённым исмаилитом самых высших степеней, поклонялся лишь единому двуликому дьяволу – деньгам и власти […]
>
> Какого роду-племени был Мамай – никто не знает. Он мог быть из половцев-кипчаков, составлявших в орде этническое большинство, из хорезмийцев, которые к тому времени забрали в свои руки весь служилый аппарат Бату-Сарая и главных провинций, мог быть и китайцем, и человеком совершенно неопределённого происхождения, – условно, скажем, 'татаро-монголом'." [с. 697 – 698]

После всего, что было, нас не может удивить ни "вероятно", быстро уплотнившееся до "несомненно", ни отсутствие у Мамая рода и племени – у врага России не может быть национальности; примечательна только непростывшая ненависть автора к малоизвестным у нас исмаилитам [19] да конец Мамая в изображении автора: "Проходимец был убит и брошен на съедение голодным свиньям [с. 727]", ярко выражающий биологическую ненависть автора к этому человеку.

Примечания

[18] Можливо, тут Чівіліхін натякає на різко негативну характеристику князя Юрія у романі Д.М.Балашова "Симеон Гордий" (див. екскурс "Цикл історичних романів Д.М.Балашова").

[19] Думаю, що автор дізнався про них з творів Л.М.Гумільова, і тільки природжена скромність завадила йому послатись на це джерело.

В.А.Чивилихин о свойствах Золотой Орды и русско-золотоордынском союзе

"Подправлять прошлое в угоду кому и чему бы то ни было – дело не только безнадёжное, но и рискованное; попытка, например, изобразить отношения русских и половцев чуть ли не в виде альянса, как это сделал один молодой современный автор, была более или менее решительно пресечена музой истории и эпоса Клио, обычно спокойно-уравновешенной, но иногда всё же более или менее взволнованно берущей в руки более или менее гибкую лозинку. [с. 161]

Золотая Орда […] включала земли волжских болгар, мордвы, буртасов и черемисов (мари), башкирские и половецкие степи из конца в конец, северный и восточный Кавказ, Крым, значительную часть Средней Азии, где в одном только бывшем Хорезмском султанате Л.Н.Гумилёв числит 20 000 000 человек. В это непрочное феодальное образование были включены также Поднестровье, вся Западная Сибирь. [с. 642 – 643]

Нет, не было во второй половине 13 века никакого единого 'восточноевропейского государства', не было 'симбиоза' и 'тесного союза' Золотой Орды и Руси! Была у ордынских ханов обширнейшая средневековая колония с жестоким режимом грабежа и геноцида [?], управляемая через посредство русских феодалов, а также в какой-то мере через духовных лиц, кстати с самого начала освобождённых от каких бы то ни было податей. Чиновники Орды разработали гибкую и коварную систему двойной эксплуатации тружеников Руси. Князей убивали, держали в страхе за детей-заложников, умело натравливали друг на друга, не давали ни одному из них усилиться и в обмен на беспрекословное послушание и щедрую дань вручали им власть; эта треклятая политическая и экономическая система существовала за счёт непомерной эксплуатации народа-великомученика. [с. 653 – 654]

Нет, никаким 'союзом' или тем более 'симбиозом' не пахло на Руси во 2 половине 13 – начале 14 века! И только антинаучный словесный курбет, внеисторичное раздувание частного в ущерб общему позволяет кое-кому говорить о некоем 'союзе' и 'симбиозе' Руси с Золотой Ордой в этот период, который мы **вынуждены** были рассмотреть в некоторых подробностях. [с. 660]

Даже, по выражению К.Маркса, 'кровавое болото' золотоордынского ига на Руси, затормозившее на несколько веков её экономическое, политическое и культурное развитие, 'евразийцы' считают полезным для русского народа, завершая свои антиисторические изыски бредовым и спекулятивным тезисом, будто 'современное государство, которое можно называть и Россией, и СССР, есть часть великой монгольской монархии, основанной Чингиз-ханом…' И я бы, может быть, не стал здесь повторять эти бредни, если бы не прочёл недавно программной рукописи какого-то молодого кандидата исторических наук, доморощенного 'евразийца', в которой он, как попка, повторяет, будто

'правители Москвы являлись законными наследниками дела и державы Чингиз-хана'…

Уместно ли на таком фоне называть золотоордынскую систему одностороннего грабежа, убийства и насилий 'тесным союзом' и 'симбиозом'? В сущности Л.Н.Гумилёв пользуется запрещённым приёмом [… и т.д. с. 690]

Привычные выражения 'монголо-татарские завоевания' или 'монголо-татарское иго' недостаточно полно отражают этнический состав степняков, напавших на Русь в 13 в., и затушевывают социальную, классовую, автократическую [?] природу феодальной империи средневековья, жестоко эксплуатировавшую позже множество народов и регионов Евразии. Пользуясь этими общеупотребительными терминами, замену которым, очевидно, найти нелегко, мы всегда должны иметь в виду связанные с ними объективные обстоятельства больших исторических событий тех лет". [с. 696]

В этом отрывке для нас очевидны такие элементы **системы** Чивилихина, как денационализация Золотой Орды и стремление любой ценой разжечь ненависть к ней. Если кому-то покажется неясным намёк на молодого современного автора, то обратитесь ко мне. Я досконально изучил закон всемирного тяготения и знаю, что траектория сего баллистического снаряда, выпущенного Чивилихиным, упирается не в кого иного, как Олжаса Сулейменова (его книгу "Аз и Я"); я же предупреждал, что автор имеет обыкновение читать книги, но не называть их и что меня на мякине не проведёшь…

Выражения "геноцид" и "автократическая власть" из рук вон плохи как определения свойств Золотой Орды, а выражение "система одностороннего грабежа" может даже вызвать улыбку и предположения о существовании систем двустороннего грабежа и многостороннего грабежа, но беда в том, что это не просто плохие, небрежные и неудачные выражения, вроде "морально-политического обстоятельства прогрессивного значения", а закономерно плохие, продуманно небрежные, системно неудачные выражения, вроде смешения генетики и геноцида. Это проявления такого элемента системы автора как стремление компенсировать голословность своих обвинений их чрезвычайной серьёзностью.

В.А.Чивилихин о свойствах войска Мамая

Достойным увенчанием всей безумной системы взглядов автора на общие и частные вопросы истории является следующее упражнение в денационализации войска Мамая на Куликовом поле:

"Повнимательней присмотримся, что собою представляла в 1380 г. Золотая Орда и, в частности, войско Мамая с этнической и религиозной точек зрения. Строго говоря, оно не было 'татаро-монгольским' или 'монголо-татарским'. Оба эти термина настолько условны, что пора бы подумать об отказе от них. [с. 694]

Для немногочисленных потомков основателей Золотой Орды стала совсем чужой их далёкая родина, язык предков, суровый степной уклад жизни, сменившийся паразитическим сибаритством. Их давно уже не объединяли ни жёсткие каноны устной Чингизовой ясы, совершенно забытой, ни древние верования, потому что даже среди первых монголов-европейцев были и христиане-несториане, и буддисты, и язычники-шаманисты, а с начала 14 века всё больше становилось мусульман. Что же касается культуры, объединяющей тот или иной народ, то ни о какой золотоордынской культуре нельзя даже и

заикаться, потому что завоеватели-пришельцы не умели писать на своём забытом языке, не умели ни строить, ни ваять, а первоначальное этническое расовое растворение в различных народах усилилось в тюркоязычных половцах, сменивших последующим и окончательным – в хорезмийцах, из которых несколько поколений чингизидов-джучидов набирали советников, чиновников, евнухов, писцов, сборщиков дани, военачальников. Так что монголов на Волге в конце 14 в. нельзя рассмотреть даже в самые сильные исторические микроскопы. [с. 695]

'Татары' – собирательное, чрезвычайно условное летописное название разноплемённого войска, нападавшего на Русь в 1223, 1237, 1239 и 1240 гг. – **никакого этнического отношения к предкам современных поволжских татар не имели**. Центральноазиатские племена татар полностью были уничтожены ещё ордами Чингиза. [с. 696]

Татары? Вовсе нет! Этим условным именем летописец называл невообразимое по национальной и религиозной пестроте полчище наёмников, добровольцев и подневольных […] Среди профессиональных степных грабителей и усмирителей, составлявших значительную часть вооружённых сил Золотой Орды и поскакавших на лёгкую, как им казалось, поживу за авантюристом, наверняка было большинство явных и тайных язычников […] Не исключено, что в орде Мамая находилось также некоторое количество 'татаро-монгол', заброшенных судьбой и событиями из бывшей далёкой метрополии с её столицей Пекином. Кем они были по вероисповеданию? Только не мусульманами! […] Эта часть войска состояла из буддистов, язычников-шаманистов и даже конфуцианцев […] Среди 'татаро-монгол' наверняка были также христиане-несториане. [с. 699]

Несомненно, что в полчище Мамая влились отряды кочевников из Заволжья, с границ Синей Орды – язычники, мусульмане и язычники-мусульмане, в чудовищной и часто спорной этнической пестроте которых не могут разобраться поколения учёных.

Летописи называют мордовских князьков, а также ясов и черкесов. Можно ли их включать в 'мусульманский суперэтнос'? Нет! Ясы, предки осетин, были в то время частью язычниками, частью православными христианами, а собирательным именем 'черкесы' тогда и позже именовали разноплемённые народности северного Кавказа и Прикаспия […] Приняв христианство ещё от первых византийских миссонеров, они упорно продолжали исполнять языческие обряды и обычаи даже после прихода сюда через **несколько столетий** ислама шиитского толка. Летопись числит в Мамаевом войске также буртасов – народность мадьярских этнических кровей и языческих, как и мордовцы, верований […] С большой долей вероятности можно говорить о вовлечении в поход аланов, которые были христианами […] Почти неизбежно в бешеный круговорот тотальных военных сборов были втянуты и русские 'вольные люди', жившие грабежом летописные бродники, будущие казаки, несомненно, православные христиане […] Шли с Мамаем, очевидно, и мелкие отряды литовцев [… которые были] не мусульманами и не католиками… [с. 700 – 701]

И если участие поляков-католиков в битве на Непрядве не подтверждается другими источниками, […] то историки не сомневаются, что какую-то часть разношёрстного войска, пришедшего на Куликово поле, составляли армяне-григориане. [с. 702]

Приплыл морем и прошёл сушей на Куликово поле большой полк фряжских рыцарей, нанятый на заёмные деньги черноморских и средиземноморских купцов, представители коих в числе 10 человек сопровождали войско Мамая. В наёмном полку была та же этническая пестрота, которая характеризовала всё это разбойничье-захватническое полчище […] О религиозной принадлежности их едва ли стоит говорить – быть может только в детстве они были христанами-католиками […] И не исключено, что среди продажных европейских кондотьеров было в войске Мамая некоторое число тамплиеров – участвовать в столь дальнем, тяжёлом и авантюристическом походе согласились, должно быть, за щедрую плату наиболее развращённое разбоем и святотатством человеческое отребье. [с. 703]

Итак, вражеское войско на Куликовом поле не представляло никакого **'мусульманского суперэтноса', в полчищах Мамая были не только представители всех мировых религий, но и последователи их разнотолков и ответвлений.**

За два года повсеместных сборов к такому предприятию примкнули все, кто, служа или подчиняясь власти, наловчился стрелять, колоть, рубить, резать и грабить людей, азиатские и европейские ландскнехты и искатели приключений, степные, лесные и горные разбойники, рыцари наживы, средневековые уголовные преступники и прочее перекати-поле, в том числе и самый низкий человеческий сброд, не верящий ни в бога, ни в чёрта, какого во все времена хватало на этой земле.

Меньше всего в полчище Мамая находилось монгол и татар. Это было разноплемённое и разноязычное скопище разноверцев, обманутое, соблазнённое, принуждённое или купленное международным авантюристом 14 в., движимым непомерным воинским честолюбием, властолюбием и звериным политическим цинизмом, так что **Куликовская битва, широкое празднование любого юбилея которой не может оскорбить ни исторической памяти, ни национального достоинства или религиозного чувства кого бы то ни было из живущих, священна для всего цивилизованного человечества, потому что знаменовала собой особую, исключительную веху в мировой истории**". [с. 704 – 705]

Негодность этого рассуждения достаточно видна из него самого и не требует особых разъяснений. Самое важное для нас – это личное признание автора о целях изобретённого им приёма **денационализации**. Гнусность этих целей также самоочевидна и также не требует комментариев: достаточно, мол, назвать человека сбродом, чтоб его можно было уничтожить без всякого беспокойства. Если в этом состоит гуманистическая сущность русского духа, то это очень печально; но печалиться не стоит, потому что всякому очевидно, что это не так.

Выстроенное автором увенчание системы, в свою очередь, достойно увенчивается определением всемирно-исторического значения Куликовской битвы:

"**Уклад и образ жизни, который на протяжении тысячелетий находил разрешение в захватнических набегах и нашествиях, опустошениях огромных территорий, военном грабеже и последующей непомерной эксплуатации покорённых народов, должен был уступить зарождающейся прогрессивной тенденции общественно-хозяйственных отношений, соответствующих качественно новому, более высокому уровню развития**

производительных сил, торговых отношений, социальной дифференциации и сопутствующим этно-психологическим процессам, происходящим на Восточно-Европейской равнине; история поставила перед русским и другими народами, населяющими эту равнину, великую задачу по созданию сильного централизованного государства нового времени, и они с этой задачей блестяще справились". [с. 735]

Это определение по своей косноязычности, тошнотворной торжественности и мнимой глубокоучёности достойно занять место среди прочих аналогичных достижений казённо-бюрократической мысли брежневской эпохи, вроде определений основной задачи текущей пятилетки. И если б меня спросили, я бы посоветовал высечь это определение на памятнике В.А.Чивилихину, буде таковая надпись на нём поместится.

Метастазы расизма

Как же нам теперь свести к единому краткому и правильному определению все наши наблюдения над мировоззрением В.А.Чивилихина? Я так обильно цитировал его, что в случае издания этого моего труда мне придётся уделить часть гонорара в пользу автора "Памяти", хотя с другой стороны, я изрядно потрудился, составляя эту хрестоматию или путеводитель по "Памяти", чем способствовал её популяризации и свой будущий гонорар честно заработал. Я так обильно цитировал его, что не боюсь упрёка в тенденциозном подборе отрывков для обоснования своей точки зрения; я так обильно и утомительно для читателя цитировал,

> Чтоб негодность его увидал
> Русский люд из него самого.

Поэтому я не следую примеру моего автора и не требую запретить, изъять и сжечь его сочинения, хотя для меня его идеи совершенно неприемлемы. И хотя меня, как и в вопросе о надписи на памятнике, никто не спрашивает, я всё же подам своё мнение: буде возникнет желание переиздавать "Память", его следует удовлетворить. Издание книги ни в каком случае не может быть вредным. У меня с Чивилихиным ведь, помимо идейных разногласий, есть и точки соприкосновения: мы оба любим Россию (хотя и по-разному), мы оба – за популяризацию истории (но тоже по-разному), мы, наконец, собратья по профессии, по перу и оба хотим процветания русской литературы. Поэтому я ни в коем случае не могу желать, чтобы наши идейные разногласия разбирались в полицейском участке. Какое дело полиции до происхождения Золотой Орды?

Но признавая за В.А.Чивилихиным полное право на пропаганду своих взглядов, я рассчитываю, что мне и другим будет предоставлена такая же свобода пропаганды своих взглядов, – в частности, в форме критического разбора воззрений Чивилихина. Одичание нашей идейной и общественной жизни, увы, дошло до того, что я, как это ни прискорбно, вынужден оговариваться, что, критикуя других авторов, я ни в коей мере не претендую на монополию в обладании истиной, что задача критики – не уничтожить идейного противника, а разъяснить его позицию так, чтобы читатель сам мог оценить её достоинства и недостатки. Как ни горько, но надо сказать, что я делаю эти оговорки не краснея, хотя покраснел бы, если бы мне стали объяснять, что нехорошо брать чужое и говорить неправду…

Я не полемизировал с автором по многим частным его утверждениям, я не разъяснял подробно вздорности многих его общих положений, чтобы не показаться именно таким человеком, который подробно и аргументированно доказывает

нечестность вранья и бесчеловечность людоедства. Я верю в совестливость нашей читающей публики и знаю, что намерение В.А.Чивилихина воспеть людоедство под соусом популяризации русской истории не останется тайной. Место В.А.Чивилихина в историографии я определяю так: **он первый попытался вывести особое место России в мировой истории из национально-расовых особенностей русского народа**. Заслуга его особенно велика тем, что, выполнив это в яркой эмоциональной форме, он блестяще продемонстрировал, сам того не желая, полную негодность этого взгляда.

Его любовь к России – это любовь расиста к избранной высшей расе; это любовь шовиниста к самому лучшему народу на свете; это любовь представителя биологического вида "хомо руссорум" к прочим особям своего вида. Фанатично проповедуя расовую и этническую исключительность русского народа, автор ненавидит ненавистью расиста другие расы, ненавистью шовиниста – другие народы, ненавистью животного – представителей других видов. Гуманизм автора распространяется только на настоящих людей, то есть русских; патриотизм автора не идёт дальше слепого восхищения всем, к чему приставлено определение "русский"; интернационализм автора не простирается далее простого вранья. Всё это вместе я имею в виду, когда говорю, что "Память" – это метастаз расизма.

Післямова до публікації

Стаття була розпочата 28.12.1987 р., начорно закінчена 5.01.1988 р. Остаточна редакція закінчена 12.11.1988 р.

12.12.1988 р. я надіслав цю статтю до редакції московського літературного журналу "Дружба народів".

18.09.1989 р. редакція повернула мені статтю, відмовивши у публікації.

На той час я переживав з приводу цієї відмови (ще б пак: на Москві не визнають моєї геніальності!), але з того часу мій погляд на цю справу значно змінився.

Тепер я міркую собі так: якщо моя батьківщина не потребує мого розуму для свого порятунку (а кожен публіцист завжди пише з метою врятувати батьківщину від якоїсь біди) – то нехай собі ця батьківщина рятується як сама собі знає. Врятується – ну то добре, пропаде – і це теж добре (нікчемна, значить, була батьківщина). Ставши на позицію "моя хата скраю", я дуже полегшив собі життя і публікую зараз цю статтю не для того, щоб когось переконати чи щось врятувати, а тільки як зразок мого літературного стилю доби "пєрєстройки".

Післяслово

Осёл останется ослом,
Хотя осыпь его звездами.
Г.Р.Державин

Читач вправі запитати: так що ж таке Лев Гумільов? він за незалежну Україну чи проти неї?

На це я відповім: Лев Гумільов **ЗА** історичну правду і **ПРОТИ** фальсифікації. Творцям незалежної України він дає таку пораду:

> "Награбовані багатства діставались хижим чиновникам, лінивим, байдужим і неосвіченим, які вміли тільки витрачати, але не створювати. І навіть найкращі закони, які в інший час склали б щастя людей, не могли врятувати країну й народ від бід. Вони просто не виконувались і при загальних зловживаннях втрачали силу. Щоб знайти вихід, потрібні були не закони, а люди – чесні, віддані, мужні й здатні на самопожертву хоча б заради ілюзій. І поки вони не народились одразу у великій кількості – країна котилась у прірву. Але вони з'явились раптово, й історія розпочалась заново" [ХК, с. 232].

Здавалося б, новому поколінню українців є між чим вибирати: чи бути лінивими й байдужими чиновниками – чи бути чесними й самовідданими, здатними на самопожертву в ім'я **незалежної України**.

Але люди так само не можуть змінити стереотипів своєї поведінки, як і підняти себе за волосся. Стереотип поведінки – це природний фактор, який не піддається жодним впливам свідомості. Ми свідомо можемо вивчити молодих українців на музикантів у найліпших консерваторіях, але ми не можемо надати їм музичних здібностей. А культуру будуть творити ті, хто мають природні здібності та енергію. Ми можемо підготувати грамотних авіаконструкторів, але зробити так, щоб літакам у польоті хвости не відпадали, ми не можемо, бо для цього не досить раціональних суспільних факторів (як освіта), а потрібна ще така ірраціональна природна річ, як відповідальність за свою справу. Ми можемо вишколити наших молодих хлопців на офіцерів у найкращих воєнних академіях, але ми не можемо зробити їх хоробрими. Тому військо під проводом таких освічених, але не-пасіонарних командирів неодмінно буде розбите.

А оскільки сучасні українці ліниві, байдужі й ні до чого не здаті, то ніякі раціональні заходи їх не врятують. Не допоможе освіта, не врятує наука, не спасуть інвестиції та коаліції. Мине час – і нащадки українців житимуть в резерваціях, як індіянці у сучасних США, а екскурсоводи будуть пояснювати відвідувачам: "This is sadok vyshnevyj kolo xaty; and this is xrushch, which is gude nad pashneju". Це станеться ще не завтра (сподіваюсь, я до того часу не доживу), але станеться неодмінно, і люди, які годуватимуть отих реліктових українців по резерваціях, будуть зовсім новим етносом, який до українців не матиме відношення так само, як ми не маємо відношення до скіфів чи трипільців.

Робота закінчена 15 жовтня 2004 року в Києві.

Список скорочень

Скорочення в покажчику та цитованій літературі:

ВГО – Всесоюзное географическое общество

ВДИ – Вестник древней истории

ВИ – Вопросы истории

ВЛГУ – Вестник Ленинградского университета

ВМУ – Вестник Московского университета

ВСУ – Вестник Санктпетербургского университета

ИВГО – Известия ВГО

СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа

СССР – Союз советских социалистических республик

Скорочені посилання на видання праць Л.М.Гумільова:

Г – География этноса в исторический период. – Лг.: Наука, 1990 г. – 279 с.

ДР – Древняя Русь и Великая степь. – М.: Клышников, Комаров и Ко., 1992 г. – 511 с.

ДТ – Древние тюрки. – М.: Клышников, Комаров и Ко., 1993 г. – 528 с.

ОР – От Руси к России: очерки этнической истории. – М.: Экопрос, 1992 г. – 336 с.

ОХ – Открытие Хазарии. – М.: Наука, 1966 г. – 191 с.

П – Поиски вымышленного царства. – М.: Клышников, Комаров и Ко., 1992 г.- 319 с.

П94 – Поиски вымышленного царства. – М.: Ди Дик, 1994 г. – 480 с.

Р – Ритмы Евразии. – М.: Экопрос, 1993 г. – 576 с.

Т – Тысячелетие вокруг Каспия. – [М.:] Мишель и Ко., 1993 г. – 336 с.

ХК – Хунны в Китае. – Спб.: 1994 г. – 272 с.

ХН – Хунну. – Спб.: Тайм-Аут-Компасс, 1993 г. – 224 с.

ЧЛ – *Гумилёв Л.Н., Куркчи А.И.* Чёрная легенда. – Баку: 1995 г. – 103 с.

ЭБЗ – Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994 г. – 638 с.

ЭС – Этносфера: история людей и история природы. – М.: Экопрос, 1993 г. – 544 с.

Робота опублікована в 200 4 р.
Дана версія документа згенерована 3 жовтня 2013 р.